

บทที่ 5

ความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์ กับแนวคิด ค่านิยมของสังคมที่พบในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา

วรรณกรรม หรือวรรณคดีมีความสัมพันธ์กับวิทยาการต่าง ๆ หลายแขนง กล่าวคือ วรรณคดีสัมพันธ์กับนิรุกติศาสตร์ในฐานะที่ต้องอาศัยนิรุกติศาสตร์สืบสาวเค้าเงื่อนประวัติและความหมายของคำในวรรณคดี วรรณคดีสัมพันธ์กับปรัชญาในฐานะที่เกี่ยวกับการพิจารณาและตรวจสอบประสบการณ์ของชีวิต วรรณคดีสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ในฐานะที่กล่าวถึงเหตุการณ์หรือเรื่องราวในอดีต วรรณคดีสัมพันธ์กับศาสนาในฐานะที่เป็นสถาบันทางจิตใจ วรรณคดีเกี่ยวข้องกับจริยศาสตร์ในแง่ของความประพฤติ วรรณคดีเกี่ยวข้องกับจิตวิทยาในแง่ที่กล่าวถึงบ่อเกิดแห่งพฤติกรรมของมนุษย์ และวรรณคดีเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมในฐานะที่กล่าวถึงวิถีชีวิตของคน ทั้งนี้ วรรณกรรมยังมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับสังคมในลักษณะที่วรรณกรรมเป็นเครื่องมือประการหนึ่ง ที่จะถ่ายทอดและแสดงให้เห็นถึงสภาพของสังคมในแต่ละยุคสมัย ซึ่งวรรณกรรมจะเป็นภาพสะท้อนของสังคมโดยมีความเป็นจริงทางสังคมสอดแทรกอยู่ในเนื้อเรื่อง หรือในลักษณะที่สังคมและวรรณกรรมมีอิทธิพลต่อกัน ปัจจัยต่าง ๆ ของสังคม อาทิ วัฒนธรรม ขนบประเพณี ศาสนา ปรัชญา และการเมืองนั้น เอื้อต่อการสร้างสรรค์งานวรรณกรรม โดยจะเป็นตัวกำหนดโลกทัศน์ของผู้ประพันธ์ รวมทั้งวรรณกรรม หรือผู้ประพันธ์เองก็สามารถมีอิทธิพลต่อทัศนคติ การสร้างค่านิยม และความรู้สึคนึกคิดของคนในสังคมได้เช่นกัน “วรรณกรรม หรือวรรณคดีจึงไม่ใช่เพียงผลสะท้อนจากสาเหตุต่าง ๆ ของสังคมเท่านั้น แต่เป็นสาเหตุให้เกิดผลสะท้อนต่อสังคมด้วย” (ประสิทธิ์ ภาพยักกลอน, 2518 : 162 - 178) ดังนั้น เมื่อเราต้องการศึกษาวรรณกรรมเพื่อให้เกิดความเข้าใจ จะต้องอาศัยความรู้ทางวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ศาสนา ปรัชญา และการเมืองที่เป็นปัจจัยของสังคมนั้น ๆ มาประกอบจึงจะสามารถทำความเข้าใจในวรรณกรรมได้อย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น

วัฒนธรรม คือ ครรลอง หรือวิถีชีวิตของคน ครรลองเหล่านี้ได้แก่ ความเชื่อ การกระทำ และความเป็นอยู่ทั้งหลายของคนที่ได้ปฏิบัติสืบทอดต่อ ๆ กันมาหลายชั่วอายุ วัฒนธรรมถือเป็นรากเหง้าของความดีงาม และเป็นเอกลักษณ์ทางเผ่าพันธุ์ที่อาจได้รับการถ่ายทอดโดยผ่านทางปรัชญา ศาสนา ขนบประเพณี และวิถีการดำเนินชีวิตของคนในสังคม หรือผ่านทางวรรณกรรม ซึ่งวรรณกรรมบางเรื่องอาจจะสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่กลุ่มคนในสังคมยึดถือเป็นแนวปฏิบัติเอาไว้ในเนื้อเรื่อง และในการศึกษาวรรณกรรมจะทำให้เราเข้าใจถึงสภาพสังคม ประเพณี วัฒนธรรม ตลอดจนโลกทัศน์ของกลุ่มชนในท้องถิ่นที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมเช่นกัน แต่เดิมนั้น วรรณกรรมถูกถ่ายทอดด้วยปาก และเผยแพร่โดยผ่านทางเทศน์สั่งสอนของพระสงฆ์ในโอกาสวันสำคัญทางพุทธศาสนาและในงานพิธีกรรมต่าง ๆ ของแต่ละภูมิภาค หรือเผยแพร่ผ่านการแสดงพื้นบ้านที่กลุ่มชนในท้องถิ่นต่างก็รู้จักกันดี อาทิ ลำตัด ลิเก โนรา หมอลำ ซอ รวมทั้งเพลงประเภทต่าง ๆ ฯลฯ ซึ่งการแสดงแบบพื้นบ้านนี้ จะยังคงรักษาความสามารถในการประพันธ์ไว้ได้เป็นอย่างดี

วรรณกรรมล้านนาโดยส่วนใหญ่ นั้น จะมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับเรื่องราวทางพุทธศาสนาที่สัมพันธ์กับสภาพสังคมและวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน ซึ่งนอกจากจะเป็นเรื่องของพุทธประวัติ หลักคำสอน หรือตำนานต่าง ๆ แล้ว วรรณกรรมประเภทนิทานชาดกก็มีความสำคัญต่อจริยธรรมของคนล้านนาไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ทั้งนี้ วรรณกรรมชาดกที่เป็นที่ยอมรับและนิยมกันอย่างแพร่หลายในท้องถิ่นล้านนา ได้แก่ ปัญญาสาตก

ปัญญาสาตกฉบับล้านนา ถือเป็นวรรณกรรมที่มีการเรียบเรียงขึ้นเพื่อนำเสนอเรื่องราวในอภินิหารของพระพุทธเจ้า มุ่งแสดงอานิสงส์แห่งการประกอบคุณงามความดีและการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์บนพื้นฐานของความเชื่อตามหลักทางพุทธศาสนาที่เน้นในเรื่องของกฎแห่งกรรมเป็นสำคัญ โดยมีจุดประสงค์เพื่อให้เทศน์สั่งสอนแก่พุทธศาสนิกชนทั่วไปในโอกาสวันสำคัญทางพุทธศาสนา และงานพิธีกรรมต่าง ๆ ให้ตระหนักถึงการทำความดี หมั่นสร้างบุญกุศลเพื่อเป็นอานิสงส์สำหรับการดำเนินชีวิตต่อไปในภายภาคหน้า ในส่วนของรูปแบบเนื้อหามีลักษณะเป็นนิทานชาดก ที่ผู้แต่งได้ยกเอาวัตรปฏิบัติของพระโพธิสัตว์มาใช้เป็นตัวอย่างเพื่อโน้มน้าวจิตใจหรือช่วยให้ผู้ฟังเกิดความคล้อยตามและรู้สึกเลื่อมใสในพระจริยวัตรของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งที่เสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์จนสามารถนำไปปฏิบัติได้จริง

การถ่ายทอดวรรณกรรมเรื่องปัญญาสาตกในท้องถิ่นล้านนา มีอยู่ 2 ลักษณะ คือ การถ่ายทอดด้วยปาก หรือที่เรียกว่า “วรรณกรรมมุขปาฐะ” และการถ่ายทอดโดยผ่านทางวรรณกรรมที่มีการเรียบเรียงและบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร หรือที่เรียกว่า “วรรณกรรมลายลักษณ์” ในลักษณะของวรรณกรรมมุขปาฐะ พระสงฆ์จะนำนิทานชาดกไปใช้เทศน์สั่งสอนแก่พุทธศาสนิกชนในโอกาสวันสำคัญทางพุทธศาสนา และในงานพิธีต่าง ๆ เช่น งานศพ งานแต่งงาน หรืองานบุญที่เรียกว่า “ปอยหลวง” ซึ่งเป็นงานทำบุญครั้งใหญ่ของล้านนา เพื่อเฉลิมฉลองสิ่งก่อสร้างในวัดที่เพิ่งสร้าง หรือปฏิสังขรณ์เสร็จ เช่น วิหาร โบสถ์ การหล่อพระพุทธรูป ขอมแซมบูรณียวัตถุ และศาลาการเปรียญ เป็นต้น สำหรับในส่วนของวรรณกรรมลายลักษณ์นั้น ปัญญาสาตกเป็นวรรณกรรมที่ถูกคัดลอก หรือจารลงในคัมภีร์ใบลานอย่างแพร่หลาย และถูกเก็บรักษาไว้ในหอธรรมตามวัดต่าง ๆ หลายแห่งของภาคเหนือ นอกจากนี้ ยังพบว่าการถ่ายทอดนิทานชาดกโดยผ่านทางงานทัศนศิลป์แขนงอื่น ๆ อาทิ งานจิตรกรรม และศิลปกรรมทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะงานจิตรกรรมฝาผนังที่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับนิทานชาดกและมีปรากฏอยู่ตามสถานที่สำคัญทางพุทธศาสนาในล้านนา ได้แก่ ชาดกเรื่องสุวรรณสังข์ และเรื่องสุวรรณหงส์ ที่บริเวณผนังด้านทิศเหนือของวิหารลายคำวัดพระสิงห์ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ชาดกเรื่องวิทูรบัณฑิต และเรื่องจันทมาต ที่บริเวณผนังของวิหารด้านทิศเหนือ วัดป่าแดด อำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ ชาดกเรื่องแสงเมืองหลวงคำ ที่บริเวณผนังของวิหารด้านทิศเหนือ วัดท่าข้าม อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ ชาดกเรื่องมโหสถ ที่บริเวณผนังด้านทิศเหนือของวิหารหลวงวัดบวรกรกหลวง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ชาดกเรื่องเวสสันดร ที่บริเวณผนังด้านทิศเหนือของวิหารหลวงวัดเสาหิน จังหวัดเชียงใหม่ ชาดกเรื่องเนมิราช และเรื่องคัททวนกุมาร ที่บริเวณผนังด้านทิศตะวันตกของวิหารจตุรมุขวิสุทธิมินทร์ อำเภอเมือง จังหวัดน่าน ชาดกเรื่องจันทมาต ที่บริเวณผนังของวิหารด้านทิศตะวันออก วัดหนองบัว อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน ชาดกเรื่องพรหมนารถ ที่บริเวณผนังวิหารของวัดม่อนปู่ยักษ์ อำเภอห้างฉัตร จังหวัดลำปาง และชาดกเรื่องมมมานพ หรือประวัติของพระอินทร์ ที่บริเวณผนังสองด้านทิศเหนือของวิหารน้ำแต้มวัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง เหล่านี้ เป็นต้น

ทั้งนี้ จะพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับวิทยาการและทัศนศิลป์ในแขนงต่างๆ นั้น มีลักษณะเป็น “ศิลปะร่วม” กล่าวคือ วรรณกรรมไม่สามารถอยู่อย่างโดดเดี่ยวได้ และจะต้องไปอิงศิลปะแขนงอื่นอีกมาก ในทางกลับกันศิลปะแขนงอื่นก็ต้องอิงวรรณกรรมเช่นกัน จิตรกรรมไทยเป็นตัวอย่างที่เห็นได้ชัด ทั้งที่วาดลงสมุดข่อย และที่เขียนเป็นจิตรกรรมฝาผนัง จิตรกรรมดั้งเดิมของไทยมีลักษณะเป็น “ศิลปะเล่าเรื่อง” (narrative art) ที่เกี่ยวกับศาสนา อันได้แก่ พุทธประวัติ เรื่องชาดก หรือเรื่องไตรภูมิ และในเรื่องที่เกี่ยวกับศาสนานั้น ทัศนศิลป์อาจจะเข้าถึงชาวบ้านได้ดีกว่าวรรณศิลป์ วรรณกรรมถ้าไม่ได้เล่าด้วยปาก ก็ต้องพึ่งการอ่านออกเขียนได้ แต่ทัศนศิลป์สามารถสื่อความหมายได้อย่างง่าย ๆ ความหมายบางอย่างเป็นสิ่งที่ยอมรับได้ยากด้วยถ้อยคำ แต่ภาพทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น พุทธศาสนาจึงจำเป็นต้องพึ่งบุคลากรชั้นสูงซึ่งมักจะแสดงออกให้มหาชนชมด้วยจิตรกรรมฝาผนัง เรื่องที่แต่เดิมถูกบันทึกไว้เป็นวรรณกรรม จึงได้รับการเผยแพร่ออกไปในวงกว้างยิ่งขึ้นด้วยจิตรกรรม (เจตนา นาควัชร , 2542 : 30 - 31)

เมื่อศึกษาแนวคิดของเรื่องตามลักษณะเนื้อหาในนิทานชาดกทั้ง 56 เรื่อง สามารถจัดประเภทของชาดกตามเนื้อหาที่มุ่งเน้น ได้เป็น 4 ลักษณะ คือ ชาดกที่มุ่งแสดงบุญกรรมในอดีตชาติของพระโพธิสัตว์ ชาดกที่มุ่งแสดงความกตัญญูของพระโพธิสัตว์ ชาดกที่มุ่งแสดงปัญญาของพระโพธิสัตว์ และชาดกที่มุ่งแสดงอานิสงส์ของการประกอบกุศลกรรม อนึ่ง แนวคิดหลักที่พบจากนิทานชาดกส่วนใหญ่ในปัญญาสาขากลบบ้านนาจะกล่าวถึงการยกย่องผู้ที่กระทำความดี ละเว้นความชั่ว การให้ความเคารพกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ การรู้จักอดทนต่ออุปสรรคต่าง ๆ ตลอดจนการดำเนินชีวิตให้ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ซึ่งผู้ที่กระทำความดีจะได้รับ การปกป้องคุ้มครองโดยเทวดาผู้ยิ่งใหญ่บนสวรรค์ นั่นคือ พระอินทร์ และด้วยลักษณะของเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาโดยตรงทั้งยังยึดตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ จึงทำให้ปัญญาสาขากลบบ้านนาความนิยมอย่างแพร่หลายในสังคมบ้านนา

จากการศึกษาวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์กับแนวคิดและค่านิยมของสังคมในปัญญาสาขากลบบ้านนา สามารถแบ่งตามประเภทได้ ดังนี้

- 5.1 แนวคิดเรื่องพระอินทร์ที่พบในปัญญาสาขากลบบ้านนา
- 5.2 ค่านิยมที่มีอิทธิพลต่อวัตรปฏิบัติ หรือพฤติกรรมของตัวละคร
- 5.3 ความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์กับนิทานชาดก

5.1 แนวคิดเรื่องพระอินทร์ที่พบในปัญญาสาขากลบบ้านนา

พระอินทร์ เป็นเทวดาที่ชาวบ้านนาให้ความเคารพนับถือมาเป็นเวลานาน นับตั้งแต่สมัยที่พุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุดและได้เผยแผ่เข้ามาสู่ดินแดนบ้านนาในอดีตกาล จากความเชื่อที่ว่าพระอินทร์เป็นเทวดาผู้ให้การปกป้องคุ้มครองคนดี โดยเฉพาะผู้ที่ประพฤติธรรม และลงโทษผู้ที่กระทำความผิดร้ายต่อผู้อื่นให้ได้รับความเดือดร้อน ทั้งยังทำหน้าที่ดูแลสอดส่องความเป็นไปบนโลกมนุษย์และสวรรค์ให้เกิดความร่มเย็นสงบสุข นอกจากนี้ ในด้านที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา พระอินทร์จะทำหน้าที่ในการป้องกันและส่งเสริมพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองสืบไปในดินแดนต่าง ๆ ด้วยวัตรปฏิบัติที่ดีงามเหล่านี้ จึงส่งผลให้พระอินทร์ได้รับ

การยกย่องบูชาจากคนล้านนาสืบมา สำหรับแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องของพระอินทร์ที่ปรากฏอยู่ในสังคมล้านนานั้น คนล้านนาในอดีตเชื่อกันว่า “วิญญานของเจ้านาย หรือกษัตริย์ที่ทรงคุณธรรมจะได้ไปเกิดเป็น “พระยาอินตา” หรือพระอินทร์ ซึ่งคอยปกป้องรักษา หรือช่วยเหลือผู้ทำความดีเสมอมา” (ฉัตรบุญา สวัสดิพงษ์ , 2517) รวมทั้งผู้ใดที่กระทำความดีโดยการทำบุญบริจาคทาน รักษาศีลปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัดและสม่ำเสมอ เมื่อสิ้นอายุขัยบนโลกมนุษย์แล้ว ก็จะสามารถจุติไปเกิดเป็นพระอินทร์ หรือเทวดาบนสวรรค์ได้ ซึ่งแนวคิดเกี่ยวกับการกำเนิดของพระอินทร์ในคติทางพุทธศาสนา นี้ คล้ายคลึงกับคติของพราหมณ์ที่เชื่อว่า หากผู้ใดได้กระทำพิธีฮัลวเมธ หรือการบูชาไฟ จนครบถึง 100 ครั้ง แล้ว ผลบุญนั้นก็จะส่งให้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ได้เช่นกัน ทั้งนี้ นอกจากจะพบว่าพระอินทร์มีบทบาทอยู่ในวรรณกรรมพุทธศาสนาประเภทต่าง ๆ ของล้านนาแล้ว ยังมีการนำเสนอเรื่องที่เกี่ยวกับพระอินทร์ในลักษณะของทัศนศิลป์แขนงอื่น ๆ ด้วย อาทิ จิตรกรรมฝาผนัง ประติมากรรมรูปปูนปั้น หัตถกรรมไม้แกะสลักและผ้าทอมือ ฯลฯ ในส่วนของงานจิตรกรรมฝาผนังที่กล่าวถึงเรื่องของพระอินทร์ จะพบจากบริเวณแพะทองสองด้านทิศเหนือของวิหารน้ำแต้ม วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง เป็นเรื่องของมมมานพพร้อมด้วยสหายอีก 32 คน ผู้ซึ่งอาศัยอยู่ในหมู่บ้านมจลคาม ได้บริจาคทานโดยการสร้างหนทาง สร้างศาลา และขุดบ่อน้ำ จนกระทั่งได้รับการยกย่องให้เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง และเมื่อสิ้นอายุขัยบนโลกมนุษย์แล้วจึงไปเกิดเป็นพระอินทร์ พร้อมทั้งเหล่าเทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ รวมทั้งภาพจิตรกรรมรูปพระอินทร์ขณะประทับอยู่บนหลังช้างเอราวัณ ที่บริเวณด้านหน้าพระอุโบสถของวัดเบ็งสะกด อำเภอบัว จังหวัดน่าน หรือในลักษณะที่เป็นประติมากรรมรูปปูนปั้น และศิลปะลวดลายประดับกระจกสีซึ่งติดอยู่ตามเสาในศาลาประดิษฐานพระพุทธรูปของวัดต่าง ๆ ในล้านนา นอกจากนี้ แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องของพระอินทร์ที่ดำรงอยู่ในสังคมล้านนาปัจจุบัน จะปรากฏในลักษณะของการตั้งชื่อ และนามสกุลของบุคคลในท้องถิ่น จากการตั้งชื่อ ได้แก่ อินคำ อินปิ่น อินทร อินตอน โกสินทร์ และสุทัศน์ หรือจากการตั้งนามสกุล ได้แก่ อินตะ อินตะปัญญา อินตะวิชัย อินตะนอน อินตะวิชา อินตะพรม สร้อยอินตะ อินทพันธุ์ และอินทวงศ์ ดังนี้ เป็นต้น หรือปรากฏในลักษณะของความเชื่อที่ถูกถ่ายทอดออกมาทางพิธีกรรมการทรงเจ้าเข้าผีของชาวบ้านในแต่ละท้องถิ่น

ฉลาดชย รมิตานนท์ (2526) ได้ศึกษาวิจัยเฉพาะกรณีในเรื่องของประเพณีการทรงผีเจ้านาย : กรณีศึกษาในจังหวัดเชียงใหม่ และกล่าวสรุปไว้ว่า

“...จากการสัมภาษณ์และศึกษาประวัติของ “ ม้าขี่ ” หรือผู้ที่เป็นร่างทรงให้กับผีเจ้านายทางภาคเหนือแล้ว สามารถจัดลำดับชั้นในตารางโครงสร้างของบรรดาเทวดาและผีต่าง ๆ ได้ว่า มีการจัดให้พระพุทธเจ้าอยู่ในลำดับชั้นสูงสุด จากนั้นจึงเป็นพระพรหม เจ้าพ่ออินทจักร์ หรือพระอินทร์ และพระโมคคัลโล เป็นเจ้าพ่อ (ผี) อยู่ในลำดับชั้นรองลงมา ” ซึ่งสอดคล้องกันกับแนวคิดของฉัตรบุญา สวัสดิพงษ์ (ในหน้า 109) และในการจัดลำดับชั้นของผีเจ้านาย จะพบว่า คนล้านนาก่อให้เกิดพระพุทธเจ้ามีอำนาจในการควบคุมอยู่เหนือเหล่าเทวดา หรือบรรดาผีทั้งหมด เป็นการรับเอาแนวคิดในเรื่องพุทธศาสนาให้เข้ามามีบทบาทต่อการดำรงชีวิตของคนล้านนา โดยมีการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับวัฒนธรรมดั้งเดิมในท้องถิ่น ซึ่งจากงานวิจัยที่กล่าวมาข้างต้นนั้นทำให้ทราบว่าคนล้านนารับแนวคิดที่เป็นคติความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของกษัตริย์ เทวดา และเรื่องนรกสวรรค์มาจากเรื่องไตรภูมิในคัมภีร์พุทธศาสนา และผสมผสานกันกับความเชื่อแบบดั้งเดิมซึ่งเชื่อในเรื่องของผีเจ้านายหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติ รวมทั้งความเชื่อในเรื่องพิธีกรรมทางไสยศาสตร์ที่เป็นคติความเชื่อแบบพราหมณ์

ทั้งนี้ ทักษะศิลป์และพิธีกรรมจะมีสัมพันธ์กับวรรณกรรมในลักษณะของการถ่ายทอดแนวคิดในวรรณกรรมมาสู่สังคม โดยมีกลุ่มคนในสังคมเป็นตัวเชื่อมโยง และเป็นการเข้าถึงความขบถของศรัทธาของคนล้านนาที่มีต่อพระอินทร์ได้อย่างชัดเจน

กล่าวสรุปคือ ด้วยเหตุที่คติความเชื่อและศาสนาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมซึ่งย่อมจะต้องมีความสัมพันธ์กับปัจจัยอื่น ๆ ในสังคม เช่น การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และการศึกษา ฯลฯ เมื่อคติความเชื่อและศาสนาเป็นวัฒนธรรมซึ่งจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติ มีการปรับเปลี่ยนตัวเองไปตามสถานการณ์ สิ่งแวดล้อม และความต้องการของสังคมในแต่ละยุคสมัย คติความเชื่อทางศาสนาในศาสนาหนึ่งอาจต้องปรับตัวให้ผสมผสานกลมกลืนกับคติความเชื่อในศาสนาอื่น ๆ ที่มีอยู่ในสังคมนั้น ๆ เช่น เมื่อพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาสู่ดินแดนล้านนา ก็ต้องมีการปรับเปลี่ยนให้เข้ากับคติความเชื่อและพิธีกรรมแบบดั้งเดิมของท้องถิ่น จากนั้นจึงมีการถ่ายทอดโดยผ่านทางวัฒนธรรมของกลุ่มคนในสังคม ซึ่งจะแตกต่างกันไปในรายละเอียดของแต่ละท้องถิ่นนั้น ๆ ทั้งนี้ ระบบความเชื่อแบบดั้งเดิมในเรื่องของผีางเทวดา พิธีกรรมแบบพราหมณ์ และพิธีกรรมแบบพุทธ ต่างก็มีหน้าที่ในการตอบสนองจิตใจของคนในท้องถิ่นล้านนา และสามารถดำรงอยู่ในสังคมได้อย่างผสมผสานกลมกลืนกันเป็นระบบศาสนาเดียวกัน จากคติความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของพระอินทร์นี้ จะนำมาซึ่งการวางกรอบทางแนวคิดและให้คำอธิบายเกี่ยวกับสถานภาพของคนในสังคม รวมทั้งสามารถวางแนวทางจริยธรรมสำหรับการประพฤติปฏิบัติตนให้กับคนในสังคมได้ ถึงแม้แนวคิดในเรื่องพระอินทร์จะมีการปรับเปลี่ยนไปตามกระแสสังคมและสภาพทางเศรษฐกิจในปัจจุบัน แต่จากการศึกษาเปรียบเทียบกันระหว่างคติความเชื่อเกี่ยวกับพระอินทร์ที่ปรากฏอยู่ในสังคมล้านนากับทางภาคอื่น ๆ แล้ว โดยเฉพาะภาคกลาง จะพบว่า พระอินทร์ยังคงเป็นเทวดาผู้ยิ่งใหญ่ที่ได้รับความนิยมเลื่อมใสบูชาอย่างสูงสุดจากผู้คนในท้องถิ่นล้านนาเสมอมา ซึ่งแตกต่างกับทางภาคกลางที่มีการรับเอาแนวคิดในเรื่องของมหาเทพทั้ง 3 องค์ อันได้แก่ พระอิศวร พระนารายณ์ และพระพรหมตามคติความเชื่อของพวกพราหมณ์ในศาสนาฮินดู ให้เข้ามามีอำนาจแทนพระอินทร์ โดยที่พระอินทร์จะถูกลดบทบาทให้มีฐานะเป็นเทพชั้นรองลงมา ซึ่งจะพบได้จากสถานภาพทางการเมืองการปกครอง ที่เชื่อในเรื่องของการอวตารลงมาเป็นพระมหากษัตริย์ รวมทั้งการตั้งชื่อและนามสกุลของบุคคล หรือสถานที่ต่าง ๆ นั้น ก็จะมีลักษณะที่แฝงคติความเชื่อเกี่ยวกับมหาเทพทั้ง 3 องค์ ไว้เช่นกัน ซึ่งจากการศึกษาวิเคราะห์บทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์ในปญญาสาครฉบับล้านนา พบว่า แนวคิดหลักเกี่ยวกับเรื่องของพระอินทร์ มีอยู่ 5 ลักษณะ คือ

- 5.1.1 การยกย่องผู้ที่กระทำความดี ละเว้นความชั่ว
- 5.1.2 การยกย่องผู้ที่มีบุญญาธิการ
- 5.1.3 การยกย่องผู้ที่มีความเมตตากรุณา
- 5.1.4 การยกย่องผู้ที่มีความสามารถทั้งในด้านสติปัญญา และพลังกำลัง
- 5.1.5 การยกย่องผู้ที่มีรูปสมบัติงามพร้อม

5.1.1 การยกย่องผู้ที่กระทำความดี ละเว้นความชั่ว

พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไปล้วนแต่ให้ความเคารพนับถือและยึดมั่นในหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาเป็นที่ตั้ง โดยเฉพาะแนวคิดในเรื่องของกฎแห่งกรรม คือ “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ซึ่งคนล้านามีความเข้าใจต่อเรื่องของการทำความดีนี้ว่า ผู้ใดที่กระทำแต่ความดี ละเว้นความชั่วชีวิตก็จะได้รับแต่สิ่งที่ดีดีตอบแทนเสมอ และบุคคลผู้นั้นจะได้รับการช่วยเหลือ ค้ำครองจากพระอินทร์ แสดงให้เห็นถึงความเชื่อ ความศรัทธาที่มีต่อตัวบุคคล นั่นก็คือ “พระอินทร์” สอดคล้องกับแนวคิดที่ปรากฏในปัญญาสาตกซึ่งพระอินทร์จะเสด็จลงมาจากสวรรค์เพื่อให้การช่วยเหลือแก่พระโพธิสัตว์ หรือตัวละครผู้ซึ่งประกอบกุศลกรรมเมื่อได้รับความเดือดร้อน พระอินทร์ทำหน้าที่เป็นผู้พิทักษ์จรรยابرรม คอยดูแลสอดส่องสังคมให้เกิดความสงบสุขทั้งบนสวรรค์และโลกมนุษย์ ดังจะเห็นได้จากชาดกเรื่องนหาปทุมมกumarชาดก ที่กล่าวถึงพระอินทร์ว่าทรงช่วยชีวิตของพระปทุมมกumarจนพ้นอันตรายจากความตายหลังจากที่พระกุมารได้สละหัวใจให้แก่อินทาสักกพราหมณ์ซึ่งเป็นร่างแปลงของพระอินทร์ เพื่อแลกกับชีวิตของพระมารดาที่ถูกอุกฤษฏ์ และ จากเรื่องกุสตราชาดก ที่กล่าวถึงว่า พระอินทร์ทรงมอบบุตรให้แก่พระนางสีลวดี เนื่องจากนางปรารถนาที่จะมีบุตร แต่พระสวามีไม่สามารถให้ในสิ่งที่ต้องการได้ นอกจากนี้คนล้านามายังเชื่อว่า ผู้ที่ประกอบกุศลกรรม รักษาศีลอุโบสถ และปฏิบัติตนให้อยู่ในคุณธรรมทั้ง 7 ประการ (ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 : หน้า 35 – 36) ตลอดจนการสร้างพระไตรปิฎกทั้ง 3 หมวด การสร้างธรรมศาลา โรงทาน การขุดบ่อน้ำ หรือการสร้างหนทางถวายเป็นพละทาน เมื่อปฏิบัติได้ครบถ้วนทุกประการแล้ว ก็จะสามารถจุติไปเกิดเป็นพระอินทร์ หรือเทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้ จากชาดกในเรื่องมณฑก ที่กล่าวถึงมณฑกผู้ซึ่งได้สร้างศาลาโรงทาน ขุดบ่อน้ำและแผ้วถางป่าเพื่อสร้างหนทาง ครั้นเมื่อสิ้นอายุขัยบนโลกมนุษย์แล้วจึงไปเกิดเป็นพระอินทร์ หรือจากเรื่องสุวรรณพมทตตชาดก ที่กล่าวถึงว่า มีพระฤๅษีคนหนึ่งตั้งมั่นในการบำเพ็ญเพียรภาวนาจนสามารถไปเกิดเป็นพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้ และจากเรื่องโบราณกัปปีณรินทราชาดก ที่กล่าวไว้ว่าผู้ใดได้สร้างพระไตรปิฎกทั้ง 3 หมวด ถวายเป็นพุทธบูชา ผู้นั้นก็จะสามารถจุติไปเกิดเป็นพระอินทร์ใช้ชีวิตเสวยสุขท่ามกลางเหล่านางฟ้าเทวดาและทิพยสมบัติอันมากมายอยู่บนสรวงสวรรค์ รวมทั้งยกตัวอย่างของการประกอบคุณงามความดี และการบริจาคทานของมณฑก จนได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังจะเห็นได้จากชาดกเรื่องเสตปิณฑิตชาดก รัตนปัทมาชาดก ทริทวาทชาดก ภันชาคาริกชาดก มหาพลชาดก วิบุลราชชาดก จันทชาดก เหล่านี้ เป็นต้น

สำหรับแนวคิดในเรื่องของการยกย่องผู้ที่กระทำความดี ละเว้นความชั่ว ที่ปรากฏอยู่ในสังคมล้าเนา คือ คนล้าเนาเชื่อในเรื่องของอานิสงส์ผลบุญแห่งการทำความดี ผู้ใดที่คิดดี พูดจาไพเราะอ่อนหวาน และปฏิบัติตนให้อยู่ในกรอบศีลธรรมของพุทธศาสนา หมั่นทำบุญบริจาคทานแก่ผู้ยากไร้อย่างสม่ำเสมอ อานิสงส์แห่งการกระทำเหล่านี้ จะส่งผลให้บุคคลผู้นั้นมีชีวิตที่ดีงามต่อไปในภพภคหน้า และด้วยวิถีแห่งการดำรงชีวิตที่สัมพันธ์กับสภาพของท้องถิ่น ซึ่งมีพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในสังคม คนล้าเนาจึงนิยมสร้างวัด โบราณสถาน

และโบราณวัตถุต่าง ๆ ดังตัวอย่างที่จะเห็นได้อย่างชัดเจนคือ การที่มีวัดหรือโบราณสถาน และโบราณวัตถุที่มีชื่อเสียงอยู่ในชุมชนล้านนาหลาย ๆ แห่ง ทั้งนี้ ยังสอดคล้องแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องของธรรมราชาว่า กษัตริย์ของล้านนาจะต้องดำรงตนอยู่ในฐานะที่เป็นองค์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ทำหน้าที่ในการทนบำรุง และส่งเสริมพุทธศาสนาให้แพร่หลายในสังคมล้านนา ซึ่งจะพบจากการที่มีกษัตริย์ของล้านนาหลายพระองค์ทรงออกผนวชในพุทธศาสนา รวมทั้งทรงจัดให้มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นในอาณาจักรล้านนา เพื่อเป็นการแสดงถึงความศรัทธาอันแรงกล้าที่มีต่อพระพุทธศาสนา และถือเป็นบุญกุศลอันยิ่งใหญ่ที่จะนำมาซึ่งอานิสงส์แห่งการไปเกิดเป็นพระอินทร์หรือเทวดาผู้ทรงอำนาจบนสวรรค์ต่อไป หรือในลักษณะของการให้ความสำคัญกับสถาบันสงฆ์ ซึ่งคนล้านนาส่วนใหญ่ต่างก็ยอมรับว่า “พระสงฆ์เป็นผู้ที่ประพฤติดี ประพฤติชอบ ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรม ละเว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่น” ดังนั้น คนล้านนาจึงนิยมนำบุตรหลานไปบวชเป็นสามเณรตั้งแต่ยังเล็ก ๆ เพื่อเข้าการศึกษาพระธรรมวินัยต่าง ๆ จนสามารถบวชเป็นพระภิกษุได้ในโอกาสต่อไป และหลังจากที่ลาสิกขาบทออกมาสู่เพศฆราวาสแล้ว ก็จะได้รับยกย่องว่าเป็นผู้ที่ปฏิบัติดี มีความรอบรู้ ซึ่งเรียกกันว่า “คนสุก” หมายถึงผู้ที่ผ่านการบวชเรียนจนมีความรู้ดีดัดมาแล้ว สำหรับการบวชเรียนในพระพุทธศาสนา ถือเป็นการยกฐานะทางสังคมของบุคคล หรือผู้ที่ไม่มีโอกาสเข้ารับการศึกษาล่าเรียนตามระบบการศึกษาที่รัฐจัดไว้ให้ และจะทำให้บุคคลผู้นั้นสามารถเข้าร่วมสมาคมกับผู้ที่มิมีฐานะทางสังคมสูงกว่าตนได้

5.1.2 การยกย่องผู้ที่มีบุญญาธิการ

พระอินทร์ เป็นเทวดาที่คนล้านนาให้ความนับถือยกย่องอย่างมากในฐานะของเทวราชาผู้มีบุญสมพารแรงกล้า เนื่องมาจากในคติชาตินิยมประกอบกุศลกรรมไว้มากมาย เมื่อสิ้นชีวิตลงจึงสามารถมาเกิดเป็นพระอินทร์ผู้มีฤทธิ์อยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้ .

“บุญญาธิการ หรือบุญสมพาร หมายถึง บุญยิ่งใหญ่ที่สะสมไว้”

(วิทย์ เทียงบุญธรรม , 2536 : 366)

คนล้านนาเชื่อกันว่า พระอินทร์เป็นผู้ที่มีบุญญาธิการทั้งในลักษณะของผู้ที่ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในกรอบของศีลธรรมเพื่อสร้างคุณงามความดี และเป็นผู้ที่มีอิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์เสวยความเป็นทิพย์ทั้งปวง อาทิ เป็นเจ้าของทิพย์สมบัติบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีรูปกายทิพย์คงความเป็นหนุ่มอยู่เสมอ หรือเป็นผู้ที่มีชีวิตอมตะ ซึ่งความเชื่อดังกล่าวส่งผลต่อแนวคิดของคนล้านนาในเรื่องของการสะสมบุญบารมี เพื่อเป็นอานิสงส์ให้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ผู้มีบุญสมพารอันแรงกล้า ดังนั้นการประพฤติปฏิบัติตนของพระอินทร์จึงเป็นแบบอย่างให้คนล้านนามุ่งมั่นในการทำความดี ประกอบกุศลกรรมต่าง ๆ อันได้แก่ การทำบุญให้ทาน การรักษาศีลฟังธรรม รวมทั้งละเว้นจากการประพฤติดีและละเมิดในศีลทั้งปวง ทั้งนี้ ถือเป็นการรักษาความเรียบร้อยและนำมาซึ่งความสงบสุขในสังคมล้านนา จากการศึกษพบว่าแนวคิด

ในเรื่องของการยกย่องผู้ที่มีบุญญาธิการที่ปรากฏผ่านบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์ในปัญหาชาดกฉบับล้านนานั้น จะเน้นในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ของพระอินทร์ที่ได้แสดงในโอกาสต่าง ๆ จากเนื้อเรื่อง รวมทั้งการให้ความสำคัญกับเหตุอัศจรรย์ที่พระอินทร์ทรงเนรมิตขึ้นเพื่อเป็นการตักการะบูชาและเชิดชูเกียรติคุณแห่งพระโพธิสัตว์ เช่น การบันดาลให้ฝนทิพย์ตกลงมาในโลกมนุษย์ภายหลังจากที่พระโพธิสัตว์ทรงประกอบกุศลกรรมสิ้นสุดลง จากเรื่องสิริสากุมมารชาดกและเรื่องกัณหาการิชาดก การทอดผ้าทิพย์ลงมาจากสวรรค์เพื่อบูชาธรรมพระโพธิสัตว์ จากเรื่องสิริธรรมาดกและเรื่องอชิตตราชาดก และกล่าวถึงความสามารถของการเนรมิตภายในรูปลักษณะต่าง ๆ อาทิ แปลงกายเป็นแมลงวันทองในเรื่องสุวรรณังขาราชกุมมารชาดก แปลงกายเป็นนกน้อยในเรื่องโสนันทชาดก และแปลงกายเป็นยักษ์ในเรื่องสุรูปราชชาดก นอกจากนี้ แนวคิดในเรื่องของการยกย่องผู้ที่มีบุญญาธิการยังแฝงอยู่ในลักษณะความเชื่อเกี่ยวกับบุคลิกลักษณะรูปร่างของพระอินทร์ว่า ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงเป็นผู้ที่มีบุญญาธิการจึงมีรูปโฉมงดงาม มีลีลาท่าทางที่สง่างาม และมีทิพยรังสีสาดส่องไปทั่วพระวรกาย ขณะทรงสำแดงคนแก่ผู้ที่ได้พบเห็นในโอกาสอันควร รวมทั้งมีการเปรียบเทียบกับปรีชาของพระโพธิสัตว์ว่ามีความสง่างามน่าเกรงขามราวกับพระอินทร์อีกด้วย จากการกล่าวชมบารมีของพระอินทร์ หรือพระโพธิสัตว์ในเรื่องสมุทรโฆษชาดก สุธนชาดก สิริสากุมมารชาดก และวิชัยปัญจกิตชาดก เหล่านี้ เป็นต้น

จากแนวคิดในเรื่องของพระอินทร์ตามคติทางพุทธศาสนา ได้ส่งผลให้คนล้านนาเชื่อในเรื่องของเทวดา ภูผภูมิจีน - สวรรค์ และเรื่องของผู้ที่มีบุญญาธิการ ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนในลักษณะของแนวคิดที่เกี่ยวกับสถาบันการปกครองของล้านนาคือ ในอดีตแต่เดิมนั้น คนล้านนาเชื่อกันว่ากษัตริย์ของล้านนาในสมัยโบราณทรงสืบเชื้อสายมาจากเทวดาบนสวรรค์ ในตำนานการสร้างเมืองของลวจังกราช หรือตามตำนานวีรบุรุษ ดังนั้น ผู้ที่ดำรงตนอยู่ในฐานะของกษัตริย์จึงเป็นผู้ที่มีบุญญาธิการ หรือที่เรียกว่า “สมมุติราช” เหมาะสมแก่การเป็นผู้นำและผู้ปกครองบ้านเมืองให้เกิดความสงบสุข ร่วมเย็นสืบไปในลักษณะของ “พญาธรรมิกราช” และหากกษัตริย์พระองค์ใดได้ประกอบคุณงามความดีเอาไว้มากมายเมื่อครั้งที่ยังมีพระชนม์ชีพอยู่นั้น เมื่อสิ้นอายุขัยบนโลกมนุษย์แล้ว ก็จะได้ไปเกิดเป็น “พญาอินตา” หรือพระอินทร์บนสวรรค์ ทั้งนี้ คติความเชื่อในเรื่องของเทวดา ภูผภูมิจีน และนรกสวรรค์นั้น จะมีลักษณะเป็นการผสมผสานกันระหว่างคติความเชื่อในคัมภีร์พุทธศาสนากับคติความเชื่อแบบดั้งเดิมของท้องถิ่นล้านนาที่เชื่อในเรื่องของผีบรรพบุรุษ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติซึ่งถือเป็นเรื่องของไสยศาสตร์ได้อย่างลงตัว ถึงแม้ว่าแนวคิดทั้งสองลักษณะจะมีความขัดแย้งกันก็ตาม ซึ่งคติความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของพุทธศาสนาในลักษณะนี้ ถือเป็นความเชื่อของชาวบ้านในระดับโลกียะที่ปรารถนาให้ได้มาซึ่งการมีทรัพย์สมบัติมากมายและมีชีวิตที่สุขสบายในโลกหน้ามากกว่าการมุ่งสู่โลกุตระ หรือการหลุดพ้นจากวิภวสงสารของมนุษย์

5.1.3 การยกย่องผู้ที่มีความเมตตากรุณา

พระอินทร์ในฐานะที่เป็นนักปกครองและเป็นผู้นำของเหล่าเทวดาบนสวรรค์ ตลอดจนมวลมนุษยบนโลก ทรงมีความเมตตากรุณาต่อผู้ที่ปฏิบัติธรรมบำเพ็ญทาน หรือยึดมั่นในความดี ซึ่งในขณะที่บุคคลผู้นั้นกำลังตกทุกข์ได้ยากและมีความเดือดเนื้อร้อนใจ พระอินทร์จะให้ความช่วยเหลือในเรื่องต่าง ๆ เช่น การให้ที่พักอาศัยและเครื่องอุปโภคบริโภคแก่พระนางสิริกัทธการาชเทวีของพญามหารัษฎะในเรื่องรัตนปัทมโชติชาดก การเนรมิตปราสาทแก้ว 7 หลัง เพื่อใช้เป็นที่พักพิงรักษาพระไตรปิฎกทั้ง 3 หมวด ในเรื่อง ปุจฉาภิปรายชาดก การแปลงกายเป็นนกน้อยเพื่อบินเข้าไปคาบเอาบุตรของนางสัมปธนีออกมาจากครรภ์แล้วนำไปวางไว้บนคอกบัวที่บานอยู่กลางสระน้ำฉัททันตะในป่าหิมพานต์ เนื่องจากนางสัมปธนีได้ตั้งจิตอธิษฐานขอไม่ให้บุตรของนางมีกำเนิดมาในตระกูลช่างหม้ออันต่ำต้อยเช่นเดียวกับนาง การช่วยให้พระโพธิสัตว์ซึ่งมีรูปร่างหน้าตาอัปลักษณ์ได้พบกับเนื้อคู่และสมหวังในความรัก จากชาดกเรื่อง กุสสราชาดก และการนำยาวิเศษมารักษาพระโพธิสัตว์หรือตัวละครให้หายจากอาการบาดเจ็บจากชาดกเรื่องวิริยปัญเจตชาดก รวมทั้งทรงให้อภัยแก่บริวารที่ทำผิดได้มีโอกาสดังนี้ เช่น การให้อภัยโทษแก่ทิพยธรรพ์ผู้ขโมยพระขรรค์ศรีภักข์ของพระโพธิสัตว์ไป จากเรื่องสมุทตโมสชาดก นอกจากนี้ พระอินทร์ยังให้โอวาทคำสั่งสอนแก่พระโพธิสัตว์และพุทธศาสนิกชนทั้งหลายเพื่อใช้เป็นแนวทางสำหรับการประพฤติปฏิบัติตนเป็นคนดีของสังคมสืบต่อไป

จากแนวคิดในเรื่องของการยกย่องผู้ที่มีความเมตตากรุณานี้ จะพบตัวอย่างได้จากการปฏิบัติของคนล้านนาในอดีต ซึ่งโดยปกติวิสัยทั่วไปแล้ว คนล้านนาเป็นผู้ที่มีจิตใจโอบอ้อมอารี มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากสังคมล้านนาในอดีตมีลักษณะเป็นชุมชนเกษตรกรรม วิถีชีวิตของกลุ่มคนในสังคมจึงเกี่ยวพันอยู่กับการปลูกพืชเลี้ยงสัตว์ ที่ต้องพึ่งพาอาศัยแรงงานจากเพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้เคียงกัน หรือด้วยเหตุที่ชุมชนล้านนานั้นมีสภาพเป็นชุมชนเล็ก ๆ ซึ่งคนในสังคมยังคงมีสัมพันธ์อันดีต่อกัน จึงทำให้สมาชิกของสังคมสามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข โดยจะเห็นได้อย่างชัดเจนจากการถวายทานปัจจัยเป็นพุทธบูชาในโอกาสวันสำคัญต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา เนื่องจากคนล้านนาหวังในผลของอานิสงส์แห่งการทำความดี หรือการถวายทานเหล่านี้ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์อานิสงส์ของล้านนา เช่น อานิสงส์ดวงประทีป อานิสงส์ทอดกฐิน หรืออานิสงส์ทานผ้ากฐิน อานิสงส์ทอดผ้าป่า อานิสงส์ยี่เพ็ง – ลอยประทีปโคมไฟ อานิสงส์การสร้างพระพุทธรูป อานิสงส์การสร้างทานศาลา อานิสงส์ก่อเจดีย์ทราย อานิสงส์การบวช และอานิสงส์เสียดย เป็นต้น

อานิสงส์ดวงประทีป หรือผางประทีป (อ่านว่า “อานิสงส์ดวงพะตึบ หรือผางพะตึค”))

อานิสงส์ดวงประทีป เป็นชื่อคัมภีร์ที่กล่าวถึงอานิสงส์ของการจุดประทีปบูชา และถือเป็นการบูชาแก่พระรัตนตรัย นิยมปฏิบัติกันในเดือนยี่ของล้านนา หรือตรงกับเดือนสิบสองของไทยภาคกลาง ซึ่งอานิสงส์ของการจุดดวงประทีปนี้ จะทำให้ผู้บูชามีรูปร่างและผิวพรรณงดงามไปทุกภพทุกชาติ ทั้งยังเป็นที่รักแก่คนและเทวดาทั้งหลายอีกด้วย

อานิสงส์ทอคกฐิน หรืออานิสงส์ทอนผ้ากฐิน

ธัมม หรือคัมภีร์ชื่ออานิสงส์ทอคกฐิน เป็นชื่อคัมภีร์ขนาดสั้นเรื่องหนึ่งทีมนิยมใช้เทศน์เพื่อเจริญใจศรัทธาประชาชนให้มีความอิมเอบพอใจในการที่ได้มีส่วนร่วมในการทอคกฐิน ซึ่งผ้าที่จะนำมาทำผ้ากฐินนั้น จะต้องเป็นผ้าที่หามาด้วยวิธีสุจริต อาจเป็นผ้าเก่าที่นำมาซักจนสะอาด ผ้าบังสกุล ผ้าที่ซื้อได้ด้วยเงินสุจริต ผู้ที่ถวายผ้ากฐินก็จะได้รับความสุขความเจริญไม่มีที่สิ้นสุดทั้งชาตินี้และชาติหน้า คราบเท่าถึงพระนิพพาน

อานิสงส์ทอคผ้าป่า

ธัมม หรือคัมภีร์ชื่ออานิสงส์ทอคผ้าป่า เป็นธัมมทีมนิยมใช้เทศน์เพื่ออนุโมทนาในการทอคผ้าป่า ซึ่งผู้ที่ถวายทานผ้าป่านั้นเมื่อตายไปก็จะได้ไปเกิดบนสวรรค์เป็นเทวดา เทพธิดา เสวยสุขบนชั้นฟ้า เมื่อจุติมาเกิดเป็นมนุษย์ก็พร้อมไปด้วยบริวารและทรัพย์ศฤงคารมากมาย ชายหญิงใดได้ทำทานด้วยการทอคผ้าป่าและเครื่องอัฐบริวาร ย่อมได้ไททองคำเป็นสิ่งตอบแทนผลบุญนั้น

อานิสงส์ยี่เพ็ง - ลอยประทีปโคมไฟ

อานิสงส์ยี่เพ็ง เป็นคัมภีร์ที่พระใช้เทศน์เนื่องในเทศกาลประเพณียี่เพ็ง หรืองานประเพณีในวันเพ็ญเดือนยี่ (ตรงกับเดือนสิบสองของภาคกลาง) ซึ่งจะมีการจุดประทีปโคมไฟเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา พระสงฆ์จะเทศน์คัมภีร์นี้ในตอนเย็นของวันยี่เพ็ง เมื่อเทศน์จบแล้วจะมีการตีกลองเป็นสัญญาณ และศรัทธาชาวบ้านจะได้จุดประทีปโคมไฟขึ้นในบ้านเรือนของตน ทั้งนี้ผู้ที่จุดดวงประทีปและโคมไฟเป็นทานเพื่อบูชาพระพุทธเจ้าในเดือนยี่เพ็ง เมื่อเกิดมาในชาติใดก็จะมีรูปพรรณงดงาม เป็นที่รักใคร่แก่มนุษย์และเทวดา ไม่มีโรคภัยเบียดเบียน มีอายุยืนยาวขยัน ครั้นเมื่อตายไปก็จะได้ไปเกิดในเมืองสวรรค์ หากบุคคลใดที่ทำประทีปโคมไฟไปลอยในแม่น้ำน้อยใหญ่ หนองวัง และสระ โบกขรณี เพื่อบูชารอยพระพุทธรูปที่ผู้ริมน้ำแม่น้ำในเมืองนครราชสีมา เมื่อเกิดมาในชาติใดจะได้เป็นท้าวพระยาใหญ่โตปกครองแผ่นดิน มีผิวพรรณงดงามดังพระจันทร์วันเพ็ญ มีฤทธิ์มาก สามารถปราบได้ทวีปทั้งสี่ เป็นที่เกรงขามแก่ผู้อื่น มีปัญญาหลักแหลม มีทรัพย์สมบัติ ช่างม้าวัวควาย และข้าวรับใช้มากมาย หากตายไปก็จะไปเกิดในชั้นฟ้า ดังนั้นในวันเพ็ญเดือนสิบสองจึงมีการทำประทีปและโคมไฟไปลอยแม่น้ำเพื่อบูชารอยพระบาทของพระพุทธเจ้าสืบมา

อานิสงส์การสร้างพระพุทธรูป

การสร้างพระพุทธรูป ถือเป็นการทำบุญบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองอยู่คู่บ้านคู่เมือง หากผู้ใดได้สร้างพระพุทธรูปด้วยตนเอง หรือมอบให้บุคคลอื่นเป็นผู้สร้าง ด้วยทองคำ ทองเหลือง เงิน แก้ว หิน และไม้ก็ดี ย่อมได้รับอานิสงส์มาก คือ เป็นผู้ที่บริวารมาก มีผิวพรรณงดงาม เป็นที่รักใคร่แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ประกอบด้วยลาภสักการะ ผู้ใดที่ได้

สร้างพระพุทธรูปลอยเป็นทาน ย่อมปราศจากโรคร้ายต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นโรคเรื้อน กลากเกลื่อน และकुषะโรค มีนิวเรียวงาม มีประสาทตาแจ่มใส มีรูปร่างหน้าตาสมส่วน มีทรัพย์สมบัติมากมาย มีปราสาทที่ประดับด้วยแก้ว 7 ประการ และมีความสุขด้วยสิ่งที่ดีตนต้องการปรารถนา รวมทั้งมีผู้ปรนนิบัติเอาใจทุกเมื่อ

อานิสงส์การสร้างทานศาลา

การสร้างศาลา รวมทั้งการบูชาพระน้ำ ปลุกคอกบัว และประดับธงฉวายเป็นทาน เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วก็จะได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีทิพยสมบัติ และมีบริวารแวดล้อมมากมาย หากจุติจากสวรรค์ก็จะลงมาเกิดบนโลกมนุษย์ ในตระกูลของเศรษฐี

อานิสงส์ก่อเจดีย์ทราย

อานิสงส์ก่อเจดีย์ทรายนี้ หากผู้ใดได้ปฏิบัติจนได้ถึง 3 ประการ อันมีนิพพานเป็นที่สุด และอานิสงส์ที่ได้รับคือ ไปเกิดในตระกูลกษัตริย์ เกิดในมณฑลประเทศ เป็นผู้มีรูปงามเป็นที่รักใคร่แก่คนทั่วไป และได้รับลาภสักการะ

อานิสงส์การบวช

อานิสงส์การบวชนี้ ถือเป็นบุญกุศลแก่ผู้มีพระคุณของผู้บวช ซึ่งได้แก่บิดา-มารดา และบรรพบุรุษ คนล้านนานิยมนำบุตรหลานที่เป็นชายไปบวชเป็นสามเณรและพระสงฆ์เพื่อเข้ารับการศึกษาล่าเรียนในบวรพุทธศาสนา ทั้งนี้ ก็เพื่อหวังในอานิสงส์ของการบวชซึ่งจะทำให้บิดา-มารดาได้รับอานิสงส์นี้ถึง 16 กัปปี และได้ไปเสวยสุข อุดมไปด้วยทิพยสมบัติในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นานถึงพันปีทิพย์

อานิสงส์เสียดสพ

คัมภีร์เรื่องอานิสงส์เสียดสพ เป็นธัมมโพน หรือคัมภีร์ที่มีจำนวนเพียงผูกเดียวและนิยมใช้เทศน์ในการปลงศพทั่วไป จึงมีผู้จารคัมภีร์นี้ถวายให้วัดเป็นจำนวนมาก โดยกล่าวถึงอานิสงส์ของผู้ที่ปลงศพว่า หากเป็นคนทุกข์ยากเข็ญใจจะได้อานิสงส์ประมาณค่ามิได้ คนหาบศพได้อานิสงส์ 300 กัปปี ผู้เผาศพได้อานิสงส์ 33 กัปปี ผู้เดินนำหน้าศพได้อานิสงส์ 800 กัปปี ผู้บรรเลงดนตรีได้อานิสงส์ 300 กัปปี ผู้เดินตามหลังศพไปถึงป่าช้าได้อานิสงส์ 250 กัปปี ผู้ที่บวชหน้าศพเพื่ออุทิศไปป่าช้าจะได้อานิสงส์ 800 กัปปี หากสิ้นชีวิตลงก็จะได้ไปเกิดเป็นเทวบุตร มีนางฟ้าเป็นบริวาร ผู้ใดที่จัดการปลงศพบิดา มารดาของตนได้อานิสงส์ 6 โภกฏี เมื่อสิ้นชีวิตลงจะได้ไปเกิดเป็นเทวบุตร เทวธิดา มีนางฟ้าเป็นบริวาร ผู้ที่จัดการปลงศพปู่ ย่า ตา ยาย จะได้รับอานิสงส์ 6 โภกฏี ผู้ใดเผาศพญาติพี่น้อง สามเณร หรือภรรยาของตน หรือบิดา มารดาปลงศพลูกหลานก็จะได้รับอานิสงส์เท่าเทียมกัน ดังนั้นผู้ที่ปรารถนาจะได้รับสุขทั้ง 3 ประการ และอยากบรรลุนิพพานก็ควรสร้างบุญกุศล เพื่อเป็นอานิสงส์ต่อไปในภพหน้า

(เรียบเรียงจากงานของพระมหาสิงห์คำ รักป่า , 2543 : ภาคผนวก)

ซึ่งตัวอย่างของวัตรปฏิบัติที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ยังมีปรากฏอยู่ในสังคมล้านนามาจนถึงปัจจุบัน และสอดคล้องกับความเชื่อในเรื่องของอานิสงส์ผลบุญแห่งการทำความดีตามหลักคำสอนในวรรณกรรมพุทธศาสนา

อนึ่ง ในการสร้าง “ฮ้านน้ำ” หรือ ราน้ำของคนล้านนาในอดีต ที่นิยมสร้างราน้ำเอาไว้เกือบทุกหลังคาเรือน และการสร้างราน้ำนี้เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อในเรื่องของการบริจาทานข้าวน้ำอันเป็นปัจจัยสำคัญ ซึ่งผู้ปฏิบัติจะได้รับผลของอานิสงส์นั้นเป็นรางวัลตอบแทนจากคำพิพากษาที่ว่า “ ทานน้ำเป็นเศรษฐี ทานมูลเป็นส่วย ” ราน้ำ ถือเป็นส่วนหนึ่งของสถาปัตยกรรมล้านนา มักจะสร้างไว้ในบริเวณที่อยู่อาศัยจากตัวบ้านซึ่งทำเป็นฐานยื่นออกไปหรือบริเวณนอกชานบ้าน แล้วทำหลังคาคลุมไว้สำหรับใช้เป็นที่ร่มกำบังให้หม้อน้ำนั้นเย็นตลอดเวลา ซึ่งการตั้งหม้อน้ำดื่มไว้ที่ราน้ำในบริเวณนี้ จะเกี่ยวข้องกับประเพณีการเอวสาวของคนล้านนาในอดีต โดยชายหนุ่มสามารถไปเที่ยวบ้านของหญิงสาวที่ตนแอบชอบได้ และในขณะที่กำลังสนทนากันนั้น หญิงสาวอาจจะนั่งแอบอยู่ในมุมมืด ชายหนุ่มจึงไม่สามารถจะมองเห็นใบหน้าของหญิงสาวได้จนคิดว้างว้าง ดังนั้นชายหนุ่มจึงคิดหาวิธีโดยการเปลี่ยนมุมนั่งใหม่ ด้วยการลุกขึ้นไปลิ้มน้ำที่ราน้ำ แล้วกลับมานั่งใหม่ในที่ที่เหมาะสมกว่าเดิม หรืออาจจะสร้างไว้ในบริเวณนอกรั้วบ้านให้สำหรับแขกผู้เดินทางผ่านไปมาได้แวะดื่มน้ำแก้กระหาย โดยเจ้าของบ้านจะตั้งหม้อน้ำไว้ประมาณ 2 - 4 ใบ หรืออาจจะมากกว่านั้นขึ้นอยู่กับขนาดความกว้างของร้าน จากการสำรวจพบว่า หม้อน้ำดื่มโบราณทำมาจากดินสีแดงซึ่งเป็นเครื่องปั้นดินเผาชนิดเครื่องดิน และใช้ไฟในการเผาต่ำกว่า 780-800 c ส่วนฝาปิดด้านบนทำด้วยไม้แผ่นเดียวและเป็นรูปสัตว์เลื้อยคลานซึ่งได้แก่ จิ้งจก หรือตุ๊กแก โดยมีสาเหตุมาจากความเชื่อทางไสยศาสตร์ของคนล้านนาโบราณเกี่ยวกับเรื่องโชคลาง ที่เชื่อกันว่าสัตว์ดังกล่าวจะนำโชคลางมาให้ หรือใช้แทนความมีโชคดี สำหรับในปัจจุบันนี้ แนวคิดในเรื่องการสร้าง “ราน้ำ” ได้หมดไปจากสังคมเมืองของล้านนา แต่จะมีปรากฏเฉพาะในท้องถิ่นบางแห่งเท่านั้น ซึ่งจากการศึกษาวิจัยของณัฏฐวี ทศธร (2538) สรุปไว้ว่า

“ ในปัจจุบันเมื่อแบบบ้านของชาวล้านนาเปลี่ยนไปกลายเป็นแบบบ้านสมัยใหม่ ทำให้ไม่มีการสร้างฮ้านน้ำเช่นเช่นในอดีต...และการตั้งวางหม้อน้ำไว้นอกรั้วบ้านหรือหน้าร้านค้านี้ ปัจจุบันความนิยมนี้ลดน้อยลงมาก เมื่อสอบถามจากชาวบ้านในพื้นที่ทำการวิจัยพบว่า เหตุที่ไม่นิยมตั้งวางหม้อน้ำไว้นอกรั้วบ้านนั้นเพราะในปัจจุบันไม่มีผู้ดื่มน้ำจากหม้อที่ตั้งทิ้งไว้ เจ้าของบ้านจึงต้องนำหม้อน้ำมาเก็บ หรือการตั้งหม้อน้ำทิ้งไว้ในบริเวณนอกรั้วบ้านมักจะมีเด็กช่วยรุมมาทุบหม้อจนแตกเสียหาย หรือมีการพูดกันว่าเคยมีคนนำยาพิษมาใส่ลงในหม้อ เมื่อคนมาดื่มน้ำจึงได้รับอันตราย ซึ่งทำให้เจ้าของบ้านนั้นได้รับความเดือดร้อน จึงเลิกตั้งหม้อน้ำไว้ที่นอกรั้วบ้าน หรือจากลักษณะของการตั้งบ้านเรือนที่อยู่ในซอย ทำให้ไม่มีคนสัญจรผ่านไปมา และเนื่องจากมีถนนใหญ่ตัดผ่านบริเวณหน้าบ้าน จึงมีแต่รถราที่วิ่งผ่านไปมาอย่างรวดเร็ว ซึ่งทำให้ไม่มีคนเดินเท้าเช่นในอดีต ” และจากสภาพเศรษฐกิจที่ฝืดเคือง การดำรงชีวิตของผู้คนในสังคมล้านนาซึ่งต้องแข่งขันกับเวลา หรือมีสภาวะทางด้านการงานที่รัดตัว ไม่มีเวลาให้มากนัก ดังนั้น ช่องว่าง

ทางสังคมจึงมีมากขึ้น ความเชื่อเพื่อเกื้อกูลกันระหว่างสมาชิกของสังคมก็ค่อยๆ ลดน้อยถอยลง จนทำให้สภาพของสังคมล้าหน้าในทุกวันนี้ผู้คนอยู่กันแบบโดดเดี่ยว และในเรื่องความสัมพันธ์ของคนในสังคมก็จะต้องมีเรื่องของผลประโยชน์และระบบเศรษฐกิจการเงิน หรือการแลกเปลี่ยนเข้ามาเกี่ยวข้องกับงานการแบ่งปันให้กันด้วยน้ำใจไมตรี

5.1.4 การยกย่องผู้ที่มีความสามารถทั้งในด้านสติปัญญา และพลังกำลัง

แนวคิดของการยกย่องผู้ที่มีความสามารถโดยปรากฏผ่านทางบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์ในปัญจชาติภพสืบล้าหน้าทั้งด้านสติปัญญา และพลังกำลัง

ในด้านสติปัญญา คือนอกจากจะกล่าวยกย่องสรรเสริญพระโพธิสัตว์ว่าเป็นผู้ที่มีปรีชาญาณอันเป็นเลิศ สามารถตอบปัญหา หรือแก้ปริศนาธรรมต่าง ๆ ได้แล้ว ยังกล่าวถึงพระอินทร์ในลักษณะของผู้ที่มีความรอบรู้ในเรื่องของธรรมะ สามารถตั้งปริศนาธรรมที่สอดคล้องกับหลักคำสอนทางพุทธศาสนาถวายแก่พระโพธิสัตว์เจ้า โดยจะคัดเลือกปริศนาหรือคำถามได้เหมาะสมกับสถานการณ์ของเรื่อง ดังจะเห็นได้จากตอนท้ายของชาดกเรื่องสุวรรณสังขารกุมมารชาดกในเรื่องกัณหาการิกชาดก และเรื่องสุวรรณพรหมทัตตชาดก ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวคิดเกี่ยวกับพระอินทร์ในฐานะที่ทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ทำหน้าที่ในการเผยแพร่พระพุทธศาสนาให้แก่พุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้เกิดความเลื่อมใสศรัทธา รวมทั้งการใช้ไหวพริบสติปัญญาแก้ปัญหา สถานการณ์ต่าง ๆ ในการต่อสู้กับฝ่ายศัตรูเมื่อต้องออกบัญชาการรบ พระอินทร์สามารถคิดหากลยุทธ์ในการกำจัดพวกอสูรที่คิดจะมาแย่งชิงเอาดินแดนบนสวรรค์คืน โดยการใช้น้ำเมาหรือเหล้าตัดกำลังแล้วจึงให้เหล่าเทวดาเข้าโจมตีจนพวกอสูรแตกพ่ายและถอยทัพกลับไป จากนั้นพระองค์ทรงแต่งตั้งผู้นำทั้ง 4 คน อันได้แก่ พญานาค พญาครุฑ พญาอินทรี พญาภูมิกัณห์ หรือท้าวจุลโลกบาลทั้ง 4 ให้อยู่เฝ้ารักษาอาณาเขตของตนไว้

ในด้านพลังกำลัง จากเนื้อหาของเรื่องทีกล่าวถึงพระอินทร์ว่าทรงเป็นผู้ที่มีความสามารถในการรบชนะพวกอสูร โดยการขนานนามของพระองค์ว่า “พระญาอินทร์สุรินทราช” จากเรื่องวิชัยปณตชาดก หรือ “พระญาอินทร์สุรินทเทพ” จากเรื่องวิบุลราชชาดก ที่หมายความถึง “ราชา หรือหัวหน้าเทวดา ผู้เป็นใหญ่กว่าเหล่าเทวดาทั้งปวง” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงแนวคิดเกี่ยวกับพระอินทร์ในฐานะของนักรบที่เร้ารับอิทธิพลมาจากวรรณคดีบาติ - สันสกฤตได้อย่างชัดเจน นอกจากนี้ ยังปรากฏในลักษณะของแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องพระโพธิสัตว์ว่า เมื่อถึงวัยอันสมควรแก่การเสาะแสวงหาวิชาความรู้ พระโพธิสัตว์จะเสด็จออกจากบ้านเมืองของตนเพื่อไปศึกษาศิลปศาสตร์ในแขนงต่าง ๆ จากผู้ทรงคุณวุฒิ หรือพระอาจารย์ที่มีชื่อเสียง และเป็นการเสริมสร้างพระบารมีของพระองค์ จากชาดกเรื่องสมุทโทมชาดก สุรบิชาดก สุธนชาดก สุวรรณสังขารกุมมารชาดก ฯลฯ

สำหรับแนวคิดเกี่ยวกับการยกย่องผู้ที่มีความสามารถทั้งในด้านสติปัญญาและพลังกำลัง ซึ่งมีปรากฏอยู่ในสังคมล้านนา แต่เดิมนั้น จะสะท้อนผ่านทางค่านิยมในเรื่องของการบวชเรียน หรือผู้ที่มีความรู้ ซึ่งจะสัมพันธ์กับแนวคิดในเรื่องของการทำความดี ละเว้นความชั่ว โดยจะเห็นได้อย่างชัดเจนในลักษณะของการเลือกผู้ที่จะมาเป็นคู่ครอง หากเป็นบุรุษก็ต้องผ่านการบวชเรียนในพุทธศาสนามาแล้ว และมีความรู้ในเรื่องหลักธรรมคำสอนต่างๆ ตลอดจนเป็นผู้ที่อดทน ขยันขันแข็ง สามารถทำได้โดยไม่เกี่ยงว่าจะเป็นงานหนักหรืองานเบา เป็นผู้มีน้ำใจโอบอ้อมอารีต่อผู้อื่น รวมทั้งเป็นผู้ที่มีวาจาดี รู้จักกาลเทศะอันสมควร และหากเป็นสตรีนั้น นอกจากจะมองในเรื่องความสวยงามของรูปร่างหน้าตาแล้ว ความงามของจิตใจก็เป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งจะพบจากแนวคิดของคนล้านนาโบราณที่มีต่อเรื่องของหญิงสาวชาวล้านนา กล่าวคือ ผู้ชายล้านนาในอดีตนิยมเลือกหญิงสาวที่มีสติปัญญาดี รอบรู้ในเรื่องของทางโลกและทางธรรม มีความเป็นแม่ศรีเรือน สามารถปฏิบัติงานได้ทั้งงานหนักงานเบา เช่น การทำไร่ทำนา การเลี้ยงบุตร และการดูแลครอบครัวไปพร้อม ๆ กัน โดยปกติแล้วผู้หญิงล้านนาสามารถแสดงความคิดเห็นได้ทัดเทียมกับผู้ชาย หรือสามารถให้คำปรึกษาแนะนำแก่ผู้ที่เป็นสามีได้ ทั้งในเรื่องของการบ้าน การเรือนและเรื่องทางสังคม สอดคล้องกับผลการศึกษาวิเคราะห์ของอมอร ชิตตะโสภณ (2533 : 68) ในเรื่องบทบาทของสตรีที่พบในวรรณกรรมล้านนา ซึ่งกล่าวว่า

“ตัวเอกฝ่ายหญิงในวรรณกรรมล้านนา มีสิทธิ์ต่อรอง หรือตั้งเงื่อนไขกับฝ่ายชายได้ โดยไม่ต้องยอมคงสภาพเป็น “ช้างเท้าหลัง” ดังเช่นบทบาทของสตรีในวรรณกรรมประจำชาติ”

ในปัญหาสังคมจะพบได้จากเรื่องจันทาทกษาคด ที่กล่าวถึงนางพรหมจารีว่าถูกสุทัสสนจักกัเป็นผู้เป็นสามีนำตัวใส่แพไปลอยน้ำอจิวติ เนื่องจากนางได้ได้เสียในเรื่องของสิทธิในการเป็นภรรยาที่ถูกต้องตามประเพณี แต่เมื่อผู้เป็นสามีมีความพึงใจในตัวหญิงอื่นกลับจะละฐานะของนางให้เป็นรอง นางพรหมจารีจึงไม่ยินยอม เมื่อนางถูกขับไล่ออกจากเมืองของสามีแล้วจึงกลับไปเรียนศิลปศาสตร์ในด้านการรบจากนางสุริยาผู้เป็นมารดา เพื่อจะกลับไปแก้แค้นสุทัสสนจักกัผู้เป็นสามีแห่งนาง และได้นำทัพออกไปสู้รบกับพญากาวิวิเทที่ยกพลมาตีเมืองของนาง ทั้งนี้ นางได้รับการยกย่องว่าเป็นสตรีที่มีรูปสมบัติงามพร้อม ทั้งในด้านฐานะ ชาติตระกูล ทรัพย์สมบัติ สติปัญญาและความชาญฉลาด ตลอดจนศิลปศาสตร์ทั้งด้านการรบและวิชาอาคมแขนงต่างๆ หรือจากเรื่องปัญญาพลพาดก ที่กล่าวถึงการเลือกคู่ครองของปัญญาพลกุมารว่า สตรีที่เหมาะสมแก่การนำมาเป็นภรรยา นั้น นอกจากจะมีรูปร่างหน้าตาสวยงามแล้ว ยังต้องมีสติปัญญาดี เฉลียวฉลาด รอบรู้ในเรื่องหลักธรรมคำสอนต่างๆ สามารถตอบคำถามหรือแก้ปัญหาคำถามที่ตนตั้งไว้ได้ และกล้าที่จะแสดงความคิดเห็นส่วนตัวในการให้เหตุผลสนับสนุนคำตอบนั้น ซึ่งในปัจจุบัน ความนิยมเกี่ยวกับบุรุษและสตรีที่สมควรเลือกมาเป็นคู่ครองของคนล้านนาจะไม่นับในเรื่องของรูปร่างหน้าตา แต่จะให้ความสำคัญกับเรื่องของจิตใจ ความรู้ ความสามารถ และชาติตระกูลเป็นหลัก ดังนั้น การเลือกผู้ที่จะมาเป็นคู่ครองของคนล้านนาในปัจจุบันนั้นจะขึ้นอยู่กับองค์ประกอบทางสังคม อันได้แก่ การศึกษา หน้าที่การงาน ฐานะทางสังคม

และสถานภาพของครอบครัว เหล่านี้ เป็นต้น นอกจากนี้ แนวคิดดังกล่าวยังได้สะท้อนในลักษณะของการยกย่องเชิดชูศิลปินพื้นบ้านที่ได้รับความนิยมจากผู้คนในสังคม กล่าวคือ ความนิยมที่มีต่อศิลปะการแสดงพื้นบ้านของคนล้านนาในอดีตนั้น ผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมนิยมการจับคำว การจ้อย การขอ และการอ้อกะโลง หรือ โคลง ที่มีเนื้อหาสัมพันธ์กับวิถีชีวิตสภาพสังคม และเรื่องจากหลักธรรมคำสอนในคัมภีร์พุทธศาสนา ด้วยเหตุที่คนล้านนามีความผูกพันกับพุทธศาสนาอย่างเหนียวแน่น การนำเสนองานวรรณศิลป์และทัศนศิลป์ของล้านนาจึงมีความเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบทางสังคม ทั้งในด้านรูปแบบ เนื้อหา หรือแนวคิดของงานนั้น ๆ แต่เดิมจะพบว่าการแสดงศิลปะพื้นบ้านของล้านนา อันได้แก่ การจับคำว การจ้อย การขอ หรือการอ้อกะโลง ซึ่งตัวศิลปินจะต้องใช้ไหวพริบสติปัญญาในการสรรหาถ้อยคำ และเลือกเรื่องที่ได้รับการนิยมนำมาใช้ในการขับร้อง สามารถสื่อถึงผู้ฟังให้เกิดความเข้าใจได้โดยง่าย ทั้งนี้ เพื่อสร้างแรงจูงใจ หรือโน้มน้าวจิตใจของผู้ฟัง ให้เกิดความคล้อยตามไปกับเนื้อหาของเพลง ในปัจจุบันการสืบทอดศิลปะการแสดงพื้นบ้านของล้านนามีการปรับเปลี่ยนรูปแบบ เนื้อหา และวิธีการนำเสนอตัวงานให้มีความทันสมัย เป็นสากลมากขึ้น แต่ยังคงรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมของท้องถิ่นเอาไว้ในลักษณะของเพลงขอ และเพลงคำเมือง ซึ่งเนื้อหาของเพลงนั้น นอกจากจะมีความสนุกสนานเพลิดเพลินแล้ว ยังแฝงข้อคิด คติสอนใจแก่ผู้ฟังด้วย โดยเฉพาะแนวคิดซึ่งเป็นคติคำสอนในพุทธศาสนาที่จะพบได้จากเพลงขอเรื่องธรรมและเพลงคำเมืองของศิลปินพื้นบ้านล้านนาหลาย ๆ ท่าน อาทิ พ่อครูคำผาย นูบึง แม่ครูบัวซอน อนุอมบุญ แม่ครูจันทร์สม สายธารา หรือเก๋าค่อม บุญศรี รัคนัง และวิฑูรย์ ใจพรหม เป็นต้น

5.1.5 การยกย่องผู้ที่มีรูปสมบัติงามพร้อม

แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องบุคลิภาพ ลักษณะรูปร่าง และคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ได้ส่งผลต่อทัศนคติ ความเชื่อของคนในล้านนาว่า ผู้ที่มีบุญญาธิการนั้นจะต้องมีรูปโฉมงดงาม มีผิวพรรณวรรณะผ่องใสปราศจากมลทิน และมีอากัปกริยาท่าทางที่สง่างามราวกับพระอินทร์ ซึ่งเป็นการเปรียบเทียบลักษณะของตัวบุคคลกับแนวคิดในเรื่องรูปลักษณะของพระอินทร์ และแสดงให้เห็นถึงแนวคิดของคนล้านนาที่มีต่อคุณลักษณะของพระอินทร์ตามหลักความเชื่อในอรรถกถาชาดกที่กล่าวว่า พระอินทร์ทรงเป็นผู้ที่มีรูปสมบัติงามพร้อม กล่าวคือ เป็นผู้ที่มีบุคลิภาพดี มีรูปร่างสมส่วน มีรูปโฉมงดงาม และมีอากัปกริยาสง่างามเป็นที่น่าเกรงขามแก่คนทั่วไป นอกจากนี้ พระอินทร์ยังมีทิพยรังสีอันเรืองรองสาดส่องทั่วพระวรกายในทุก ๆ ครั้งที่ทรงปรากฏพระองค์จริง ดังจะเห็นได้จากนิทานชาดกเกือบทุกเรื่องในปัญญาสาขาคถาฉบับล้านนา ที่มีการกล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับพระอินทร์ไว้ในเนื้อเรื่อง อนึ่ง จากแนวคิดในเรื่องดังกล่าวนี้ ยังมีปรากฏอยู่ในบทชมโฉมของวรรณกรรมล้านนาเรื่องอื่น ๆ ได้แก่ โคลงอมราพิศวาส และคำวขอเรื่องกำก้ำคำ ซึ่งเอนมอ ชิตตะโสณ (2533 : 67) ได้กล่าวสรุปไว้ในการศึกษาว่า

“...ในบทชมโฉมของล้านนานั้น มีอยู่ 2 ลักษณะ คือ การกล่าวชมความงามโดยภาพรวม ดังตัวอย่างจากคำวขอเรื่องกำก้ำคำ ที่เป็นการกล่าวชมความงามของกำก้ำคำ ความว่า

“เลยมิรูปโฉม เหมือนพรหมปั้นบัว ลวีเลาใช้ซ้ำ
เหมือนพระอินทา ลงมาแต่ฟ้า ไสสว่างหน้ามณีนวณ”

และการกล่าวชมความงามที่ละส่วน ดังตัวอย่างจากโคลงเรื่องอมราพิสวาส เป็นการกล่าวชมความงามของพระชินะ ความว่า

“จักขุดวงเมตรเมื่อ เขียวนิล
คิ้วกล่อมโค้งธนอินทร์ นาฏเมื่อ
โคมเกลียวคั้งจักบิน พร้อมเทพ บนเฮ
วิคว่องงามจ้องจ้าน บาดขวันขวัญญิง”

ทั้งนี้ การชมความงามของบุรุษจะพบเฉพาะในวรรณกรรมล้านนา ส่วนในวรรณกรรมประจำชาติจากที่พบในเนื้อเรื่องนั้นแทบจะ ไม่มีการกล่าวถึงนั้นถึง...

เมื่อศึกษาเรื่องของแนวคิดเกี่ยวกับพระอินทร์ในปัญญาสาขาคกลฉบับล้านนา สามารถสรุปได้ว่า ได้รับอิทธิพลมาจากอรรถกถาชาดกในวรรณกรรมพุทธศาสนาภาษาบาลีเป็นส่วนใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการยกย่องผู้ที่กระทำความดีละเว้นความชั่ว การยกย่องผู้ที่มีบุญญาธิการว่ามีรูปสมบัติงามพร้อม การยกย่องผู้ที่มีความเมตตา กรุณาต่อผู้อื่น และการยกย่องผู้ที่มีความสามารถทั้งในด้านสติปัญญา และพลังกำลัง ทั้งนี้ ผู้แต่งหรือผู้ประพันธ์ได้ให้ความสำคัญต่อแนวคิดของการทำความดี และการบริจาททานเพื่อเป็นอานิสงส์สำหรับการจุติไปเกิดเป็นพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งมีปรากฏอยู่ในนิทานชาดกหลายเรื่อง โดยจะยกตัวอย่างเหตุการณ์ที่สมมานพได้สร้างศาลาโรงทาน ขุดบ่อน้ำ แคว่ถางและสร้างหนทาง ถวายเป็นพละทานในขณะที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านมจลคาม ครั้นเมื่อสิ้นอายุขัยบนโลกมนุษย์แล้วจึงสามารถจุติไปเกิดเป็นพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้ และถ้าหากผู้ใดสร้างพระไตรปิฎกทั้ง 3 หมวด ถวายเป็นพุทธบูชาถือถือเป็นอานิสงส์ที่ทำให้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ได้เช่นกัน ดังนั้น นอกจากการนำเสนอแนวคิดหลักที่เกี่ยวกับเรื่องของพระโพธิสัตว์แล้ว ปัญญาสาขาคกลฉบับล้านนายังมุ่งแสดงถึงทัศนคติและความเชื่อของคนล้านนาที่มีต่อแนวคิดในเรื่องของพระอินทร์ และมีที่มาจากวรรณกรรมพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง

5.2 ค่านิยมที่มีอิทธิพลต่อวัตรปฏิบัติ หรือพฤติกรรมของตัวละคร

ศาสนาถือเป็นองค์กร หรือสถาบันที่กำหนดมาตรฐาน และตัดสินความประพฤติของสมาชิกในสังคม กล่าวคือ มีการวางรากฐานค่านิยม ความเชื่อ ทัศนคติ และการวางเอกลักษณ์ของสังคมไปพร้อม ๆ กัน โดยจะทำหน้าที่ในการพิทักษ์ดูแลสมาชิกของสังคมไม่ให้เกิดความเบี่ยงเบนทางพฤติกรรมไปจากที่สังคมกำหนด หรือกระทำการต่อต้านที่ขัดต่อวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ขัดต่อกฎหมาย และศีลธรรมที่เป็นบรรทัดฐานของสังคมนั้น ๆ การปลูกฝังความเชื่อทางศาสนาจึงมีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อพฤติกรรมของกลุ่มคนในสังคม โดยเฉพาะพฤติกรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักทางศาสนา ซึ่งได้แก่ การแสดงออกทางศีลธรรมทั่วไป คุณธรรม และมาตรการของความประพฤติทางจริยธรรม เป็นต้น ด้วยเหตุนี้ ทัศนคติ ความนึกคิด ความศรัทธาในศาสนาของบุคคลจึงมักจะเกี่ยวข้องกับหลักคำสอนทางศาสนาเป็นสำคัญ และเป็นคำสอนที่คนส่วนใหญ่ในสังคมยอมรับนับถือด้วยความศรัทธาเชื่อมั่น ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อ และทัศนคติทางศาสนาเป็นพื้นฐานของความเชื่อและทัศนคติอื่น ๆ ของมนุษย์

ทั้งนี้ ศรัทธา แสงสุข (2535 : 117) ได้ให้คำจำกัดความของค่านิยมไว้ว่า “ **ค่านิยม (Values)** หมายถึง แนวทางในการประพฤติปฏิบัติตนของบุคคลส่วนใหญ่ในสังคม เป็นการประพฤติปฏิบัติตนในสิ่งที่บุคคลส่วนใหญ่เล็ง และตัดสินใจร่วมกันว่าเป็นสิ่งดีงาม เป็นไปตามทำนองคลองธรรม และสังคมให้การยอมรับ ค่านิยมของบุคคล ในแต่ละสังคมย่อมแตกต่างกัน ค่านิยมของบุคคลในสังคมหนึ่ง ๆ ย่อมเปลี่ยนไปตามกาลเวลา ” และจากการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องของพระอินทร์ในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา พบว่า ค่านิยมของคนล้านนา ที่ปรากฏผ่านบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์นั้น สามารถแบ่งออกเป็น 3 หัวข้อ คือ ด้านคติความเชื่อ ด้านวัฒนธรรม - ประเพณี และด้านคำสอน

5.2.1 ด้านคติความเชื่อ

ความเชื่อ (Belief) คือ การยอมรับอันเกิดอยู่ในจิตสำนึกของมนุษย์ ต่อพลังอำนาจเหนือธรรมชาติที่เป็นผลดีหรือร้ายต่อมนุษย์นั่นเอง แม้ว่าพลังอำนาจเหนือธรรมชาติเหล่านั้น ไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าเป็นความจริง แต่มนุษย์ในสังคมหนึ่งยอมรับและให้ความเคารพเกรงกลัว (ศรัทธา แสงสุข อังโน ธวัช ปุณโณทก, 2535 : 125) ซึ่งในปัญญาสชาดกฉบับล้านนาได้กล่าวถึงความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของพระอินทร์ไว้ ดังนี้

ก. ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับศาสนา

ชุมชนล้านนาในอดีตมีลักษณะเป็นชุมชนเกษตรกรรม การดำรงชีวิตของกลุ่มคนในชุมชน เป็นไปอย่างเรียบง่าย และสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมของท้องถิ่น คนล้านนาส่วนใหญ่ให้ความเคารพเลื่อมใสต่อหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา และในฐานะที่พุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนในสังคม แนวทางสำหรับการประพฤติปฏิบัติตนของคนล้านนาจึงสอดคล้องกับคติความเชื่อตามหลักของพุทธศาสนาเป็นสำคัญ ดังที่ปรากฏในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา ซึ่งได้แก่ ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม วิญญาณ อานิสงส์ผลบุญแห่งการทำความดี และบุพเพสันนิวาส ความเชื่อในเรื่องนรก - สวรรค์ เทวดา หรือเทพเจ้า อมนุษย์ และสัตว์หิมพานต์ รวมทั้งความเชื่อในเรื่องพระพุทธรูปเจ้าหลายพระองค์ เป็นต้น

(1) ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม วิญญาณ อานิสงส์ผลบุญแห่งการทำความดี และบุพเพสันนิวาส

(1.1) ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม

“...การสร้างสรรคั้วรรณคดีไทยโบราณ ไม่ว่าจะในรูปของงานเขียนเพื่ออ่านหรืองานเขียนเพื่อแสดง ส่วนหนึ่งเกิดจากกิจกรรมทางศาสนา การแต่งบทประพันธ์สำหรับใช้สวดหรือใช้เทศน์ก็ดี หรือการจดจารคัดลอกต้นฉบับให้สืบทอดต่อ ๆ กันมาก็ดี ล้วนเป็นตัวอย่างของการสร้างวรรณกรรมจากความศรัทธาในศาสนา ที่มาของเนื้อเรื่องวรรณคดี ส่วนหนึ่งก็อยู่ในคัมภีร์ของศาสนานั้นเอง คาถาชาดกในพระไตรปิฎกแปลรูปเป็นนิทานชาดกในอรรถกถา อันเป็นที่มาของวรรณคดีหลายเรื่อง ต่อมายังมีเรื่องที่ตั้งขึ้นตามแบบฉบับชาดกอีกมาก แนวเรื่องของวรรณคดีเหล่านั้นจึงดำเนินตามคติทางศาสนา ที่เห็นเด่นชัดก็คือ “ **ธรรมะย่อมชนะอธรรม** ” และ “ **ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว** ” ที่กวีมักจะจบเรื่องด้วยบทพิพากษาว่า คนดีจะได้รับรางวัลเป็นผลตอบแทนที่ได้

ทำความดี ในขณะที่คนเลวก็จะต้องถูกลงโทษอย่างสาสมกับความชั่วที่ทำไว้ คำพิพากษานี้เหมือนกับเป็นบทเรียนให้ผู้อ่านเก็บเอาไปคิดได้บ้าง..." (กุสุมา รักขมณี , 2534 : 26) ด้วยเหตุแห่งความเชื่อในเรื่องของกฎแห่งกรรมนี้ จึงทำให้ตัวละครที่ปรากฏในนิทานชาดกส่วนใหญ่ เกิดความเกรงกลัวต่อผลแห่งการกระทำ ความชั่ว ดังนั้น ความเชื่อ ความศรัทธาต่อหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาจึงมีส่วนช่วยยับยั้งไม่ให้ผู้คนในสังคมประพฤติไปจากกรอบศีลธรรมที่สังคมกำหนดไว้

ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมที่สะท้อนผ่านปัญญาชาดก คือ การเชื่อในเรื่องบาป บุญ คุณ โทษ ผู้ประพันธ์ได้ยกเอาพระจริยวัตรที่น่าขบถของพระโพธิสัตว์มากล่าวไว้ เพื่อโน้มน้าวจิตใจให้พุทธศาสนิกชนในล้านนาได้ตระหนักถึงการทำความดี ละเว้นจากการทำความชั่ว โดยที่การทำความดีนั้นหมายรวมถึงการทำบุญ บริจาคทาน และผลของการทำความดีจะนำมาซึ่งความสุข ความเจริญ และความสมปรารถนาในชีวิต สำหรับผู้ที่ทำความชั่ว คิดเบียดเบียนผู้อื่นให้ได้รับความเดือดร้อน ผลแห่งการทำความชั่วก็จะติดตามตัวผู้กระทำไปตลอด และทำให้ชีวิตของบุคคลผู้นั้น ประสบกับความทุกข์ยากลำบากแสนสาหัส ในเรื่องของกฎแห่งกรรมนี้ คนล้านนาเชื่อว่าเคราะห์กรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นกับชีวิตของบุคคลเกี่ยวข้องกับเรื่องอดีตชาติ หรือความเชื่อในเรื่องของชาตภพ ทั้งยังเชื่อว่ากรรมเป็นตัวกำหนดภพภูมิที่ไปเกิด ซึ่งพุทธศาสนิกชนทั่วไปมีความเข้าใจในเรื่องของภพภูมิตั้งแต่ 3 ภพ หรือที่เรียกว่า "ไตรภูมิ" อันได้แก่ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ

กามภูมิ

กามภูมิ คือ แดนที่เกี่ยวข้องอยู่กับกามตัณหา ยังมีความโลภ โกรธ หลง มีสุข มีทุกข์ปะปนกันไป ผู้ที่จะได้ไปเกิดในแดนนี้มี 2 ลักษณะ แบ่งตามผลแห่งการกระทำ หรือกรรมของแต่ละบุคคล ดังนี้

... หากผู้ใดกระทำความชั่ว คิดเบียดเบียนผู้อื่น โดยเฉพาะการกระทำความผิดหนักซึ่งหมายถึงการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต รวมทั้งการละเมิดในศีลธรรมอันดีงาม ก็จะได้ไปเกิดในอบายภูมิทั้ง 4 อาทิ ไปเกิดเป็นสัตว์นรกในแดนนรก ไปเกิดเป็นเปรตในแดนเปรต ไปเกิดเป็นยักษ์นารในแดนอสุรกาย และไปเกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน หรือสัตว์ชั้นต่ำในแดนเดรัจฉาน หรือที่เรียกรวม ๆ กันว่า ทุกคติภูมิ ที่หมายถึงแดนอันเป็นทุกข์ ผู้ที่อยู่อาศัยมักจะได้รับความสุขร้อนแสนสาหัส

... หากผู้ใดกระทำความดี ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ละเว้นจากการละเมิดในศีลธรรมทั้งปวงก็จะได้ไปเกิดเป็นมนุษย์ในแดนมนุษย์ โดยแบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ อภิชาตบุตร อนุชาตบุตร และอวชาตบุตร หากผู้ใดที่ประพฤติดี ประพฤติชอบ หมั่นทำบุญให้ทาน รักษาศีลปฏิบัติธรรม และมุ่งมั่นในการบำเพ็ญเพียรภาวนา ก็จะได้ไปเกิดเป็นเทวดาบนสวรรค์ ซึ่งมีถึง 6 ชั้นแรกของสวรรค์ชั้นฟ้า หรือที่เรียกว่ากามาพจร ชั้นต่ำสุดเรียกว่าจตุรหารชิกา เป็นที่อยู่ของท้าวจุลโลกบาลทั้ง 4 ถัดไปเป็นชั้นดาวดึงส์ เป็นที่อยู่ของพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่กว่าเทวดาทั้งหลาย จากนั้นจึงเป็นชั้นยามา ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานนรดี และชั้นปรนิมิตตวสวัตติ ตามลำดับขึ้นไป ซึ่งเรียกรวมกันกับแดนมนุษย์ว่า สุตคติภูมิ อันหมายถึง แดนที่มีสุข

ทั้งนี้ ในปัจจุบัน คำว่า “กรรมภูมิ” ได้ถูกนำมาตีความในเชิงสัญลักษณ์ว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ดี ประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในศีลในธรรมก็จะได้รับแต่ความทุกข์และสิ่งดีจามราวกับได้ขึ้นสวรรค์ ในขณะที่ยังดำรงชีวิตอยู่บนโลกมนุษย์ ส่วนผู้ที่ขาดความเคารพต่อหลักศีลธรรมและจริยวัตรอันดีงามนั้น ก็เหมือนกับตกอยู่ในอบายภูมิทั้ง 4 อย่างหลักหนีไม่พ้น หรือที่เรียกว่า “นรกทางใจ” กล่าวคือ

1. นรก คือ ความร้อนรนใจ เมื่อใดที่มนุษย์มีความร้อนใจดังถูกไฟเผา เมื่อนั้นเกิดเป็นสัตว์นรก (โอปปาติกะกำเนิด คือการเกิดทางใจ ทั้งๆ ที่ตัวยังเป็นมนุษย์)

2. กำเนิดเดรัจฉาน คือ หากถูกความโกรธครอบงำก็จะกลายเป็นสัตว์เดรัจฉาน โดยเกิดทางใจ

3. เปตวิสัย เป็นความหิว ความอยากที่ไม่มีกำหนด เช่น อยากมีเงิน อยากได้เครื่องประดับ หรือมีเงินพันอยู่แล้วแต่อยากได้เงินหมื่น เพิ่มขึ้นไปไม่มีที่สิ้นสุด คนที่มีความหิวความอยาก มักจะเสาะแสวงหาสิ่งที่มาสนองต่อความต้องการของตน จึงมีลักษณะเป็นเปรต เหมือนกับว่า “ท้องเท่าภูเขา มีปากเท่ารูเข็ม” ความอยากของเปรต คือความอยากด้วยกิเลสตัณหา แต่ความอยากด้วยวิชา หรือปัญญา เป็นความคับทุกข์ ไม่ถือเป็นตัณหา

4. อสุรกาย คือ ผู้ที่ไม่มีความกล้า คนขลาด นับตั้งแต่กลัวจิ้งจอก ตั๊กแตน ฯลฯ ความกลัวนี้ จะทรมานคนตลอดเวลา กลัวตกนรกอบายภูมิ โดยการประพฤติดนให้ถูกต้อง และหวังว่าหากตายไปแล้วจะไม่ตกในอบายภูมิทั้ง 4

รูปภูมิ

รูปภูมิ คือแดนมีสุข คนที่ได้ไปเกิดยังแดนนี้ เรียกว่า พวกพรหม เป็นพรหมที่มีรูปร่าง มีแดนอันเป็นที่อยู่เรียกว่า “พรหมโลก” รวม 16 ชั้น เรียก “พรหมชั้นโสฬส” อาทิ พรหมปริสัชชภูมิ อกนิฏฐาภูมิ ซึ่งผู้ที่จะได้ไปเกิดในพรหมโลกนี้ โดยส่วนใหญ่แล้วมักจะเป็นผู้ที่เข้ามานบรรลุนั้นตามที่กำหนดไว้ในเรื่องของวิธีเข้ามาน (Trance) ว่าถ้าสามารถบรรลุมานในขั้นไหน ก็จะได้ไปเกิดในพรหมโลกชั้นนั้นๆ เหตุนี้ ผู้ซึ่งขึ้นไปเกิดเป็นพรหมจึงเป็นพวกพราหมณ์ หรือฤาษีแทบทั้งสิ้น อนึ่ง ความสุขทางพรหม เป็นความสุขอย่างพระซึ่งตรงกันข้ามกับฆราวาสผู้ครองเรือน ผู้บวชเป็นพระ พราหมณ์ และฤาษี จึงเรียกว่าประพฤติพรหมจรรย์

อรูปภูมิ

อรูปภูมิ คือ แดนของพรหมที่ไม่มีรูป มีลักษณะเป็นดวงไฟลอยอยู่เหนือแท่นภายในวิมาน มีอยู่ 4 แดน หรือที่เรียกว่า ปัญจมาณภูมิ ประกอบด้วย อากาสนันตยตนภูมิ และเนวสัณณานาตัญญาตนภูมิ

ในแดนพรหมโลกทั้งรูปภูมิและอรูปภูมินี้ ถือเป็นแดนที่หลุดพ้นจากกามตัณหา ไม่มีเรื่องของรูป รส กลิ่น เสียง และเครื่องบำเรอความสุข ไม่มีผู้ครอง ทั้งนี้ เพราะพรหมส่วนใหญ่จะเป็นเพศชาย และมีอายุยืนยาวหลายล้านโกฏิปี

ดังนั้น ผู้ใดที่ประพฤติปฏิบัติแต่กรรมดี หมั่นประกอบกุศลกรรม ก็จะได้ไปเกิดในมนุษยภูมิ
ฉกามาพรภูมิ หรือเทวโลก และหากผู้ใดที่มั่งมันในการบำเพ็ญเพียรภาวนา ถือเพศพรหมจรรย์ก็จะได้ไปเกิด
ในพรหมโลก ทั้งรูปภูมิ และอรุภูมิ ส่วนผู้ที่กระทำความชั่ว ละเมิดในศีลธรรมและจริยาวัตรอันดีงาม คิด
ร้าย เบียดเบียนผู้อื่น ก็จะได้ไปเกิดในอบายภูมิทั้ง 4 อันมีนรกภูมิเป็นหลัก รวมทั้งถูกลงทัณฑ์โดยผู้ปกครอง
หรือผู้ควบคุมภูมิแห่งนั้น ซึ่งจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับผลแห่งการกระทำในอดีตชาติ หรือที่เรียกว่ากฎแห่งกรรม
เป็นสำคัญ ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างในนิทานชาดกที่ตัวละคร หรือผู้ประกอบกุศลกรรม มีความมุ่งมั่นในการ
บำเพ็ญทานบารมีอยู่เป็นนิตย์ แต่ก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงหนีจากกฎแห่งกรรมนั้นได้ และด้วยเหตุแห่งบุญกรรมในอดีต
จึงส่งผลให้ในชาตินี้ต้องพบกับเคราะห์กรรมต่าง ๆ เช่น ได้รับทุกขเวทนาจากการพลัดพรากกับผู้ที่รัก
พลัดพรากจากถิ่นกำเนิด หรือถูกปองร้ายจากศัตรู ดังที่ปรากฏในชาดกเรื่องสุภมิตตชาดก กล่าวถึงว่า “พญา
สุภมิตตราชต้องพลัดพรากกับพระมเหสีและพระราชโอรสทั้งสอง ในขณะที่ทรงหลบหนีออกจากเมือง
เพราะพญาสุภมิตตผู้เป็นพระอนุชาคิดชิงเอาราชบัลลังก์จากพระองค์ และเหตุที่ต้องประสบกับชะตากรรมใน
ครั้งนี้ เนื่องมาจากผลแห่งวิบากกรรมในอดีตชาติเมื่อครั้งที่ทั้งสี่พระองค์ทรงกำเนิดเป็นสามัญชนนั้น พระ-
โพธิสัตว์ได้เริ่มต้นไว้เพื่อนำตัวลูกนกแขกเต้ามอบให้แก่บุตรชายตามคำขอร้อง และบุตรชายทั้งสองคนได้จับ
ลูกนกแขกเต้ามานอนบนเลน ครั้นพอเบือแล้วก็นำตัวลูกนกแขกเต้ากลับไปใส่ไว้ในรังตามเดิม จึงส่งผลให้ใน
ชาตินี้ทั้งสี่พระองค์ต้องชดใช้กรรมเก่าที่เคยกระทำไว้” หรือกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ว่า “ถูกนำตัวไปทิ้งไว้ในแพ
และปล่อยให้แพนั้นไหลไปตามแม่น้ำ เพราะเหตุที่พระราชบิดาทรงเชื่อในคำยุยงของนางจอมคำผู้เป็นมเหสีรอง
ด้วยเคราะห์กรรมที่ได้รับในครั้งนี้ สืบเนื่องมาจากการกระทำในอดีตของพระโพธิสัตว์ ที่ทรงจับปูมาบีบเล่น
ครั้นเบือแล้วจึงนำคืนมาอัดป็นเป็นโพรงเล็ก ๆ และหาไม้มาทำเป็นแพ โดยวางคืนที่ป็นนั้นลงบนแพไม้ จากนั้น
จึงนำปูใส่ไว้ในโพรงพร้อมทั้งปล่อยแพไม้ให้ไหลไปตามลำน้ำไหลได้ประมาณ 20 วา คืนที่ป็นเป็นโพรงใส่ปู
เมื่อถูกน้ำจึงเปิกและคลายตัวหลุดออกจากกัน ทำให้ปูน้อยต้องลอยไปกับกระแสน้ำ ได้รับทุกขเวทนาจากการ
กระทำของพระโพธิสัตว์” ในชาดกเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก หรือการกล่าวอ้างถึงเรื่องบุญกรรมของ
พระโพธิสัตว์ไว้ในชาดกหลายเรื่อง ความว่า “เมื่อครั้งที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นชายหนุ่มผู้หนึ่งและอาศัย
อยู่กับภรรยาในเมืองพาราณสี ในวันหนึ่งสองสามีภรรยาพากันไปอาบน้ำชำระกายที่ริมฝั่งของแม่น้ำใหญ่ เมื่อ
อาบน้ำเสร็จแล้วจึงชักชวนกันนำเรือออกไปพายเล่นกลางแม่น้ำ ซึ่งเป็นเวลาเดียวกันกับที่เรือของสามเณรน้อย
บวชใหม่แล่นผ่านมาพอดี สองสามีภรรยามีความสุขจึงพากันดื่มน้ำจนเกิดเป็นท้องคลื่นไปกระทบเรือของสามเณร
น้อย ทำให้เรือเกิดพลิกคว่ำจนสามเณรน้อยตกลงไปในน้ำ และร้องไห้ด้วยความตกใจกลัว ทั้งสองสามีภรรยา
จึงช่วยกันนำตัวสามเณรน้อยขึ้นมาบนเรือของตนแล้วพาไปส่งที่ริมฝั่งน้ำ ด้วยเหตุนี้จึงเกิดเป็นวิบากกรรมติดตาม
สองสามีภรรยาไปจนถึง 500 ชาติ และทำให้ทั้งสองคนต้องพลัดพรากจากกันไปในทุก ๆ ชาติ” จากชาดก
เรื่องสมุทพโมตชาดก สุภชาดก จันทมาตกชาดก และเรื่องรัตนปัทมชาดก และกล่าวถึงบุญกรรมของ
นางเอกในเรื่องจันทมาตกชาดก ว่า เหตุที่นางพรหมจารีถูกสุทัสสนจักกัเป็นผู้เป็นสามีนำตัวไปใส่แพแล้วปล่อยให้
ลอยไปตามแม่น้ำอิรวดีนั้น เนื่องมาจากบุญกรรมในอดีตชาติของนางเมื่อครั้งที่เกิดเป็นบุตรสาวของเศรษฐีผู้หนึ่ง
อาศัยอยู่ในเมืองพาราณสี นางเลี้ยงแมวหลายตัว ต่อมาแมวได้ร้องเสียงดังเพราะต้องการจะขออาหารจากนาง
นางจึงเกิดความรำคาญและจับแมวตัวนั้นขังไว้ในข้องใส่ปลา แล้วนำไปแขวไว้ในแอ่งน้ำ พร้อมทั้งกล่าวว่า “มึง
อยากกินปลา มึงจงคำลงเอามากินผู้เดียวมึงเถอะ” จากนั้นนางจึงกลับไปยังเรือนของตน จนเวลาผ่านไป 1 วัน
นางเกิดความสงสารแมวขึ้นมาจึงกลับไปปรับตัวแมวมาให้อาหาร ด้วยเหตุนี้จึงส่งผลให้ต้องถูกนำตัวไปปล่อยแพ

ทั้งนี้ “ความกลัวของแต่ละคนที่มีส่วนยับยั้งมิให้ทำผิดทำชั่ว เกิดจากความเชื่อ ความศรัทธาที่แตกต่างกันไป เช่น ในสมัยอยุธยาตอนต้น ความเชื่อในอำนาจของเทพเจ้าตามคติพราหมณ์และอำนาจของภูติผีปีศาจตามคติวิญญานนิยม มีอยู่อย่างหนักแน่นในหมู่คนไทย ความเกรงกลัวในอำนาจเหล่านั้นจึงเป็นสิ่งที่กำกวมให้คนในสมัยนั้นคิดคดทรยศต่อเจ้าแผ่นดิน” (กุสุมา รัชมณี , 2534 : 48) สำหรับความเกรงกลัวต่อผลแห่งการกระทำของคนล้านนาในอดีตนั้น มีลักษณะที่ผสมผสานกันระหว่างความเชื่อในเรื่องกรรมตามคติทางพุทธศาสนา กับความเชื่อในเรื่องอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามคติพราหมณ์ และอำนาจของภูติผีตามคติวิญญานนิยมซึ่งเป็นการเชื่อแบบดั้งเดิมของคนในท้องถิ่นล้านนา คนล้านนาเชื่อว่าผู้ที่กระทำความชั่วจะต้องได้รับผลกระทบจากการกระทำของตน และได้รับการลงโทษจากเทวดา หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองที่เรียกว่า “อารักษ์เสือบ้าน” ที่คนล้านนาต่างก็ให้ความเคารพนับถือ และจะมีการทำพิธีเช่นไหว้บูชาเครื่องพลีกรรมตามขนบประเพณีในทุก ๆ ปี หรือหากผู้ใดประพฤติดีไปจากวัดบ้านครองเมืองแล้ว ถือว่าเป็นการ “ซัด” (อาเพศ) ซึ่งผู้ผู้นั้นจะต้องทำพิธีแก้ซัด หรือการขอขมาลาโทษต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อหลีกเลี่ยงจากการถูกลงโทษและถูกตราหน้าจากสังคมว่าเป็นคนไม่ดีจะต้องเนรเทศตนเองออกไปจากสังคมนั้น ดังจะพบจากความเชื่อในเรื่องของประเพณีพิธีกรรมของคนล้านนา อาทิ ประเพณีบูชาเสาอินทขิล ประเพณีใส่ขันดอก (ไม้) ประเพณีทานคุงและเจดีย์ทราย ประเพณีไล่สังขานต์ในวันสงกรานต์ หรือปีใหม่เมือง พิธีบูชาหอพระอุปคุต พิธีสืบชะตาบ้าน ชะตาเมือง พิธีขึ้นท้าว (จุลโลกบาล) ทั้ง 4 พิธีเลี้ยงผีปู่และย่าและของคนลัวะที่บริเวณเชิงคอกตุเทพ พิธีบูชาผีขุนน้ำและผีฝ่าย เป็นต้น ในปัจจุบัน ถึงแม้ความเชื่อของคนล้านนา จะมีการปรับเปลี่ยนไปตามสถานะของสังคมที่มีการกำหนดด้วยบทกฎหมายมาเป็นกรอบควบคุมความประพฤติของผู้คนในสังคม แต่ในบางกรณี บุคคลที่กระทำความชั่วนั้น ไม่ได้เกรงกลัวในอำนาจกฎหมายของบ้านเมือง เมื่อพบโอกาสที่จะกระทำผิด เช่น ปลอดภัยจากพยานรู้เห็น ปราศจากหลักฐาน ฯลฯ ก็จะรีบลงมือในทันที ดังตัวอย่างจากกรณีของชายพะเนจที่ฆ่าอาศัยวัดเป็นที่หลับนอน เมื่อเห็นว่าปลอดภัยจากผู้คนแล้วจึงฉวยโอกาสลงมือฆาตกรรมของยักษ์กุมภกัณฑ์ที่เฝ้าอารักษ์เสือบ้านภายในวัดเจดีย์หลวง อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ไป ทั้งนี้ ผู้ว่าราชการ หรือพ่อเมืองของชาวเชียงใหม่ร่วมกับประชาชนในจังหวัดจึงจัดให้มีการทำพิธีแก้ซัดขึ้น เพราะถือว่าเสาอินทขิลนั้นเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองของชาวเชียงใหม่มาเนิ่นนาน หรือตัวอย่างกรณีของผู้ร้ายที่ลงมือฆาตกรรมโบราณวัตถุและส่วนประกอบของโบราณสถานสำคัญ ๆ หลายแห่งในภาคเหนือเพื่อนำไปขายแลกกับเงินทอง เมื่อถูกจับได้ในภายหลัง จะต้องได้รับการลงโทษตามกฎหมายของบ้านเมืองและเป็นที่รังเกียจของผู้คนในสังคมเสมอ ดังนั้น แนวคิดและคติความเชื่อทางพุทธศาสนาโดยเฉพาะในเรื่องของกฎแห่งกรรม และความเกรงกลัวต่ออำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติของมนุษย์ตามคติวิญญานนิยม จึงมีความจำเป็นต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนในด้านจิตใจ และจะต้องดำรงอยู่ควบคู่ไปกับกฎหมาย หรือระเบียบข้อบังคับทางสังคมในฐานะที่เป็นตัวควบคุมและกำหนดแนวทางการจริยธรรมสำหรับการประพฤติปฏิบัติของคนในสังคม ให้ดำเนินไปอย่างถูกต้องในทางที่ถูกที่ควร เพราะเมื่อคนเราก่อความเกรงกลัวต่อบาป หรือผลแห่งการกระทำตามคติความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมแล้วก็จะหลีกเลี่ยงจากการประพฤติดีชั่วเพื่อจะได้ไม่ต้องรับโทษทัณฑ์ทั้งในรูปของอำนาจทางกฎหมายบ้านเมือง และอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่ไม่สามารถจะมองเห็นได้

(1.2) ความเชื่อในเรื่องวิภูตสังสาร

ในอดีตเมื่อครั้งที่พระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้ามาสู่ดินแดนล้านนา ได้นำมาซึ่งแนวคิด วิถีปฏิบัติ ที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนา และส่งผลต่อการดำรงชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นอยู่ไม่น้อย ทั้งในเรื่องของกฎแห่งกรรม กฎไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) ภพภูมิ และเรื่องวิภูตสังสาร

วิภูตสังสาร หมายถึง การเวียนว่ายตายเกิดของจิตและสังขาร ซึ่งการเวียนว่ายตายเกิดนี้เป็นผลมาจากกิเลส หรือความต้องการของมนุษย์ และเมื่อใดที่มนุษย์ยังมีความต้องการ มีความอยากได้ในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็ต้องกระทำการขวนขวายหาสิ่งนั้นมาเพื่อสนองกิเลสของตน จึงเป็นสาเหตุให้ชีวิตของมนุษย์เวียนว่ายอยู่ในวิภูตสังสารต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด

ความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในปณิญาสาครฉบับล้านนา จะเห็นได้อย่างชัดเจนจากการประชุมชาดก หรือสโมธานของนิทานชาดกเกือบทุกเรื่อง รวมทั้งการกล่าวถึงบุญกรรมของพระโพธิสัตว์ที่เคยกระทำไว้ในอดีตชาติ และส่งผลต่อมาในชาติปัจจุบัน ซึ่งเกี่ยวพันกับแนวคิดในเรื่องกฎแห่งกรรม และการทำความดีเพื่อเป็นอันิสต์สำหรับชีวิตต่อไปในภายภาคหน้า เช่น อันิสต์แห่งการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์ส่งผลให้ได้ตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และทรงหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดบนโลกมนุษย์ในท้ายที่สุด จากเรื่องรัตนปัสสัชชาดก นรชีวาชาดก วิริยปณิชาดก สาทินนราชาดก มหาสุรเสนชาดก และเรื่องสิริจุทามณีชาดก หรือความเชื่อที่เกี่ยวกับการบริจาคทาน และการสร้างพระไตรปิฎกทั้ง 3 หมวด ถวายเป็นพุทธบูชา เพื่อเป็นอันิสต์ในการจุติไปเกิดเป็นพระอินทร์บนสวรรค์ จากชาดกเรื่องทิวาหนชาดก มณชาดก สุวณณพรหมทัตตชาดก และเรื่องโปราณกัปปิลปุรินทราชาดก ซึ่งสอดคล้องกับความเชื่อของชาวล้านนาที่ว่า “พระอินทร์เป็นเพียงตำแหน่งของเทวดาผู้ยิ่งใหญ่บนสวรรค์ หากผู้ใดประกอบกุศลกรรมและคุณธรรมทั้ง 7 ประการ โดยครบสมบูรณ์แล้ว ก็จะสามารถจุติไปเกิดเป็นพระอินทร์ หรือเทวดาบนสวรรค์ได้”

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ทำให้ทราบว่า ความปรารถนาที่จะไปเกิดเป็นเทวดาบนสวรรค์ หรือการได้ไปเสวยสมบัติเป็นพระอินทร์ ไม่สามารถหลีกเลี่ยงพ้นจากเรื่องของวิภูตสังสารไปได้ เพราะมีการกำหนดอายุขัยของเหล่าเทวดาเอาไว้ และหากเมื่อใดที่เทวดานั้นสิ้นอายุขัยบนสวรรค์แล้วก็ต้องลงมาเกิดบนโลกมนุษย์อีกครั้ง เช่นเดียวกันกับในกรณีของพระอินทร์ เพราะหากมีผู้ที่ประกอบคุณงามความดีและสามารถจุติไปเกิดเป็นพระอินทร์ได้ บุคคลผู้นั้นก็จะไปดำรงตำแหน่งแทน และพระอินทร์พระองค์เดิมก็ต้องหลุดพ้นจากตำแหน่งไป

สำหรับแนวคิดของคนล้านนาที่มีต่อความเชื่อในเรื่องวิภูตสังสารนั้น คนล้านนาเชื่อในเรื่องของการทำดีได้คิด ทำชั่วได้ชั่ว เชื่อในเรื่องของการเกิด แก่ เจ็บ ตาย และการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิทั้ง 3 ซึ่งความเชื่อในเรื่องดังกล่าว จะมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน และไม่สามารถจะแยกออกจากกันได้ เพราะเมื่อมนุษย์เชื่อในเรื่องการทำความดี ก็เพื่อหวังผลของอันิสต์จะช่วยส่งให้มีชีวิตที่ดีและได้ไปเกิดในภพภูมิที่มีความสุขสบายหลังจากที่ตายลงไป ซึ่งในปัจจุบันจะเห็นได้จากการที่คนล้านนานิยมทำบุญในโอกาสวันสำคัญต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา และนิยมทำบุญตักบาตรในช่วงเช้าของทุกวันซึ่งถือเป็นการบริจาคทานข้าวน้ำ โดยเฉพาะในกลุ่มของผู้เฒ่าผู้แก่ชาวล้านนา หรือการบริจาคเครื่องบรรณาการเพื่อถวายเป็นพุทธปัจจัย เช่น การถวายทานผ้ากฐินในพิธีทอดกฐิน และการถวายเครื่องอัฐบริวารในพิธีทอดผ้าป่า เป็นต้น นอกจากนี้ ชุมชนล้านนายังมีงานบุญ

ต่าง ๆ อีกมากมายที่จัดขึ้นในรอบปี ได้แก่ งานปอยบวชลูกแก้ว หรืองานปอยหน้อย งานสมโภชครั้งใหญ่ หรืองานปอยหลวง และงานประเพณีลอยกระทงที่มีการจุดผางประทีปและปล่อยโคมไฟ เพื่อเป็นการบูชา พระพุทธองค์ที่ประทับอยู่บนสวรรค์ ทั้งนี้ นอกจากจะเป็นการสืบสานวัฒนธรรมและงานประเพณีของท้องถิ่นแล้ว คนล้านนายังเชื่อในเรื่องอานิสงส์ของการกระทำและการจัดงานเหล่านี้ว่า จะช่วยส่งผลให้ชีวิตได้รับแต่สิ่งดีทั้งในเรื่องของสุขภาพกายสุขภาพจิต และได้รับความสุขสบายจากสมบัติสถานต่าง ๆ มากมายบนโลกมนุษย์ รวมทั้งการได้ไปเกิดเป็นเทวดา หรือพระอินทร์อยู่บนสวรรค์ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดและคติความเชื่อในพุทธศาสนา ดังนั้น ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องของการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสังสารจึงสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการประพฤติปฏิบัติของผู้คนในล้านนาสืบมา

(1.3) ความเชื่อในเรื่องอานิสงส์บุญแห่งการทำความดี

ความเชื่อในเรื่องของอานิสงส์บุญแห่งการทำความดีนี้มีความสำคัญต่อวิถีของกลุ่มคนในสังคมเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะมีความเกี่ยวข้องกับสถาบันการปกครองของล้านนาซึ่งคนล้านนาเชื่อกันว่ากษัตริย์ที่ค้ำนั้นจะต้องดำรงตนให้อยู่ในลักษณะของ “ธรรมราชา” ซึ่งหมายความว่า ผู้ที่จะมาเป็นกษัตริย์และทำหน้าที่ในการดูแลปกครองบ้านเมืองของล้านนานั้น จะต้องประพฤติตนให้เหมาะสมกับฐานะตำแหน่ง และเป็นผู้ที่ทรงคุณธรรม และยึดมั่นในทศพิธราชธรรมทั้ง 10 ประการ รวมทั้งทำหน้าที่ในการยกย่องเชิดชู อุปถัมภ์ค้ำจุนพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนล้านนา และในฐานะที่กษัตริย์ทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก จึงต้องทำนุบำรุงรักษาพระพุทธศาสนาโดยการสร้าง หรือบูรณะปฏิสังขรณ์ปูชนียสถาน และปูชนียวัตถุต่าง ๆ ดังจะเห็นได้จาก การที่กษัตริย์ของล้านนานิยมสร้างวัด โบราณสถาน และโบราณวัตถุเอาไว้อย่างมากมาย ในสมัยที่ทรงขึ้นครองราชย์ เป็นต้น ทั้งนี้ ยังส่งผลต่อแนวประพฤติปฏิบัติของคนในสังคมให้ตระหนักถึงการทำความดีละเว้นความชั่ว ซึ่งอานิสงส์แห่งการทำความดีเหล่านั้นก็จะส่งผลให้มีชีวิตที่ดีต่อไปในภพภาคหน้า รวมทั้งการได้ไปเกิดในภพภูมิที่มีความสุขสบายอย่างตรงสวรรค์

พระมหาสิงห์คำ รักป่า (2543 : 78 - 85) ได้กล่าวถึงเรื่องของอานิสงส์ว่า “อานิสงส์ คือผลแห่งการประกอบกรรมดี ที่เกิดจากการบำเพ็ญตามหลักของภาวณา หรือการปฏิบัติตามหลักของกุศลกรรมบถ 10 ประการ ซึ่งมีอยู่ 2 ลักษณะ ได้แก่ อามิสบูชา คือ การบูชาด้วยอามิสวัตถุต่าง ๆ มีดอกไม้ รูปเทียน ข้าวน้ำ การสร้างถาวรวัตถุ ปูชนียสถาน เสนาสนะ สิ่งก่อสร้าง ศาลา กุฏิ วิหาร พระพุทธรูป เจดีย์ ฯลฯ และปฏิบัติบูชา เช่น การรักษาไตรสรณคมน์ การรักษาศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 ศีล 227 การเจริญภาวนา การเล่าเรียนพระสูตรพระวินัย และพระอภิธรรม โดยมีการหวังผลจากอานิสงส์ในลักษณะที่เป็นเรื่องของโลกียสมบัติ อาทิ การเกิดในภพมนุษย์ที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติ รูปสมบัติ บริวารสมบัติ และอำนาจอยู่ในระดับชนชั้นปกครองสูงสุด ซึ่งได้แก่พระเจ้าจักรพรรดิ กษัตริย์ปกครองประเทศราช รองลงมาคือคหบดีผู้มั่งคั่ง และชนชั้นสามัญที่มีความสามารถด้านความรู้ทางการศึกษา เป็นต้น หรือการเกิดในสวรรค์ที่เทียบพร้อมไปด้วยทิพย์สมบัติ อันโอฬาร และการเสวยสมบัติในฐานะเป็นเทวดาชั้นปกครองคือเทวราชในสวรรค์แต่ละชั้น เช่น ตำแหน่งพระอินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นต้น รวมทั้งในลักษณะที่เป็นเรื่องโลกุตตรธรรมในระดับที่สูงสุด เหนือกว่ามนุษย์สมบัติและทิพย์สมบัติดังที่กล่าวมา ได้แก่ การบรรลุพระอริยมรรคเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งการบรรลุธรรมนั้น ผู้บรรลุสามารถจะกระทำได้ในโลกมนุษย์และบนสวรรค์ และผลของอานิสงส์ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ จะแตกต่างกันไปตามการให้ทานวัตถุที่แตกต่างกัน มีเจตนาในการถวายทานและแรงอธิษฐานแตกต่างกัน และ

ปฏิกิริยา หรือผู้รับมีระดับคุณธรรมแตกต่างกัน ทั้งนี้ เรื่องราวส่วนที่แสดงอานิสงส์โดยตรงที่ปรากฏใน ปัญญาสาตกฉบับล้านนามีอิทธิพลต่อคัมภีร์อานิสงส์ล้านนาเป็นอย่างมาก เพราะผู้รจนาได้นำเอาชาตกใน ปัญญาสาตกที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับอานิสงส์ต่าง ๆ ไปตั้งเป็นชื่อคัมภีร์อานิสงส์ หรือได้นำข้อมูลไปสนับสนุนการ รจนาคัมภีร์อานิสงส์ล้านนา ที่เห็นชัดเจนก็คือ อานิสงส์การสร้างธรรม และอานิสงส์การสร้างพระพุทธรูป เป็นต้น ซึ่งมีเนื้อหาเป็นแบบเดียวกับชาตกในปัญญาสาตก ...สำหรับในส่วนของอานิสงส์การสร้างธรรม การ ที่พบว่าคัมภีร์อานิสงส์เรื่องหนึ่ง ๆ มีต้นฉบับมากกว่าหนึ่งเล่มในแต่ละวัด หรือมีอยู่มากมายกระจัดกระจายกัน ไปตามหอไตรของวัดต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงประเพณีความนิยมในการสร้างคัมภีร์ถวายวัดประการหนึ่ง ดังที่ ปรากฏในคัมภีร์อานิสงส์สร้างธัมม์ ฉบับวัดชัยชนะ อำเภอบางบาล จังหวัดเชียงใหม่ ที่แสดงให้เห็นถึง อานิสงส์การสร้างคัมภีร์ โดยเริ่มตั้งแต่การนำใบลานมาถวาย การนำเอาน้ำมันผสมสีคำมาลูบให้รอยที่จารไว้ใน ลานเป็นตัวอักษร แล้วนำกลับมาขีดน้ำมันผสมสีคำในส่วนที่ไม่ต้องการออก ให้คงเหลือแต่อักษรคำบนใบ ลาน กรรมวิธีนี้เรียกว่า “ลูบธัมม์” จากนั้นจึงถวายผ้าห่อคัมภีร์ธัมม์ ทำสายร้อยใบลานให้เป็นกลุ่มและเป็น ระเบียบ ทำไม้ประกับ และสร้าง “หีดธัมม์” หรือหีบธรรมไว้สำหรับใช้เป็นที่เก็บรักษาพระคัมภีร์ ส่วนความ นิยมในการสร้างคัมภีร์ถวายวัดในล้านนานั้น เป็นปรากฏการณ์ปกติเช่นเดียวกับ ค่านิยมในการสร้างหนังสือ ถวายวัดของคนไทยภาคอื่น ๆ เพราะมีหลักฐานพิสูจน์ให้เห็นถึงความนิยมดังกล่าว ซึ่งคัมภีร์บางเรื่อง หรือ ชาตกบางเรื่องนั้น จะได้รับความนิยมในการสร้างถวายเพื่อเป็นอานิสงส์แก่ชีวิต เช่น เรื่องเวสสันดรชาตก หรือมหาชาติซึ่งมีอยู่มากมายหลายสำนวน และด้วยเหตุผลดังกล่าว การพบวรรณคดีชาตกเรื่องต่าง ๆ ซ้ำ ๆ กัน ในแต่ละวัด จึงมิใช่ข้อพิสูจน์ถึงความนิยมในการอ่านเรื่องนั้นว่าแพร่หลายแต่อย่างใด หากเพราะบางเรื่องเป็น เพียงความนิยมในการทำตามประเพณีเท่านั้น ” นอกจากนี้ ยังพบว่านิทานชาตกที่มีที่มาจากปัญญาสาตก อาทิ เรื่องจันทมาตกชาตก สุวณณสังขราชกุมมารชาตก และชาตกเรื่องแสงเมืองหลงถ้ำ เหล่านี้ ก็ได้รับความ นิยมในกลุ่มชนล้านนาสำหรับการเป็นสร้างคัมภีร์ หรือจารลงในใบลานเพื่อนำไปถวายวัดเช่นกัน

เมื่อศึกษาเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องของอานิสงส์แห่งการทำความดีจากปัญญาสาตกฉบับล้านนา สามารถจัดแบ่งเรื่องชาตกตามลักษณะของอานิสงส์ได้เป็น 7 ประเภท ดังนี้ ชาตกที่แสดงอานิสงส์ของการ สร้างศาลา ได้แก่ เรื่องมฆชาตก ชาตกที่แสดงอานิสงส์ของการถวายภัตตาหาร ได้แก่ เรื่องสิริธรรมาตก ชาตกที่แสดงอานิสงส์ของการถวายผ้า ได้แก่ เรื่องนริชชาตก และอชิตตราชาตก ชาตกที่แสดงอานิสงส์ของ การถวายเครื่องอัฐบริขาร ได้แก่ เรื่องมหาสุรเสนาชาตก ชาตกที่แสดงอานิสงส์ของการบูชาและปฏิบัติสังฆรณ์ พระพุทธรูป ได้แก่ เรื่องจันทมาตกชาตก วิริยปณจิตชาตก ชาตกที่แสดงอานิสงส์ของการบริจาคอัมมตทาน ได้แก่ เรื่องเสตปณจิตชาตก สาทินนราชชาตก สุรูปปราชชาตก อาทิตยราชชาตก และสิริจุจามณีชาตก ชาตกที่แสดงอานิสงส์ของการจารพระไตรปิฎก ได้แก่ เรื่องโปราณกัปโปลปุรินทราชชาตก

ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของอานิสงส์ผลบุญแห่งการทำความดีในนิทานชาตกดังกล่าว ถูกถ่ายทอด ผ่านทางบทบาทชีวิตของพระโพธิสัตว์ โดยมีพระอินทร์ทำหน้าที่เป็นผู้สนับสนุน และส่งเสริมการประกอบกุศล-กรรมบำเพ็ญทานบารมีนั้น ๆ ซึ่งอานิสงส์แห่งการทำความดีนี้จะเกี่ยวข้องกับเรื่องกฎแห่งกรรม เรื่องวิภูษณสาร เรื่องชาตภพ และเรื่องนรก - สวรรค์ สอดคล้องกับความเชื่อของคนล้านนาที่ว่า หากบุคคลผู้ใดที่กระทำแต่ ความดี เช่น การทำบุญ บริจาคทานแก่ผู้ยากไร้ การรักษาศีลปฏิบัติธรรมตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา

แล้ว ชีวิตก็จะประสบแต่สิ่งดีงาม สมหวังดังที่ใจปรารถนาทั้งในชาติปัจจุบันและชาติต่อ ๆ ไป แต่ถ้าหากผู้ใด ประกอบทั้งกรรมดีและกรรมชั่วร่วมกัน อาณิสสแห่งการกระทำความดีนั้นก็ไม่สามารถลบล้างบาปกรรมจากการกระทำความชั่วได้ จากชาดกเรื่องสิริสาธุมมารชาดก กล่าวถึงว่าพระกุมารสิริสาทรงเล่าเรื่องราวในอดีตชาติ ที่เป็นสาเหตุให้พระองค์ต้องประสบกับชะตากรรมในชาติปัจจุบันแก่เสนาบคือยักษะว่า เมื่อครั้งที่พระองค์ทรง เสวยพระชาติเป็นท้าวพญาผู้ปกครองเมืองปาลิสสะพระองค์ก่อน ได้กระทำการถวายอามิสบูชาทั้งหลายแก่พระ- พุทธเจ้า และเคยบริจาคเครื่องอัฐบริขารถวายเป็นปัจจัยทาน ด้วยเหตุแห่งอาณิสส 2 ประการ นั้น จึงส่งผลให้ ได้มาเกิดเป็นบุตรของพญาปฐมราช และมีเครื่องอาภรณ์สวยงาม ส่วนเหตุที่ทรงถูกพระราชบิดาเนรเทศออก จากบ้านเมืองสืบเนื่องมาจากการที่พระองค์เคยกระทำบาปเอาไว้ โดยการจับตัวนกที่มาคิดบังกับคักเพราะแอบ ลงมาจิกกินข้าวแฉกเหนียวซึ่งพระองค์ทรงฝังทิ้งไว้ที่บริเวณกอคอกไม้ ครั้นพอเกิดบันดาลโทษจึงจับตัวนกนั้น ไปปล่อยทิ้งลงแม่น้ำคงคา แต่ท้ายที่สุดก็เกิดความสงสารจึงช่วยนำนกตัวนั้นขึ้นมานบนฝั่งน้ำ และจากเรื่อง จันทมาตกชาดก ซึ่งกล่าวถึงนางพรหมจารีว่ามีรูปโฉมงดงามราวกับนางฟ้าบนสวรรค์เพราะเหตุที่นางทำบุญ รักษาศีล 5 อย่างสม่ำเสมอเมื่อครั้งในอดีตชาติ แต่เหตุที่นางต้องถูกสามีนำตัวไปปล่อยแพในแม่น้ำอจิรวดีก็เพราะ บาปกรรมซึ่งเคยกระทำไว้ในอดีตเช่นกัน (ดังที่กล่าวไว้ในข้อ 5.1.1 : หน้า 122) หรือกล่าวถึงอาณิสสแห่งการ สร้างพระพุทธรูปด้วยเกสรดอกไม้ของนางสุวณณทิมา จึงส่งผลมาถึงชาติปัจจุบัน ให้นางนั้นมีกลิ่นปากที่หอม คล้ายกับกลิ่นของดอกไม้ และเป็นผู้ที่มีวาจาอ่อนหวานไพเราะขำขัน และจากเรื่องสุรบุษราค กล่าวถึงเหตุที่นาง จิรปัลลาพระราชธิดาของพญาเสตราษฎ์ครองเมืองเสตะกับพระนางปทุมคัพพัทธาเทวีนั้น ทรงมีพระสิริโฉม งดงามจนเป็นที่ต้องคำคิดใจแก่คนทั่วไปว่า เป็นเพราะเคยบริจาคทานด้วยการถวายปัจจัย 4 และสร้างพระพุทธรูป เอาไว้ในอดีตชาติ ทั้งนี้ บุคคลผู้ที่กระทำความดีมักจะได้รับการช่วยเหลือ ค้ำจุนจากพระอินทร์ เมื่อได้รับความเดือดร้อน หรือประสบกับเคราะห์กรรมต่าง ๆ เช่น พระอินทร์จะให้การช่วยเหลือแก่พระโพธิสัตว์เมื่อทรง ได้รับความเดือดร้อน จากเรื่องกุสสราชาดก ที่กล่าวถึงว่า “พระกุมารกุสสราชาทรงเกิดความท้อแท้ที่ไม่ สามารถเอาชนะพระทัยของนางปัทมาวดีได้ จึงเสด็จกลับคืนสู่เมืองกุสาวดี ร้อนถึงพระอินทร์ต้องรับสั่งบังคับ เทวบุตร 7 คน ให้ลงมาจากสวรรค์ และแปลงกายเป็นราชทูตของพญามัทธราภรณ์เพื่อไปป่าวประกาศข่าวสารแก่ เจ้าเมืองทั้งเจ็ดว่า ในขณะนี้ นางปัทมาวดีผู้เป็นราชธิดาแห่งพญามัทธราภรณ์นั้น ทรงยกเลิกการหมั้นหมายกับ พระกุมารกุสสราชาแล้ว พญามัทธราภรณ์จึงมีพระประสงค์ที่จะยกพระธิดาของพระองค์ไว้ให้เป็นบาทบริจาริกแก่ เจ้าเมืองผู้ซึ่งมีบุญสมภารและต้องการจะรับตัวนางไปเป็นมเหสี” หรือในเรื่องอัมมธัมมชาดก ที่กล่าวถึงว่า “พระอินทร์เสด็จลงมาช่วยพราหมณ์อัมมธัมม ให้ทำงานสำเร็จลุล่วงตามที่ได้รับมอบหมายจากพญาพรหมทัตต์ โดยการเนรมิตอุทยาน สระโบกขรณี และปราสาทแก้วทั้ง 7 หลัง ให้เกิดมีภายในสามราตรีนั้น” และผู้ใดที่ ประกอบแต่คุณงามความดี หมั่นทำบุญ บริจาคทาน ทั้งยังตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมโดยไม่ขาดตกบกพร่อง หลังจาก ที่ประกอบกุศลกรรมเสร็จสิ้นแล้ว พระอินทร์จะมอบรางวัลให้เป็นการตอบแทนความดีที่กระทำ ในลักษณะของ การมอบปัจจัย 4 เช่น เครื่องนุ่งห่ม ที่พักอาศัย อาหาร และยารักษาโรค หรือการแสดงอิทธิปาฏิหาริย์และให้ สิ่งที่เป็นทิพย์เพื่อสักการะคุณแก่บุคคลผู้นั้น รวมทั้งการกล่าวยกย่องสรรเสริญเกียรติคุณให้เป็นที่ปรากฏแก่ชน ทัวไป (ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 4) ทั้งนี้ พระอินทร์อาจจะให้รางวัลตอบแทนในลักษณะของการพาขึ้นไป ท่องเที่ยวบนสวรรค์ จากชาดกเรื่องเสตปณทิชาดก และเรื่องสาทินนราชชาดก โดยกล่าวถึงว่า พระอินทร์ทรงนำตัวพระโพธิสัตว์ขึ้นไปท่องเที่ยวบนสวรรค์ หลังจากທີ່พระองค์ประกอบกุศลกรรมบำเพ็ญ ทานบารมีสิ้นสุดลง

นอกจากนี้ ในปัญญาสชาดกฉบับล้านนาซึ่งมุ่งแสดงถึงแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องของพระอินทร์ที่สัมพันธ์กับความเชื่อในเรื่องของอานิสงส์ผลบุญแห่งการกระทำความดี ซึ่งคนล้านนาเชื่อกันว่า “...ผู้ที่สร้างพระไตรปิฎกทั้ง 3 หมวด ถวายเป็นพุทธบูชาจะสามารถไปเกิดเป็นพระอินทร์ได้” จากเรื่องโบราณกับปิลุรินทราชชาดก ที่กล่าวถึงว่า อานิสงส์จากการสร้างพระไตรปิฎกถวายเป็นพุทธบูชาจะส่งผลให้ได้ไปเกิดเป็นพระมหากษัตริย์ ครั้นเมื่อสิ้นอายุขัยบนโลกมนุษย์แล้วก็จะจุติไปเกิดเป็นพระอินทร์บนสวรรค์ และทำมหาพรหมตามลำดับ

สำหรับแนวคิดในเรื่องของอานิสงส์ผลบุญแห่งการกระทำความดีที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนล้านนา คือ นอกจากนิมิตการสร้างวัด สร้างโบราณสถานและโบราณวัตถุต่าง ๆ แล้ว คนล้านนายังให้ความสำคัญกับการสืบทอดคัมภีร์ทางพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการสร้างคัมภีร์ใบลานถวายเป็นพุทธบูชา หรือการสร้างธรรมนั้น จะมีการทอผ้าห่อคัมภีร์ถวายไปพร้อมกันด้วย และจะพบว่ามียกย่องคัมภีร์อานิสงส์ของล้านนาที่ถูกเก็บรักษาไว้ในหอไตร หรืออาคารที่ใช้เป็นที่สำหรับเก็บพระธรรมคัมภีร์ต่าง ๆ อยู่เป็นจำนวนมากในเขตทางภาคเหนือ เช่น คัมภีร์ประเภทตำนานของปูชนียสถาน คัมภีร์ขัมมประจำชาคา ปิเกิด เดือนเกิด และวันเกิด ฯลฯ ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากความเชื่อของคนล้านนาที่ว่า “คัมภีร์เป็นเสมือนคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ และถือเป็นสิ่งที่ควรแก่การเคารพบูชา หากผู้ใดได้สร้างคัมภีร์พระไตรปิฎก 3 หมวด พร้อมทั้งผ้าห่อคัมภีร์ถวายเป็นปัจจัยทานแล้ว อานิสงส์แห่งผลบุญนั้นจะส่งผลให้ได้ไปเกิดเป็นเทวดาบนสวรรค์” สำหรับการถวายผ้าห่อคัมภีร์ประเภทที่มีลวดลายประดับ โดยจะเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับชาดก เช่น ลวดลายที่เป็นรูปสัตว์ รูปเทวดา และลวดลายกนกเครือเถาต่าง ๆ ซึ่งผู้บริจาคมักจะเป็นคนที่มีฐานะดี ส่วนชาวบ้านทั่วไปก็จะทำเป็นผ้าทอธรรมดาสำหรับใช้ห่อคัมภีร์ถวายเป็นพุทธบูชาเช่นกัน “แต่ในปัจจุบันประเพณี “การสร้างธรรม” ได้เสื่อมไป การทอผ้าห่อคัมภีร์ใบลานจึงเสื่อมสูญไปด้วย คงเหลือแต่ผ้าที่ปรากฏหลักฐานห่อคัมภีร์เก่าแก่เก็บไว้ใน “หอธรรม” (หอไตร) ตามวัดต่าง ๆ เท่านั้น” (ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล และแพททรีเซีย แนนหนา, 2533 : 87) ส่วนการถวายคัมภีร์เป็นพุทธบูชา ถือเป็นคติความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนาเรื่องไตรภูมิ ซึ่งคนล้านนาเชื่อว่า การถวายคัมภีร์เป็นการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว หรือถวายเพื่อเป็นปัจจัยสำหรับส่งกุศลผลบุญให้แก่ตนในชาติหน้า ซึ่งจะพบประเพณีการถวายคัมภีร์เป็นพุทธบูชาได้ในงาน “ปอยหลวง” เป็นต้น

(1.4) ความเชื่อในเรื่องบุพเพสันนิวาส

ความเชื่อในเรื่องบุพเพสันนิวาสนี้ มีผลสืบเนื่องมาจากความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม และเรื่องวิญญูสงสาร โดยคนล้านนาเชื่อกันว่า “ผู้ใดที่สร้างบุญและมีวาสนาร่วมกันชาติก่อน เมื่อสิ้นชีวิตลงแล้วจะต้องกลับมาเกิดใหม่เป็นคู่กันอีกครั้งในชาตินี้ และเหตุแห่งบุญกรรมที่เคยกระทำร่วมกันนั้นจะส่งผลให้ได้อยู่ร่วมกันอีกในชาติต่อไป” ซึ่งแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องของเนื้อคู่ หรือคู่สร้างคู่สมนั้น เราได้รับเอามาจากคติความเชื่อของพวกราวหมณในศาสนาฮินดู ที่เชื่อในเรื่องของเนื้อคู่ชายหญิงว่ามีดวงสมพงศ์กัน และหากผู้ใดเป็นคู่บุญคู่กรรมกันแล้ว จะต้องกลับมาพบกันอีกในทุก ๆ ชาติ

ในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา กล่าวถึงความเชื่อในเรื่องบุพเพสันนิวาสไว้ว่า “พระโพธิสัตว์และคู่ครอง ได้สร้างบุญบารมีมาร่วมกันในอดีตชาติ และในชาตินี้จึงกลับมาเป็นคู่กันอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ทั้งนี้ เพราะมีกรรมเป็นเครื่องผูกพัน” ดังตัวอย่างจากเรื่องสุธนชาดก ที่กล่าวถึงว่า “...เมื่อพระสุธนได้พบกับนางมโนราห์ก็มีจิตปฏิบัติพิศเนหาในตัวเอง และเป็นผลสืบเนื่องมาจากบุญกรรมในอดีตที่ทั้งสองพระองค์ทรง

กระทำไว้ร่วมกัน ซึ่งในการคัดเลือกตัวนางมโนห์ราออกจากพี่น้องทั้งเจ็ดคน พระสุธนก็ได้รับการช่วยเหลือจากพระอินทร์ที่แปลงกายเป็นแมลงวันทองบินลงมาเกาะบนนิ้วของนางมโนห์รา จึงทำให้พระสุธนสามารถเลือกตัวพระชายาได้อย่างถูกต้อง” (หน้า 80) หรือในเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก ที่กล่าวถึงว่า “ในการคัดเลือกผู้ที่จะมาเป็นคู่ครองของนางคันธาผู้เป็นพระราชธิดาองค์เล็กของพญาพาราณสีนั้น ตัวนางไม่มีความพึงพระทัยในชายใดจนกระทั่งพญาพาราณสีรับสั่งประชิดว่า ให้ทหารไปนำตัวเจ้าเงาะป่าไปไว้จากกระท่อมปลายนา มาให้นางคันธาเลือก ครั้นเมื่อนางคันธาได้พบกับพระกุมารสุวรรณสังขราชผู้ซึ่งซ่อนรูปลักษณะที่แท้จริงไว้ในร่างของแมลงเงาะจันทน์อัปสรแล้ว กลับมีจิตปฏิบัติค้นหาต่อพระกุมารสุวรรณสังขราช เพราะเนื่องด้วยบุพเพสันนิวาสในกาลก่อน จึงทำให้นางคันธามองเห็นรูปลักษณะอันแท้จริงที่ซ่อนอยู่ภายในรูปแมลงเงาะจันทน์นั้น นางจึงเสี่ยงพวงมาลัยดอกไม้ไปให้แก่เจ้าเงาะในทันที” (หน้า 206) และจากเรื่องจันทมาตกชาดก ซึ่งกล่าวถึงเหตุที่จันทมาตกกุมารได้ตัวนางอุตตมาณี และลูกสาวเสกฐีทั้ง 3 คน อันได้แก่ นางกัทโธดา นางปทุมมาปัทพา และนางคันธเกสี มาเป็นภรรยา เพราะมีผลสืบเนื่องมาจากอดีตชาติ ที่ทั้ง 5 คน เคยร่วมกันซ่อมแซม และบูรณะพระพุทธรูปให้ค้ำคิม และด้วยเหตุในครั้งนั้น จึงส่งผลบุญมาในชาตินี้ให้เกิดมาเป็นคู่กันอีกครั้งในชาตินี้ (หน้า 315)

(2) ความเชื่อในเรื่องนรก - สวรรค์ เทวดา หรือเทพเจ้า อมนุษย์ และสัตว์หิมพานต์

(2.1) ความเชื่อในเรื่องนรก - สวรรค์

แนวคิดของเรื่องนรก - สวรรค์ที่ปรากฏในสังคมล้านนา มีที่มาจากเรื่องไตรภูมิในพุทธศาสนา ซึ่งกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องของภพภูมิทั้ง 3 อันได้แก่ โลกมนุษย์ สวรรค์ และนรก ทั้งนี้ คนล้านนาส่วนใหญ่เชื่อกันว่า “ สวรรค์เป็นสถานที่ที่สวยงาม รื่นรมย์ และสงบสุข ผู้ซึ่งทำกุศลอันมีความเป็นอยู่ที่ดี สะดวกสบายในทุก ๆ ด้าน ผู้ใดที่ประกอบคุณงามความดีโดยการสร้างบุญกุศล บริจาคทานแก่ผู้ยากไร้ และละเว้นจากการกระทำชั่วทั้งปวง รางวัลที่จะได้รับตอบแทนจากการทำความดีนั้นก็คือ การได้เสวยทิพย์สมบัติอยู่บนสวรรค์ ส่วนนรกเป็นสถานที่ที่มีมืดมิด น่ากลัว ผู้ที่กระทำความบาปกรรมต่าง ๆ จะถูกนำตัวไปปรับโทษทัณฑ์ในเมืองนรก และได้รับความทุกข์ทรมานจากผลกรรมที่เคยกระทำไว้ เมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่บนโลกมนุษย์ ” ความเชื่อในเรื่องนรก - สวรรค์นี้ เป็นความเชื่อที่สืบเนื่องมาจากเรื่องกฎแห่งกรรม ซึ่งคนล้านนาในอดีตถือเป็นกุศโลบายที่ดี และสามารถนำไปใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข โดยการนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องนรก - สวรรค์ในลักษณะที่เป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน เพื่อต้องการจะให้ผู้คนในสังคมเกิดความเกรงกลัวและตระหนักถึงผลแห่งการทำความชั่วแล้วหันมาประกอบคุณงามความดีแทน ” ดังจะเห็นได้จากการถือปฏิบัติตนของคนล้านนาที่ยึดมั่นในหลักของศีล 5 ศีล 8 และทำความดี โดยการหมั่นทำบุญ บริจาคทานให้แก่ผู้ยากไร้ และหลีกเลี่ยงในการทำผิดคิดชั่ว โดยละเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต หรือคิดเบียดเบียนต่อผู้อื่น ซึ่งสืบเนื่องมาจากความเกรงกลัวต่อบาปกรรมที่จะส่งผลให้ต้องไปปรับโทษทัณฑ์ในเมืองนรกหลังจากที่ตายลงไป ดังจะเห็นได้จากคติความเชื่อที่นำเสนอผ่านทางผลงานจิตรกรรมฝาผนังในเรื่องเนมิราชชาดก ที่บริเวณผนังด้านทิศตะวันตกของวิหารจตุรมุข วัฒนรินทร์ อำเภอเมือง จังหวัดน่าน โดยฝีมือของช่างชาวไทลื้อ ในสกุลช่างเมืองน่าน เป็นศิลปะล้านนาตอนปลาย ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งเป็นภาพของพุทธศาสนิกชนผู้ประกอบกุศลกรรมขณะที่ยกบาปไปแล้ว และกำลังเดินทางไปอยู่บนสวรรค์ (สน สีมารัง , 2526)

ในปัญญาสชาดกฉบับล้านนาได้สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อที่ว่า การทำความดีโดยการประกอบกุศลกรรม เช่น การทำบุญ บริจาคทาน จะส่งผลให้บุคคลผู้นั้นได้ไปเกิดบนสวรรค์ และได้รับการช่วยเหลือ ค้ำครองจากพระอินทร์ หรือเหล่าเทวดา รวมทั้งได้รับรางวัลตอบแทนการทำความดีนั้น ๆ ซึ่งจะเห็นได้ในนิทานชาดกหลายเรื่อง ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

(2.2) ความเชื่อในเรื่องเทวดา หรือเทพเจ้าบนสวรรค์

ด้วยเหตุที่คนล้านนาส่วนใหญ่ให้ความเคารพนับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลัก จึงทำให้ผู้คนในชุมชนต่างก็ดำรงตนเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดี ยึดมั่นในหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ ของพระพุทธองค์ ตลอดจนนำไปใช้เป็นแนวทางสำหรับการประพฤติปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องกฎแห่งกรรม วัฏสงสาร อาณิสสแห่งการทำความดี นรก – สวรรค์ หรือเรื่องของเทวดาผู้คุ้มครองคนดี และด้วยความเชื่อที่ว่าพระอินทร์ทรงเป็นเทวดาผู้ยิ่งใหญ่บนสวรรค์ ความเชื่อในเรื่องของเทวดาที่ปรากฏอยู่ในนิทานชาดกส่วนใหญ่ จึงเป็นการกล่าวถึงพระอินทร์เป็นสำคัญ โดยกล่าวว่า พระอินทร์นั้นมีบทบาทต่อการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์ในฐานะที่เป็นผู้ให้การช่วยเหลือและปกป้องคุ้มครองคนดี ตลอดจนการทำหน้าที่ดูแลความสงบสุขบนโลกมนุษย์และสวรรค์ และในวรรณกรรมเรื่องปัญญาสชาดกฉบับล้านนา พระอินทร์มีความเกี่ยวพันกับการดำเนินชีวิตของตัวละครในชาดกหลายเรื่อง ตั้งแต่ช่วยดำเนินการเกี่ยวกับการกำเนิดของตัวละคร การช่วยเหลือผู้ที่กระทำความดีเมื่อได้รับความเดือดร้อน ซึ่งในบางครั้งพระองค์ก็จะรับสั่งกำชับให้เทวดาองค์อื่นลงมาทำหน้าที่แทน นอกจากนี้ พระอินทร์ยังทำหน้าที่ในการทดสอบจิตใจของพระโพธิสัตว์หรือตัวละครที่ดั่งมั่นในการบำเพ็ญทานบารมีต่าง ๆ และเมื่อตัวละครนั้นบำเพ็ญทานบารมีสำเร็จลุล่วงตามความประสงค์แล้ว พระองค์ก็จะมอบรางวัลให้เป็นการตอบแทน สำหรับเทวดาพระองค์อื่นก็จะมีความสำคัญรองลงมา และถูกกล่าวถึงในฐานะที่เป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของพระอินทร์อีกทอดหนึ่ง เช่น กล่าวถึงว่า พระวิสุกรรมเทวบุตรจะทำหน้าที่ในการสนองพระบรมราชโองการของพระอินทร์ เมื่อทรงรับสั่งให้ลงไปบนโลกมนุษย์แทนพระองค์เพื่อช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ให้พ้นจากเคราะห์กรรม และค่อนข้างหนักให้เฝ้าบางลงในชาดกเรื่องรัตนปัทมโชดชาดก โสณนทชาดก และเรื่องมหาปทุมมกุมมารชาดก กล่าวถึงพระมาตุลีเทวบุตรว่าทรงทำหน้าที่เป็นสารตีประจำพระองค์ของพระอินทร์ โดยการบังคับราชรถลงมารับเอาตัวพระโพธิสัตว์ขึ้นมาบนสวรรค์ตามพระกระแสรับสั่ง ในชาดกเรื่องสาททินราชชาดก กล่าวถึงนางมณีเมขลาว่าเป็นผู้ทำหน้าที่ในการดูแลรักษาห้วงมหาสมุทร ในชาดกเรื่องสมุททโมธชาดก และเรื่องจันทชาดก หรือกล่าวถึงทิพยธรรมาเป็นผู้ทำหน้าที่ในการเล่นพิพद्यุธิยางค์ บรรเลงเพลงขับกล่อมและให้ความสำราญแก่เหล่าเทวดาบนสวรรค์ ซึ่งถ้าเทวดาผู้ใดมิได้ปฏิบัติตามหน้าที่ของตน โดยการปล่อยปละละเลย หรือกระทำการเบียดเบียนแก่ผู้อื่น ก็จะถูกดำเนินคดีและได้รับการลงทัณฑ์จากพระอินทร์ รวมทั้งมีการกล่าวถึงท้าวมหาพรหม เทวดาอารักษ์ และท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่ อันได้แก่ ท้าวพรหมมหาราชของพวกคนธรรพ์ ผู้ครองทิศบูรพา ท้าววิรูปกมหาราชของพวกกุมภลักษณ์ ผู้ครองทิศทักษิณ ท้าววิรูปกัมมหาราชของพวกคนาค ผู้ครองทิศประจิม และท้าวไพศพ หรือท้าวเวสสุวรรณ (กุมเวร) มหาราชของพวกยักษ์ ผู้ครองทิศอุดรว่า ทรงทำหน้าที่ในการปกครองดูแลดินแดนบนสวรรค์ในส่วนที่เป็นความรับผิดชอบของตน ในชาดกเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก และเรื่องปัญญาพลชาดก ดังนี้ เป็นต้น

(ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมวิทยาลัยครูเชียงใหม่ , 2533)

ความเชื่อในเรื่องเทวดา อมนุษย์ และสัตว์หิมพานต์นั้น ดำรงอยู่คู่กับคนไทยมานาน โดยเฉพาะในวรรณคดีไทยที่มีการกล่าวถึงเรื่องของเทวดา อมนุษย์ และสัตว์ที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ไว้หลายประเภทด้วยกัน อาทิ พวกทิพยธรร คนธรรพ์ นางวิชัย อสุร รากษส กุมภัณฑ์ ผีเสื้อน้ำ ผีเสื้อเมือง นาค ครุฑ กิณนร กิณรี เจือก ราชสีห์ ช้างฉัททันต์ หงส์ และนกหัสดีลิงค์ ฯลฯ ซึ่งความเชื่อในเรื่องดังกล่าวมีที่มาจากวรรณกรรมพุทธศาสนาเป็นหลัก ทั้งนี้ ก็เพื่อต้องการจะนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับหลักธรรมคำสอน จากที่มีลักษณะเป็นนามธรรมมาสู่รูปธรรม โดยการใช้ตัวเทวดา อมนุษย์ และสัตว์เหล่านี้ เป็นสัญลักษณ์ในการสื่อความหมายที่ชัดเจนกว่าเดิม และเพื่อโน้มน้าวจิตใจของผู้ฟังหรือผู้อ่านให้เกิดความคล้อยตามและเชื่อในเรื่องนั้นๆ ได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ส่วนการสะท้อนภาพลักษณ์ หรือแนวคิดผ่านทางบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครดังกล่าว ที่มีทั้งตัวละครฝ่ายดีและตัวละครฝ่ายร้าย ทำให้ผู้สนใจสามารถแยกแยะลักษณะของตัวละครได้จากบทบาทและพฤติกรรมเป็นสำคัญ สำหรับแนวคิดที่ปรากฏในปัญหาสาครฉบับสำนวนนี้จะเป็นการกล่าวถึงรวมๆ เกี่ยวกับคติความเชื่อที่คนในสังคมท้องถิ่นมีต่อบทบาทและพฤติกรรมของเทวดา อมนุษย์ และสัตว์หิมพานต์ชนิดต่างๆ

ทฤษฎาร หรือวิทยาร คือ อดนุญย์จำพวคหนึ่งทีอาค์ชยู่ในป้าหิมพานต์ เป็นผู้ทีมีฤทธืสามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ รวมทั้งยังเป็นผู้ทีมีความรู้ทางวิชาการมาก จึงได้นามว่า ทฤษฎาร แปลว่าผู้มีฤทธื หรือ วิทยาร ทีแปลว่าผู้ทรงไว้ซึ่งความรู้ ทฤษฎารมักจะได้รับเกียรติจากเทวดาให้มีสิทธิลงป้อาบน้ำในสระอโนดาตได้ และเนื่องจากทฤษฎารเป็นผู้ทีมีฤทธืมากจึงสามารถขึ้นไปเที่ยวเล่นบนสววรรค์ และได้รับมอบหมายจากเทวดาให้ทำหน้าที่เป็นผู้นรเรลงคนตรีขับกล่อมบนสววรรค์อีกประการหนึ่ง ดังนั้นทฤษฎารจึงได้รับการยอมรับ

ว่าเป็นอมมนุษย์ถึงคนกึ่งเทวดา ดังที่ปรากฏในเรื่องสมุทรโศกชาดก ซึ่งกล่าวถึงว่า ทิพยธรรมาโมชดาบสก็อุบายของพระสมุทรโศกไป จึงทำให้พระโพธิสัตว์เจ้าทรงพลัดพรากกับพระมเหสี และได้รับความทุกข์ทรมานจากการลอยคออยู่ในน้ำมหาสมุทร ทั้งนี้ แนวคิดเกี่ยวกับการแบ่งกลุ่มชาติพันธุ์ตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนายังสะท้อนทางเรื่องของการกลืนกายที่มีความแตกต่างกันระหว่างมนุษย์และอมมนุษย์ กล่าวคือ คนโบราณเชื่อว่ามนุษย์นั้นมียกถ่ายที่เหม็นสาบกว่าพวกอมมนุษย์กึ่งเทวดา เมื่อใดที่เหล่าอมมนุษย์ต้องไปอยู่ร่วมกันกับพวกมนุษย์นาน ๆ ก็จะทำให้ได้รับกลิ่นของมนุษย์ติดผิวกายมา และมีกลิ่นกายผุดไปจากกลุ่มชาติพันธุ์ของตน จากกรณีของมโนหรีวในเรื่องสุธนาชาดก หรือจากกรณีของนางกณณวดีและเหล่านางสนมในเรื่องสุธนาชาดก ที่กล่าวถึงว่านางทั้ง 17 คนถูกพญายักษ์ฉนาคจับตัวมาเป็นนางบริวารของนายยักษ์อัญชวดีกนิ ครั้นเมื่อพวกนางไปมีปฏิสัมพันธ์กับพระกุมารสุทนต์จึงทำให้มีกลิ่นของมนุษย์ติดผิวกายมา จนกระทั่งนายยักษ์อัญชวดีจับได้และเรียกตัวมาสอบสวนเพื่อให้ทราบความจริง ซึ่งในตัวอย่างที่ยกมาทั้งสองกรณีนี้ ผู้แต่งแฝงนัยยะของเรื่องการมีเพศสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสตรีไว้อย่างชัดเจน และเป็นการชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างในค่านองค์ประกอบของร่างกายระหว่างมนุษย์เพศชายกับเพศหญิง รวมทั้งความแตกต่างในเรื่องชาติพันธุ์ระหว่างมนุษย์กับอมมนุษย์นั่นเอง

คณธรรพ หรือ คณัฎพะ คือ อมมนุษย์ครึ่งคนครึ่งเทวดาที่ทำหน้าที่ในการขับร้องฟ้อนรำ และบรรเลงดนตรีถวายแก่พระพุทธเจ้าและเหล่าเทวดาบนสวรรค์ รวมทั้งยังเป็นบริวารของท้าวมหาลิขิต ผู้ดูแลคุ้มครองดินแดนสวรรค์ทางด้านทิศตะวันออก ทั้งนี้ คณธรรพมักจะถูกกล่าวถึงในลักษณะของผู้ที่มีความอ่อนไหวในเรื่องความรัก และคอยเสาะแสวงหาคู่ครองของตนอยู่เสมอ สำหรับในปัญญาสาครฉบับล้านนาจะกล่าวถึงพวกคณธรรพในเชิงเปรียบเทียบกับเสียงดนตรีที่บรรเลงขับกล่อมพระโพธิสัตว์บนโลกมนุษย์นั้น ราวกับเสียงดนตรีจากฝีมือของคณธรรพที่บรรเลงขับกล่อมพระอินทร์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หรือกล่าวถึงว่า เหล่าเทวดาและคณธรรพทั้งหลายต่างประโคมดุริยดนตรีเพื่อเป็นการถวายสักการบูชาคุณแก่พระโพธิสัตว์ เมื่อทรงบำเพ็ญทานบารมีสิ้นสุดลง ดังที่พบในชาดกหลายเรื่อง

อุษี คืออมมนุษย์ผู้ทรงศีลที่บำเพ็ญเพียรภาวนาอยู่ในป่า เป็นผู้ที่มีความรู้ทางด้านศิลปศาสตร์แขนงต่าง ๆ ซึ่งพระโพธิสัตว์จะทูลขออาณานัติให้สอนวิชาความรู้แก่พระองค์ เมื่อถึงวัยอันสมควรแก่การแสวงหาวิชาความรู้ นั้น และเป็นตัวละครที่ทำหน้าที่ในการช่วยเหลือพระโพธิสัตว์ หรือตัวละครเมื่อได้รับความเดือดร้อนทุกข์ยากลำบาก โดยมีพระอินทร์ทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานอีกทอดหนึ่ง ดังที่พบจากชาดกเรื่องสุธนาชาดก และโสณันทชาดก เป็นต้น

ยักษ์ อสูร รากษส ผีเสื้อน้ำ และผีเสื้อยักษ์ ตามคติความเชื่อของคนล้านนานั้น มีรูปลักษณะที่ใกล้เคียงกันมาก เพียงแต่แยกตามแหล่งที่อยู่อาศัย และหน้าที่ของมนุษย์นั้น ๆ ซึ่งยักษ์จะเป็นอมมนุษย์ที่อาศัยอยู่ในป่า หรือบนภูเขาต่าง ๆ ในโลกมนุษย์ สำหรับพวกอสูรเป็นอมมนุษย์ที่อาศัยอยู่บนสวรรค์ เป็นผู้ที่ชั่วร้ายและมีความสามารถทางด้านการรบโดยเฉพาะในเรื่องมนชาดกที่กล่าวถึงสึกระหว่างเหล่าเทวดากับพวกอสูรที่ต่อสู้กันเพื่อแย่งชิงดินแดนบนสวรรค์ (เทวาทูตสงคราม) ทั้งนี้ พวกอสูรมีพญาเวปจิตร์เป็นหัวหน้าปกครองดินแดนในอสูรพิภพแห่งนั้นซึ่งพญาเวปจิตร์นี้ คือ พระราชาบิดาของนางสุชาดาเมสียีกพระองค์หนึ่งของพระอินทร์ที่พุทธ-

ศาสนิกชนทั่วไปต่างก็รู้จักกันเป็นอย่างดี ส่วนรากษสและผีเสื้อน้ำ เป็นอมมนุษย์ที่อาศัยอยู่ใกล้ทะเลหรือในน้ำ มีนิสัยดุร้ายชอบจับมนุษย์และสัตว์กินเป็นอาหาร เป็นอมมนุษย์ที่มีอิทธิฤทธิ์ สามารถแปลงกายในรูปลักษณะต่าง ๆ ได้ ดังที่พบจากเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก เรื่องจินตมาตกชาดก เรื่องมหิสตชาดก และเรื่องนลกชาดก เป็นต้น

กุมภัณฑ์และผีเสื้อบก เป็นอมมนุษย์ครึ่งเทวดาที่ทำหน้าที่ในการดูแลรักษาอาณาเขตในการปกครองของตนหรือที่เรียกกันว่า “ผีเสื้อเมือง” หรือ “อารักษ์เสื้อบ้าน” ซึ่งหมายถึงเทวดาอารักษ์ หรือพระภูมิเจ้าที่ประจำเมือง ที่คนในชุมชนถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง คอยปกป้องรักษาบ้านเมืองให้เกิดความร่มเย็นสงบสุข และป้องกันเหล่าข้าศึกศัตรูผู้ซึ่งคิดจะมารุกรานบ้านเมืองแห่งนั้น ทั้งนี้ ตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนานั้นมีท้าววิรุฬหกท้าวเป็นพญาแห่งผีเสื้อกุมภัณฑ์ทั้งหลาย และเมื่อกุมภัณฑ์เหล่านี้เป็นบริวารของท้าวจุลโลกบาลแล้ว จึงมีที่พำนักอาศัยอยู่ทั้งบน โลกมนุษย์และในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาด้วย ดังจะพบจากเรื่องสุธนชาดกที่มีการตั้งหอขุนเสื้อบ้านเสื้อเมืองเพื่อถวายเครื่องพลีกรรมเช่นไหว้แก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ให้การปกป้องรักษาบ้านเมืองในอุตร-ปัญจาสนคร และในเรื่องสิริวิบุลยจิตตชาดก กล่าวถึงพญานาคผู้ดูแลรักษาจัมปานครออกมาจากเมืองบาดาลเพื่อช่วยเหลือพระกุมารสิริวิบุลยจิตตไม่ให้ได้รับอันตรายจากเหล่าข้าศึกศัตรูผู้บุกรุกยึดเมือง โดยการเนรมิตดอกบัวทองมารองรับตัวพระโพธิสัตว์เอาไว้ในขณะที่ถูกนำตัวไปทิ้งลงเหวลึก เป็นต้น

นาค เป็นสัตว์ที่มีรูปร่างคล้ายงูใหญ่มีหงอน มีพิษร้ายแรง และมีที่อยู่อาศัยในบริเวณนาคพิภพใต้มหาสมุทรซึ่งอยู่เบื้องล่างของภูเขาพระหิมาวัน และภูเขาเวภาร ภายในพิภพของพวกนาคนั้นมีแผ่นดินเป็นแก้ว 7 ประการ งดงามราวกับบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นาคถือเป็นอมมนุษย์กึ่งเทวดากึ่งสัตว์ และมีอิทธิฤทธิ์แกร่งกล้า โดยเฉพาะพญานาคราชที่เป็นผู้นำของเหล่าบริวารนาคทั้งหลาย ซึ่งมักจะมีหลายเศียร อาทิ 3 เศียร 5 เศียร 7 เศียร และ 9 เศียร ขึ้นอยู่กับการบำเพ็ญบารมีของพญานาคราชคนนั้น จากความเชื่อที่กล่าวถึงเรื่องราวของนาคซึ่งมีหลักฐานปรากฏอยู่ในนิทานชาดก พบว่า นอกจากนาคจะเป็นพระชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์ในเรื่องจัมเปยชาดกแล้ว นาคยังมีฐานะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง และช่วยคลบ้นดาลให้เมืองแห่งนั้นเกิดความอุดมสมบูรณ์ทางด้านทรัพยากรต่าง ๆ เช่น ป่าไม้ แหล่งน้ำ โภชนาอาหาร ซึ่งชาวเมืองจะต้องทำพิธีเช่นไหว้สักการะบูชาเครื่องพลีกรรมแก่พญานาคคนนั้นทุก ๆ ปี จากเรื่องสุธนชาดก ที่กล่าวถึง พญานาคราชขุมพุกจิตตะ ผู้มอบบัวบานาคาสาให้แก่พราหมณ์ชาริก สำหรับใช้คล้องจับตัวนางมโนห์ราเพื่อนำไปถวายพระสุธนกุมาร

ครุฑ เป็นอมมนุษย์จำพวกกึ่งเทวดากึ่งสัตว์อีกจำพวกหนึ่งที่อาศัยอยู่บริเวณเชิงเขาพระสุเมรุในวิมานสิมพลี เป็นผู้มีรูปร่างใหญ่โต มีปีกและจงอยปากคล้ายนก สำหรับพญาครุฑผู้เป็นใหญ่ที่คนไทยต่างก็รู้จักกันดีคือ พญาวนไตยในเรื่องกาติชาดก ทั้งนี้ ความเชื่อในเรื่องของอมมนุษย์จำพวกครุฑที่ปรากฏในนิทานชาดกจะเป็นการกล่าวโดยรวมว่าลงมากระทำการสักการะบูชาคุณพระโพธิสัตว์ร่วมกับเหล่าเทวดาบนสวรรค์องค์อื่น ๆ แต่ไม่ได้ระบุว่ามีความสำคัญต่อเรื่องอย่างไร

กินนร และกินรี เป็นอมมนุษย์ในเทพนิยาย ที่มีรูปร่างครึ่งมนุษย์ ครึ่งนก ถ้าเป็นเพศชายเรียกว่ากินนร และถ้าเป็นเพศหญิงก็จะเรียกว่ากินรี เมืองของเหล่ากินนรและกินรีนี้อยู่บริเวณเชิงเขาไกรลาสในป่าหิมพานต์ มีพญาปทุมราชเป็นผู้ปกครอง และทรงเป็นพระราชาบิดาของนางมโนห์ราในเรื่องสุธนชาดก ทั้งนี้คนโบราณเชื่อว่า พวกนางกินรีเป็นอมมนุษย์ที่มีรูปร่างสวยงามสมส่วน มีรูปโฉมงดงาม มีน้ำเสียงไพเราะ และมี

ความสามารถในการผ่อนร่า รวมทั้งสามารถถอดเครื่องทรง หรือปีกหางได้ และจากความเชื่อที่ว่ากินนรหรือกินรีนี้เป็นอมมนุษย์จำพวกกึ่งมนุษย์กึ่งเทพสามารถประดิษฐ์ปีกหางขึ้นเองได้ และจะสวมใส่ไว้ในขณะที่บินอยู่บนอากาศ แต่เมื่อถอดเครื่องทรงนั้นออก นางกินรีก็จะมีรูปร่างคล้ายกับนางมนุษย์ทั่วไป จึงเป็นสาเหตุให้พวกมนุษย์ทั้งหลายปรารถนาจะได้เซยชม หรือขโมยนางกินรีเหล่านี้

เงือก ตามความหมายทั่วไปอาจหมายถึง หงอน ซึ่งใช้เรียกแทนคำว่านาถ หรือเงือกที่เป็นอมมนุษย์ผู้ซึ่งอาศัยอยู่ใต้น้ำคอยล่ดักผู้คนทิ้งไปค้ำน้ำชำระกาย แล้วใช้พรหมจรรย์เสียชีวิต ซึ่งจะสอดคล้องกับความเชื่อของคนล้านนาโบราณที่ว่าเงือกที่อาศัยอยู่ใต้น้ำมักเป็นตัวเมียมีผมยาวสยาย ชอบล่ดักคนลงไปในน้ำเพื่อนำไปเป็นคู่ครองหรือบริวาร ดังที่พบจากแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องการเสียชีวิตของผู้คนที่ลงน้ำเล่นน้ำแล้วจมน้ำหายไปโดยไม่ทราบสาเหตุ เมื่อพบศพก็มักจะไม่ปรากฏบาดแผลใดใด ทั้งนี้ สอดคล้องกับเรื่องธรรมชาติวิทยาที่สำรวจพบว่าบริเวณใต้น้ำมักจะมีสาหร่ายขึ้นอยู่หนาแน่นซึ่งคนล้านนาเรียกว่า “เตา” หรือ “โคลนน้ำ” เมื่อคนลงไปว่ายน้ำและถูกสาหร่ายเหล่านี้พันขา ก็จะเกิดอาการอ่อนแรงหรือเป็นตะคริว ทำให้จมน้ำเสียชีวิตในที่สุด

ราชสีห์ ถือเป็นราชานแห่งเจ้าป่า มีรูปร่างคล้ายกับพญาสิงโต อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ ทั้งนี้ราชสีห์มักจะถูกล่าจนถึงในเชิงเปรียบเทียบกับอภิปรายของพระโพธิสัตว์ในยามเยื้องกรายเสด็จไปตามที่ต่าง ๆ ดังจะพบจากเรื่องสิริสากุมมารชาดกที่กล่าวถึงพระกุมารสิริสาในขณะที่ย่องกรายลงมาจากราชบัลลังก์ที่ประทับนั้นมีแสงสว่างมารวมกับพญาไกรสรราชสีห์ที่กำลังเยื้องย่างอยู่ท่ามกลางเหล่าบริวารทั้งหลาย หรือถูกนำไปใช้เป็นสัญลักษณ์ของผู้ที่มีอำนาจราชศักดิ์โดยเฉพาะตราสัญลักษณ์ประจำตำแหน่งต่าง ๆ ของข้าราชการไทย สำหรับราชสีห์ที่มีความสำคัญและเป็นที่รู้จักกันดีในหมู่คนไทยซึ่งมักจะถูกล่าถึงในวรรณคดีทั่ว ๆ ไป ก็คือ ไกรสรราชสีห์

ช้างฉัททันต์ ถือเป็นช้างแก้วคู่บารมีของพญาจักรพรรดิราช และเป็นพระชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์ ช้างฉัททันต์เป็นพญาช้างที่มีลักษณะดีถูกต้องตามตำราราชลักษณะ กล่าวถึง มีผิวขาวขาวบริสุทธิ์ดุจเงินยวง มีเท้าและปากแฉกมีรูปร่างใหญ่โต มีวงสรีขาวเหมือนเงินยวง และมีงายาวถึง 30 - สอกที่วัดโดยรอบได้ 15 สอก รวมทั้งมีรัศมีพุ่งออกมาจากงาถึง 6 คี เป็นหัวหน้าเจ้าโขลงของช้างทั้งหลายในป่าหิมพานต์ซึ่งส่วนใหญ่มีฤทธิ์สามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ ทั้งนี้ พญาช้างฉัททันต์ได้นำช้าง 2 เชือก ผู้ชื่อว่ามหาสุกัถา และจุลสุกัถามาเป็นคู่ครอง ดังที่พบในเรื่องฉัททันตชาดก

หงส์ เป็นสัตว์ในจินตนาการของคนโบราณที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์มีรูปร่างลักษณะคล้ายกับนกยูง หงส์ถือเป็นสัตว์ที่อยู่ในตระกูลสูงเช่นเดียวกับนกยูง จึงมีปรากฏอยู่ในคำสอนเกี่ยวกับสตรีว่า “ควรประพฤติตนและวางตัวอย่างเหมาะสมให้ได้เหมือนกับนางพญาหงส์” รวมทั้งยังเป็นสัตว์ที่ใช้เป็นสัญลักษณ์แทนองค์กษัตริย์และมีบทบาทสำคัญในพุทธศาสนาจากที่ปรากฏในลักษณะของงานจิตรกรรมลายรดน้ำประดับตู้ใส่คัมภีร์พระไตรปิฎก และมีปฏิมากรรมรูปปูนปั้นตามวัดต่าง ๆ ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องหงส์นี้ ในปัญญาสาขาคงนับล้านนา กล่าวถึงเรื่องของพญาหงส์ 2 หัวว่ามีสาเหตุมาจากเมื่อครั้งในอดีตเคยเป็นคู่สามีภรรยาที่มีความผูกพันรักใคร่กันมาก และเป็นผู้ที่หมั่นสร้างบุญกุศลโดยการทำบุญบริจาคทางอยู่เป็นนิตย์ พอถึงเวลาที่ทั้งสองคนจะต้องละกายสังขารในชาตินั้น จึงตั้งจิตอธิษฐานให้ได้อยู่ร่วมกันอีกในทุก ๆ ชาติ และส่งผลให้มาเกิดเป็นพญาหงส์สองหัวในชาติปัจจุบัน จากเรื่องพาราณสีชาดก หรือพญาหงส์ทองในเรื่องทุกัมมชาดก เป็นต้น

นกกหัสติลิงค์ เป็นนกที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ สามารถบินจากป่าหิมพานต์ไปบนสวรรค์ได้ มีรูปร่างลักษณะคล้ายกับนก แต่มีงวงยาวเหมือนช้าง คนล้านนาโบราณเชื่อกันว่าเป็นนกที่ทำหน้าที่ในการมารับตัวผู้กระทำความดีไปสู่สวรรค์ คล้ายคลึงกันกับความเชื่อในเรื่องนกฟีนิกซ์ตามตำนานดั้งเดิมของพวกคริสต์ โบราณที่ถือกันว่าเป็นนกสวรรค์มีหน้าที่นำวิญญาณของผู้ตายไปสู่โลกแห่งวิญญาณหรือสามารถนำวิญญาณนั้นขึ้นไปบนสวรรค์ได้ ซึ่งในปัจจุบัน จะพบจากพิธีพระราชทานเพลิงศพของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ในล้านนา ที่มีการสร้างฐานรองรับปราสาทเป็นรูปนกกหัสติลิงค์ (วราจกนา ถิทธิกัน , 2542 : 173 - 174) ตามความเชื่อที่ว่า นกกหัสติลิงค์จะนำวิญญาณผู้ตายนั้นขึ้นไปสู่สวรรค์ หลังจากที่มีการประกอบพิธีเสร็จสิ้นลง

ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของเทวดา อมนุษย์ และสัตว์หิมพานต์ที่ยังคงส่งผลต่อแนวคิดความเชื่อของคนล้านนาในปัจจุบัน คือ ความเชื่อในเรื่องช้างมงคลตามตำราชนลักษณะซึ่งคนล้านนาถือเป็นสัตว์คู่บารมีของพระมหากษัตริย์และเป็นสัตว์สัญลักษณ์ประจำเมืองเชียงใหม่ รวมทั้งเป็นสัตว์ที่สร้างชื่อเสียงให้กับประเทศไทย จากการยกย่องดังกล่าวจึงเป็นผลดีที่ทำให้ผู้คนหันมาสนใจและอนุรักษ์พันธุ์ช้างไทยเอาไว้ที่บ้านคูเมืองสืบไป สำหรับความเชื่อในเรื่องนาครที่เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ในท้องถิ่น และส่งผลต่อแนวคิดของคนล้านนาที่ว่า แผ่นดินใดมีพญานาคคอยปกปักรักษาอยู่ ก็จะมีความอุดมสมบูรณ์ทั้งในด้านทรัพยากรและการดำรงชีวิตของผู้คนในชุมชนนั้น รวมทั้งนาครยังทำหน้าที่ในการอุปฐาก สืบทอดพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองและดำรงอยู่คู่กับดินแดนล้านนาสืบมาตั้งแต่เมื่อครั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน ดังจะพบจากตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่คำโสมหรือวิหาร รวมทั้งเชิงบันไดนาครหน้าพระอุโบสถตามวัดต่าง ๆ เป็นต้น ทั้งนี้คนล้านนายังคงให้ความสำคัญกับความเชื่อในเรื่องของเทวดา อมนุษย์ และสัตว์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์อย่างไม่เสื่อมคลาย

(3) ความเชื่อในเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์

ความเชื่อในเรื่องของพระพุทธเจ้าว่ามีหลายพระองค์นี้มีมานานแล้ว โดยมีที่มาจากเรื่องไตรภูมิในคัมภีร์พุทธศาสนา ดังจะเห็นได้จากหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ ซึ่งพระรัตนปัญญาเถระพระภิกษุชาวล้านนาได้รจนาขึ้นเป็นภาษาบาลีเมื่อระหว่าง พ.ศ. 2060 - 2071 หรือจากแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องของจักรวาลในไตรภูมิพระร่วง ทั้งนี้ วิบูลย์วรรณ มุสิกนุเคราะห์ (2535) กล่าวถึงเรื่องของพระพุทธเจ้าว่ามีหลายพระองค์ไว้ในงานวิทยานิพนธ์ว่า

“ ในนิทานชาดกเรื่องพุทธเสนกะนั้นได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าได้ถึง 5 พระองค์ คือ พระพุทธเจ้าคันหังกระ พระพุทธเจ้าที่ปิงกระ พระพุทธเจ้าโกณทัณณะ พระพุทธเจ้าปทุมุตระ และพระพุทธเจ้าโคตมองค์ปัจจุบัน

...พระพุทธเจ้าคันหังกระ เดิมคือพระโพธิสัตว์คันหังกร บำเพ็ญบารมี 16 อสงไขยแสนกัปมาแล้ว ทรงเกิดเป็นพระราชโอรสของพระนางสุนันทา อัครมเหสีของพระเจ้าอนันทะ ในนครบุพผติ ครองมรวาสอยู่หมื่นปี เสด็จออกมหาภิเนษกรรม ทรงกระทำความเพียร 7 วัน ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าโคตมพุทธเจ้าอวตาร (ต้นตื้นเปี้ยขาว) ดำรงพระชนม์อยู่แสนปีจึงปรินิพพาน ซึ่งในสมัยพระพุทธเจ้าคันหังกระนี้ พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันได้กระทำอธิการ คือ สะสมบารมีแล้วแต่ยังมีได้รับคำพยากรณ์ เพราะกรรมสโมธาน 8 อย่าง ยังไม่ครบองค์สมบูรณ์

พระพุทธเจ้าที่ปึงกระ เดิมคือพระโพธิสัตว์ที่ปึงกร บำเพ็ญบารมี 16 อสงไขยแสนกัปมาแล้ว ทรงเกิดเป็นพระราชโอรสของพระนางสุเมธา อัครมเหสีของพระเจ้าสุทนต์ในนครรัมมวดี ครองมรवासอยู่หมื่นปี ทรงช้างคันออกมหาภิเนษกรรม ทรงกระทำความเพียรอยู่ 10 เดือน ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธที่โคนต้นปัลลิว (ต้นเลียบ) ดำรงพระชนม์อยู่แสนปี ประทับที่สวนนันทาราม และในสมัยพระพุทธเจ้าที่ปึงกระนี้ พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ได้เสวยพระชาติเป็นสุเมธาคบสได้มาและอภิญญา มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธที่ปึงกร ได้เอนทอศตวให้พระพุทธที่ปึงกระพร้อมทั้งพระสาวกเหยียบตนไปแทนที่จะเหยียบเปลือกถม ได้รับการพยากรณ์เป็นครั้งแรกคือ พระพุทธที่ปึงกระตรัสพยากรณ์ว่า จากนั้นไปถึงที่สุด 4 อสงไขยแสนกัป ภูมิสุเมธคนนี้จะจักได้เป็นพระพุทธในโลก ทรงพระนามว่า โคดม

พระพุทธเจ้าโกณฑัญญะ ทรงอุบัติขึ้นในสารกัป ซึ่งอยู่ระหว่างแสดอสงไขย ไปสู่ภาวะอสงไขย พระองค์บำเพ็ญบารมี 16 อสงไขยแสนกัปมาแล้ว เมื่อครั้งที่เกิดเป็นพระราชโอรสของพระนางสุชาดาเทวี อัครมเหสีของพระเจ้าสุทนต์ ในนครรัมมวดี ครองมรवासอยู่หมื่นปี ทรงราชรถเสด็จออกมหาภิเนษกรรม ทรงกระทำความเพียรอยู่ 10 เดือน จึงได้ตรัสรู้สัพพัญญุตญาณที่โคนต้นสาละกัลยาณี (ต้นขานาง) ดำรงพระชนม์อยู่แสนปี เสด็จประทับที่สวนจันทาราม ในสมัยพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะนี้ พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันได้เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์ มีพระนามว่าพระเจ้าวิจิตรวิ เสด็จราชสมบัติอยู่ในนครจันทวดี พระองค์ได้ถวายทานแก่พระภิกษุสงฆ์แสนโกฏิองค์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ครั้งนั้นพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะได้ตรัสพยากรณ์พระเจ้าวิจิตรวิว่า จากนั้นไปในอนาคตถึงที่สุด 3 อสงไขยแสนกัป พระราชาจักรพรรดิผู้นี้ จักเป็นพระพุทธทรงพระนามว่า โคดม ซึ่งพระพุทธเจ้าโกณฑัญญะนี้ เป็นผู้พยากรณ์องค์ที่ 2 ที่ได้พยากรณ์ว่า พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าปทุมุตระ เมื่อสิ้นจุติอสงไขย อันเป็นอสงไขยที่ 4 ในทวารวาท ก่อนถึงอวิรูปิทาน ได้เข้าเฝ้าเบื้องคันแสนกัป มีกัปหนึ่งชื่อว่า สารกัป ซึ่งพระพุทธเจ้าปทุมุตระทรงอุบัติขึ้นในกัปนี้ พระปทุมุตระนั้นทรงบำเพ็ญบารมีมาแล้ว เมื่อครั้งที่เกิดเป็นพระราชโอรสของพระนางสุชาดาเทวี อัครมเหสีของพระเจ้าสุทนต์ในนครหงสวดี ครองมรवासอยู่หมื่นปี เสด็จไปพร้อมปราสาทในการออกมหาภิเนษกรรม กระทำความเพียรอยู่ 7 วัน บรรลุสัพพัญญุตญาณตรัสรู้เป็นพระพุทธที่โคนต้นสาละ (ต้นสน) ดำรงพระชนม์อยู่แสนปี ประทับที่สวนนันทาราม ในสมัยพระพุทธเจ้าปทุมุตระนี้ พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันได้เสวยพระชาติเป็นราชกุมารเมืองพลวง มีชื่อว่า ขญณะ ได้ถวายมหาทาน คือผ้าจีวรพร้อมด้วยภัตตาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข และได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าปทุมุตระว่า ในอนาคตที่สุดแสนกัป บุรุษผู้นี้จักตรัสรู้เป็นพระพุทธทรงพระนามว่า โคดม พระพุทธเจ้าปทุมุตระนี้ เป็นผู้พยากรณ์องค์ที่ 10 ที่ได้พยากรณ์ว่า พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันจะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าโคดม คือพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันที่ได้ตรัสรู้ หลังจากเสวยพระชาติเป็นพระกุมารสิทธิคละพระราชโอรสของพระนางมายาเทวี พระมเหสีของพระเจ้าสุทนต์ครองเมืองกบิลพัสดุ์ ทรงบำเพ็ญบารมี 4 อสงไขยแสนกัป จึงได้ตรัสรู้สัพพัญญุตญาณเป็นพระพุทธที่โคนต้นโพธิ์ ซึ่งเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธองค์นี้ มีปรากฏอยู่ในพุทธประวัติ

สำหรับปัญญาสาขกฉบับล้านนา ได้กล่าวถึงความเชื่อในเรื่องของพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ในลักษณะของการยกตัวอย่างเหตุการณ์ที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทานบารมีจนสามารถบรรลุสัมโพธิญาณเป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าในกาลข้างหน้า ดังที่ปรากฏในนิทานชาดก จำนวน 3 เรื่อง ได้แก่ เรื่องมหาพลชาดก ที่กล่าวว่า “พระพุทธเจ้าตนชื่อที่พึงกระทรงเทศนาสั่งสอนแก่พระโพธิสัตว์ ซึ่งในขณะนั้นเสวยพระชาติเป็นพญามหาพลผู้ครองเมืองอุษิต โดยที่พระองค์ได้นำเรื่องการบำเพ็ญทานบารมีของพระพุทธเจ้าตนชื่อ คิสสะมายกตัวอย่างให้เป็นที่ประจักษ์” จากเรื่องพรหมโมสชาดก กล่าวถึงว่า “พระโพธิสัตว์เจ้าเมื่อครั้งที่เสวยพระชาติเป็นพญาพรหมโมสอาศัยอยู่ในเมืองกุสมปूरซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระพุทธเจ้าตนชื่อปทุมุตตระ ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์เจ้าทรงบำเพ็ญทานบารมีเพื่อให้ได้ตรัสรู้สัพพัญญูเป็นพระพุทธรเจ้าในภายภาคหน้า” และในเรื่องไปราณกับปิลุรินทราชาดก กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เจ้าสิทธิธิดะว่า “ทรงบำเพ็ญทานบารมีเพื่อให้ได้ตรัสรู้สัพพัญญูเป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า และได้รับการพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าตนชื่อที่พึงกระว่า จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธรเจ้าองค์ต่อไปในกาลข้างหน้า และทรงมีพระนามว่า พระพุทธรเจ้าโคดม” รวมทั้งกล่าวถึงว่า บุคคลที่กระทำความดีไว้อย่างมากมายในชาตินี้ ถือเป็นอานิสงค์ที่จะส่งผลให้ได้ไปเกิดในดินแดนชมพูทวีปในสมัยของพระศรีอาริยมตโดยในกาลข้างหน้า จากเรื่องมหาสุรเสนกุมमारชาดก และเรื่องจันทชาดก

ทั้งนี้ แนวคิดในเรื่องของความเชื่อที่ว่า “พระพุทธเจ้ามีหลายพระองค์” ที่ปรากฏอยู่ในสังคมล้านนั้น นอกจากจะพบในวรรณกรรมที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาแล้ว ยังมีการนำเสนอความเชื่อในลักษณะของงานจิตรกรรมฝาผนัง ที่พบจากบริเวณผนังด้านหลังพระพุทธรูปประธาน ในวิหารวัดหนองบัว อำเภอท่าวังผา จังหวัดน่าน เป็นภาพของพระพุทธเจ้า 4 พระองค์ ในภัทรกัปป์ อันได้แก่ พระกุกกุสันโธ พระโกมนาคมน พระกัสสปะ และพระโคตมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นฝีมือของ “ทิดบัวผัน” ชาวไทลื้อ ถือเป็นศิลปะล้านนาตอนปลาย สกุลช่างเมืองน่าน ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ความเชื่อในเรื่องดังกล่าวถูกถ่ายทอดจากสิ่งที่เป็นนามธรรมมาสู่สิ่งที่เป็นรูปธรรม และสามารถสื่อให้พุทธศาสนิกชนในท้องถิ่นล้านนาได้เกิดความรู้ ความเข้าใจมากยิ่งขึ้น

จากการศึกษาในด้านคติความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ที่ปรากฏในปัญญาสาขกฉบับล้านนา ดังที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นนี้ สามารถสรุปได้ว่า ความเชื่อของกลุ่มชนในนิทานชาดกทั้ง 56 เรื่อง เป็นความเชื่อที่เกิดจากการผสมผสานกันระหว่างความเชื่อในเรื่องของพุทธศาสนา ซึ่งได้แก่ ความเชื่อในเรื่องของการทำความดี เรื่องเทวดา นรก - สวรรค์ ฯลฯ กับความเชื่อแบบดั้งเดิมของท้องถิ่นล้านนา ที่เชื่อในเรื่องของภูติผีปิศาจ และสิ่งที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ ทั้งนี้ มีการปรับเปลี่ยนความเชื่อทั้งสองลักษณะให้เกิดการผสมผสานกันได้อย่างกลมกลืน โดยมีความศรัทธาในพุทธศาสนาเป็นที่ตั้ง ซึ่งความเชื่อในลักษณะนี้ ถือเป็นความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนาในระดับหนึ่งของชาวบ้าน มีลักษณะเป็นการตอบสนองต่อความปรารถนาของตัวบุคคล ที่ยังยึดติดอยู่กับโลกิยะและมีกิเลสเป็นตัวนำ ไม่ใช่การมุ่งสู่โลกุตระธรรม รวมทั้งมีการนำเสนอแนวคิดจากงานวรรณศิลป์ในลักษณะของการถ่ายทอดผ่านผลงานด้านทัศนศิลป์อื่น ๆ ที่มีปรากฏอยู่ในสังคมล้านนา ซึ่งถือเป็นการปรับเปลี่ยนกระบวนการของการนำเสนอจากสิ่งที่เป็นนามธรรมไปสู่สิ่งที่เป็นรูปธรรม และสามารถสื่อให้ผู้อ่านเข้าใจได้มากยิ่งขึ้นกว่าในแบบของงานจิตรกรรมฝาผนัง งานประติมากรรมรูปปูนปั้น และงานหัตถกรรมผ้าทอ หรือไม้แกะสลักที่เป็นฝีมือของช่างชาวล้านนาโดยตรง และด้วยเหตุที่นิทานชาดกบางเรื่องในปัญญาสาขกฉบับล้านนา มีที่มาจากวรรณคดีบาลี - สันสกฤต หรือนิทานพื้นเมืองของอินเดีย จึงทำให้ได้รับอิทธิพลทั้งในด้านของเค้าโครงเรื่อง รูปแบบ เนื้อหา และแนวคิดของเรื่องมาจากวรรณคดีอินเดียอยู่ไม่มากนักน้อย

ข. ความเชื่อในเรื่องของไสยศาสตร์

“...ไสยศาสตร์เป็นวิชาที่ว่าด้วยเวทมนตร์คาถา และสิ่งที่เข้าใจว่าอยู่เหนือธรรมชาติหรือลึกลับ โดยเชื่อว่าจะสามารถคลั่งบันดาลให้สิ่งต่าง ๆ เป็นไปตามต้องการได้ อาจจะให้ผลดีหรือผลร้ายแก่ผู้เชื่อ กล่าวคือ มนุษย์มีความเชื่อและความรู้สึกเช่นนี้แล้ว ก็จะแสดงออกในรูปของพิธีรีตองต่าง ๆ ซึ่งในสมัยก่อนผู้คนให้ความเชื่อถือกันมาก จะเห็นได้จากวรรณคดีไทยแทบทุกเรื่อง มักใช้ไสยศาสตร์ในการดำเนินเรื่อง เพราะทำให้ผู้อ่านและผู้ฟังเชื่อได้โดยไม่มีข้อโต้แย้ง...” (ศรชัย แสงสุข , 2535:130) สำหรับวรรณกรรมเรื่องปัญญาสชาดกฉบับล้านนาจะปรากฏความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องทางไสยศาสตร์ไว้หลายลักษณะ และสามารถแบ่งเป็นหัวข้อต่าง ๆ ได้ ดังนี้

(1) ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องการกำเนิดที่ผิดปกติของตัวละคร

การกำเนิดในลักษณะเหนือธรรมชาติที่ปรากฏในนิทานชาดกนั้น เริ่มกล่าวถึงเหตุการณ์ตั้งแต่ก่อนที่พระโพธิสัตว์หรือตัวละครจะถือกำเนิด โดยที่ผู้เป็นมารดาได้บำเพ็ญศีลภาวนาเพื่อตั้งจิตอธิษฐานขอบุตรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จนทำให้พระอินทร์ต้องเสด็จไปทูลอาราธนาขอเทวบุตรหรือเทวดาลงมาเกิด ทั้งนี้ จะมีการนมรมิตฝันบอกเหตุแก่ผู้เป็นมารดาให้ทราบล่วงหน้า ครั้นเมื่อมีการปฏิสนธิและถือกำเนิดออกมานั้นจะไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ หรืออาจปรากฏเหตุการณ์อัศจรรย์ต่าง ๆ ตลอดจนมีสหชาติเกิดร่วมมาด้วย เช่น ของวิเศษคู่บารมี สัตว์คู่บารมี เป็นต้น ทั้งนี้ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องการกำเนิดที่ผิดปกติของตัวละครซึ่งมีปรากฏในปัญญาสชาดกฉบับล้านนาที่พบนั้น มีอยู่ 5 เรื่อง ได้แก่ เรื่องสิริสากุมมารชาดก เรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดกเรื่องจันทมาตชาดก เรื่องโสณนทชาดก และเรื่องกุตสาธราชชาดก จากเรื่องสิริสากุมมารชาดก กล่าวถึงนางสุรัสวดีเทวีว่าทรงสุบินเห็นนกยางกรอกเดินตรงเข้ามาหานาง ในขณะที่พระองค์เสด็จไปยังทำนน้ำเพื่ออาบน้ำชำระกาย ต่อมาไม่นานนางก็ทรงพระครรภ์ และให้กำเนิดพระกุมารองค์สุดท้ายออกมาทางพระโอษฐ์และให้พระนามว่าสิริสากุมาร ชาดกเรื่องนี้มุ่งแสดงให้เห็นถึงพระบารมีของโพธิสัตว์เจ้าที่มีกำเนิดผิดปกติจากเด็กทั่วไป และการกำเนิดออกมาทางปากนั้นถือเป็นสิ่งที่อยู่สูงกว่าการกำเนิดตามปกติ ซึ่งในช่องปากของมนุษย์มีลักษณะใกล้เคียงกับช่องคลอดของผู้เป็นมารดา มีอุณหภูมิและสภาวะที่คล้ายคลึงกัน เมื่อพระโพธิสัตว์ถือกำเนิดออกมาทางปาก คือ การเคลื่อนกายขึ้นมาสู่เบื้องบนแทนการเคลื่อนกายลงไปสู่เบื้องล่างตามการคลอดในวิธีปกติทั่วไป ซึ่งผู้แต่งต้องการจะแสดงผลสนับสนุนการยกย่องเชิดชูบารมีของพระโพธิสัตว์ว่าทรงเป็นผู้ที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดรอบรู้ในเรื่องหลักธรรมคำสอน และมีวาจาดีสามารถกล่าวให้โอวาทสั่งสอนแก่พระราชบิดามารดา และผู้คนทั้งหลายที่มาร่วมในพิธีมุทธาภิเษกของพระองค์ จากเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก กล่าวถึงพระโพธิสัตว์สุวรรณสังขว่าทรงเนรมิตร่างกายเป็นหอยสังข์เพราะไม่ต้องการจะทำให้นางจันทเทวีผู้เป็นมารดาได้รับความเดือดร้อนจากการเลี้ยงดูนาง นอกจากนี้ผู้แต่งยังได้นำถึงแนวคิดเกี่ยวกับการซ่อนรูปลักษณะที่แท้จริงไว้ในร่างอื่นจากตอนที่พระกุมารสุวรรณสังขทรงซ่อนรูปกายไว้ในร่างของเจ้าแมลงเงาะจัน ซึ่งรูปร่างของหอยสังข์และแมลงเงาะจันนี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับเครื่องกำบังกายให้พ้นจากการถูกปองร้ายโดยศัตรูในช่วงระยะเวลาหนึ่ง และเป็นการปลอดภัยแก่คนรอบข้างของพระองค์ กล่าวคือ เมื่อนางจอมคำผู้เป็นแม่เลี้ยงของพญาพรหมทัตต์ทราบว่ นางจันทเทวีให้กำเนิดบุตรเป็นหอยสังข์จึงเลิกส่งคนออกติดตามเพราะเห็นว่านางจันทเทวีไม่มีอำนาจต่อรองกับพระสวามีเนื่องจากบุตรที่ให้กำเนิดนั้นไม่ใช่มนุษย์โดยปกติทั่วไป รวมทั้งผู้แต่งต้องการจะมุ่งแสดงถึงความกตัญญู

ของพระโพธิสัตว์ที่มีต่อมารดาได้อย่างชัดเจน จากเรื่องจันทมาตยชาดก กล่าวถึงเหตุที่ทำให้บ้านเมืองในจัมปนาครเกิดความแห้งแล้งอดอยาก เนื่องมาจากนางผู้หนึ่งซึ่งมีนามว่านางเหมรังสีได้เดินทางเข้าไปในป่าเพื่อเก็บผักมาประกอบอาหารเลี้ยงชีวิต ในขณะนั้นได้มีพญาช้างเผือกเชือกหนึ่งเดินผ่านมาเส้นทางเดียวกันกับนางเหมรังสี และได้ทั้งรังสีและได้ทั้งรอยเท้าเอาไว้ต่อมาพญาเสือโคร่งออกมาปัสสาวะทิ้งไว้ในรอยเท้าเหล่านั้น ส่วนนางเหมรังสีเมื่อเดินทางมาท่ามกลางแสงแดดที่ร้อนระอุจึงเกิดความกระหายครั้นเห็นน้ำในรอยเท้าช้างก็รีบตรงเข้าไปดื่มกิน จากนั้นไม่นานนกนางกิ้งก่าก็ตั้งครบกและให้กำเนิดบุตรออกมาหนึ่งคน มีรูปลักษณะที่ดี มีผิวพรรณวรรณะผ่องใส และมีสุขภาพร่างกายแข็งแรงกว่าเด็กทั่วไป เมื่อเติบโตเป็นชายหนุ่มจึงกลายเป็นผู้ที่มียศตำแหน่งมหาศาล ออกหาเลี้ยงมารดาของตนอย่างสม่ำเสมอจนเป็นที่เล่าขานกัน ในหมู่บ้านว่า “ลูกซึ่งหาพ่อไม่ได้นี้ กลับมีความขยันขันแข็งหาเลี้ยงชีพมีสติปัญญานเฉลียวฉลาดและพละกำลังมหาศาล เมื่อครั้งยังเป็นเด็กก็เลี้ยงง่าย พอเติบโตใหญ่ก็มีรูปร่างหน้าตางดงามนัก...” ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา สตรีที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านต่างก็พากันเอาเยี่ยงอย่างตามแบบนางเหมรังสี ทำให้สตรีในเมืองจัมปนาครตั้งครบกโดยไม่มีสามีแม้แต่ผู้เดียว ครั้นเมื่อให้กำเนิดบุตรออกมาแล้ว ก็ไม่สามารถจะกล่าวตักเตือนได้ ทั้งนี้เพราะ บุตร ไม่มีบิดาเหล่านั้น ไม่เชื่อฟังคำสั่งสอนจากผู้เป็นมารดาของตน พออายุครบ 15 ปีปลาย ก็จับคู่เป็นสามีภรรยาตนเองในกลุ่มพี่น้องของตน โดยไม่รู้สึกละอายและสำนึกผิดต่อการกระทำนั้น เมื่อต้องการสิ่งใดก็จะกระทำตามใจจนเป็นสาเหตุที่นำไปสู่ความวิบัติของบ้านเมืองในเวลาต่อมา แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องของบุตรนอกสมรสนี้มีปรากฏอยู่ในสังคมล้านนาตั้งแต่ในอดีต แต่ผู้แต่งได้นำเสนอได้ใช้กลวิธีในการนำเสนอจากการที่ผู้เป็นมารดาได้ดื่มกินสิ่งใดสิ่งหนึ่งจากบุรุษเพศแล้วตั้งครบกนั้น หมายความว่า ตัวละครได้ไปมีเพศสัมพันธ์กันก่อนแล้วต่อมาจึงตั้งครบกขึ้น ซึ่งผู้แต่งจะใช้สัญลักษณ์ทางเพศ นั่นคือ น้ำปัสสาวะ เหงื่อ หรืออสุจิ เหล่านี้ แทนสื่อทางเพศ และเป็นการกล่าวถึงในลักษณะที่บิดเบือนความจริง โดยกล่าวว่า พฤติกรรมของตัวละครที่แอบไปมีความสัมพันธ์กับบุรุษในขณะที่ยังไม่ได้สมรสหรือออกเรือนไป ถือเป็นการชิงสุกก่อนห่าม และเนื่องจากความเกรงกลัวต่อการประพฤติดิฉินรวมทั้งเกรงกลัวต่อการถูกลงโทษจากผู้ปกครอง และกลัวว่าสังคมจะประณามพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมนี้ จากเรื่องโสนันทชาดก กล่าวถึงเหตุที่นางสัมปณีนีได้บำเพ็ญภาวนาเพื่อตั้งจิตอธิษฐานบนบานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ว่าขออย่าให้บุตรของนางถือกำเนิดมาในตระกูลช่างหม้ออันต่ำต้อยเช่นเดียวกับนาง รวมทั้งได้อธิษฐานว่าถ้าหากบุตรของนางเป็นผู้ที่มีบุญบารมีก็อย่าให้คลอดออกมาโดยวิธีปกติเช่นเด็กทั่ว ๆ ไป ต่อมาเมื่อครบกำหนดคลอด พระอินทร์ได้เนรมิตกายเป็นนกน้อยแล้วบินเข้าไปในปากของนางสัมปณีนีเพื่อคาบเอาบุตรแห่งนางออกมาจากครรภ์ จากนั้นจึงนำไปวางไว้บนคอกบัวที่บ้านอยู่กลางสระลพพิทักษ์ในป่าหิมพานต์ และได้รับการดูแล เลี้ยงดูจากพระวิสุทธิเทวราชจนกระทั่งเติบโตใหญ่ขึ้นเป็นสตรีที่มีรูปโฉมงดงาม พระราชาจึงให้นามว่า นางปทุมมาวดี ทั้งนี้ สะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อเกี่ยวกับพิธีสมรสตามประเพณีของศาสนาฮินดูที่มีการแต่งฝ่ายชายเข้าบ้านฝ่ายหญิง โดยที่ฝ่ายหญิงจะต้องเป็นผู้เสียค่าสินสอดให้แก่ฝ่ายชาย และหากภรรยาในอนาคตตระกูลที่ต่ำต้อยกว่าผู้เป็นสามี ก็จะได้รับ การดูถูกดูแคลน หรือถูกรังเกียจจากบรรดาญาติ ๆ ฝ่ายสามี ซึ่งมักจะกล่าวอ้างว่าสตรีผู้นั้นไม่คู่ควรกับบุตรหลานของตน และจากแนวคิดเกี่ยวกับการกำเนิดของนางปทุมมานี้มีลักษณะเช่นเดียวกันกับพระสิริสากุมารในเรื่องสิริสากุมารชาดก จะแตกต่างกันก็เฉพาะที่นางปทุมมาได้รับการเลี้ยงดูจากพระวิสุทธิเทวราช ผู้ทรงศีลแทนการดูแลเลี้ยงดูจากผู้เป็นมารดา เมื่อศึกษาวิเคราะห์แล้วทำให้ทราบว่า การนำบุตรไปฝากผู้อื่นเลี้ยงแทน โดยเฉพาะผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีศีลจริยธรรมอันดีงาม เป็นทางเลือกของสตรีที่ไม่พร้อมจะให้การดูแลและเลี้ยงดูด้วยตนเอง ซึ่งอาจเป็นบุตรที่ไม่ได้รับการยอมรับจากผู้เป็นบิดา ดังนั้นบทบาทในการเลี้ยงดูลูกหลานจึงตกเป็นหน้าที่ของญาติผู้ใหญ่ และมีปรากฏ

ทั่วไปในสังคมล้านนา แต่สำหรับปัจจุบัน ภาพสะท้อนของกรณีที่มาตราไม่สามารถเลียงบุตรของคนซึ่งมีปรากฏในสังคมไทยนั้น กำลังตกอยู่ในสภาวะรุนแรง ตัวอย่างจากข่าวทางหน้าหนังสือพิมพ์ที่นำเสนอเกี่ยวกับเรื่องของเด็กทารกถูกยิงทะลุผ่านกระเป๋าสีเสื้อผ้ามืดชีวิต แล้วนำศพไปทิ้งไว้ในบริเวณที่เปลี่ยวกลางทุ่งนาของจังหวัดกาฬสินธุ์ แสดงให้เห็นว่าผู้เป็นมารดาเลือกแก้ปัญหาในเรื่องที่ไม่มีความพร้อมสำหรับการเลียงบุตรซึ่งคลอดออกมาด้วยการทำลายเลือดเนื้อเชื้อไขของตนเอง เพื่อหลีกเลี่ยงต่อการรับภาระเลี้ยงดูต่าง ๆ รวมทั้งผู้เป็นบิดาอาจจะปฏิเสธความรับผิดชอบในตัวมารดาและเด็ก จึงเป็นเหตุให้เกิดเรื่องอันน่าสลดใจขึ้นมา และสะท้อนถึงสภาพของสังคมในปัจจุบันที่ศีลธรรมของมนุษย์กำลังเสื่อมถอยลง ส่วนทางกับกระแสของวิทยาการและเทคโนโลยีต่าง ๆ ที่ก้าวหน้าไปสู่ยุคของการนิยมนวัตกรรมและฐานะเงินตราเป็นพระเจ้า ผู้คนเอาใจออกห่างจากศีลธรรมคำสอนทางศาสนา จิตใจซึ่งเคยดีงามก็เริ่มเสื่อมทรามลงตามลำดับ ดังที่ปรากฏเป็นข่าวอาชญากรรมในหน้าหนังสือพิมพ์หลาย ๆ ฉบับว่า “แม่ใจโหดฆ่าลูกในไส้ของตนแล้วนำศพไปทิ้งลงในถังขยะ” และสอดคล้องกันกับแนวคิดของ อนุคาริกา สุภาพรณ ณ บางช้าง ที่กล่าวถึงปัญหาของสังคมไทยปัจจุบันว่า

“ปัญหาสังคมไทยปัจจุบัน เป็นปัญหาที่ความต้องการทางวัตถุมิสูงมาก จนเกิดความเบียดเบียนชีวิตทรัพย์สิน ตลอดจนธรรมชาติสิ่งแวดล้อมและสาธารณูปโภค ที่เป็นพื้นฐานรองรับความอยู่รอดปลอดภัยของทุกชีวิต กฎหมายและระบบระเบียบซึ่งเป็นศีลธรรมฝ่ายรูปธรรมที่สังคมร่วมกันกำหนด เพื่อควบคุมและจัดสรรสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างเป็นธรรมและยุติธรรม มิได้รับการเคารพและนำมาปฏิบัติตามวัตถุประสงค์เท่าที่ควร... หากกล่าวในทางศาสนา เป็นปัญหาที่ชีวิตคนในสังคมจำนวนมากตกอยู่ในกระแสธรรมระดับตามที่ความชั่วเป็นบาป เป็นอกุศล ปัญหาที่เกิดขึ้นจึงมีสาเหตุมาจากการขาดศีลธรรมฝ่ายนามธรรม คือจิตสำนึกและเจตจำนงที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นและสิ่งต่าง ๆ ด้วยความไม่เบียดเบียน ไม่สร้างทุกข์ สร้างปัญหา ให้เกิดแก่สังคมส่วนรวม...” (พรรณเพ็ญ เครือไทย : บรรณาธิการ , 2540 : 120)

นอกจากนี้ ในเรื่องกุสสราชชาดกยังกล่าวถึงนางสีวลีว่าทรงบำเพ็ญศีลภาวนาเพื่อตั้งจิตอธิษฐานขอบุตรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์เนื่องจากพญาโอทกการาชพระสวามีของนางไม่สามารถมีบุตรได้ ชาวเมืองต่างก็รู้สึกรำคาญเกรงกลัวว่าจะขาดผู้มาสืบต่อสันตติวงศ์จึงทูลขอให้พญาโอทกการาชจัดการคัดเลือกคนหาผู้ที่เหมาะสมและสามารถจะให้บุตรแก่นางสีวลีได้ ร้อนถึงพระอินทร์ต้องแปลงกายเป็นพรหมลงมาเข้าร่วมการคัดเลือกในครั้งนั้น ต่อมาพระอินทร์ได้รับตัวนางสีวลีขึ้นไปบนสวรรค์นานประมาณ 7 วัน และทรงประทานบุตรให้แก่ นาง 2 คน ซึ่งบุตรคนหนึ่งมีรูปโฉมงดงามแต่ค่อยสติปัญญา ส่วนบุตรอีกคนหนึ่งมีรูปร่างหน้าตาอัปลักษณ์ แต่เปี่ยมไปด้วยพระปรีชาญาณทางด้านสติปัญญา และถือกำเนิดมาพร้อมกับพญาคาทิพย์ 1 เสน่ จึงได้พระนามว่า กุสสราชกุมาร สำหรับพระกุมารผู้เป็นอนุชาถือกำเนิดมาด้วยรูปลักษณะทั้งงดงามมีพระนามว่า เขยขุมาร ทั้งนี้ผู้แต่งได้กล่าวถึงช่วงที่พระอินทร์ทรงประทานบุตรทั้งสองคนให้แก่นางสีวลีไว้ว่า “...แล้วพระญาณอินทิจึงเอนางเข้าโพธิ์ห้องปราสาท แล้วก็จูงให้นางนอนอยู่ด้วยคำวาทะสิริสวัสดิ์อยู่เหนือที่นอนอันเดียวกันกับคน แล้วพระญาณอินทิจึงแสวงหาคลองโลกสงสารพายได้แล้วเสพกามคุณแล้ว แลแล้วอุบสระบิอแห่งนางด้วยนมมือแห่งคนก็มี แล ตสุมิ ขณ ในขณะบัดนั้นมหาสัตว์เจ้าก็จุติตายจากสวรรค์เทวโลก ก็ลงมาเอาปฏิสนธิในท้องนางสีวลีแล้ว ตั้งนั้น...” (กุสสราชชาดก ฉบับชำระ : หน้า 615) จากข้อความที่เน้นในข้างต้นนี้ ทำให้ทราบถึงพฤติกรรมทางเพศระหว่างพระอินทร์กับนางสีวลีที่เป็นไปตามปกติธรรมชาติและสร้างความอัศจรรย์โดยการกล่าวว่ามีเทวนบุตรโพธิสัตว์เจ้าจุติมาปฏิสนธิในครรภ์ของนางสีวลีซึ่งเป็นเวลาเดียวกันกับที่ทรงมีปฏิสัมพันธ์นั้น ทั้งนี้เป็น

การอธิบายเนื้อความของเรื่องอย่างเป็นเหตุเป็นผล และหลีกเลี่ยงในการกล่าวถึงว่าเป็นเรื่องซึ่งขัดต่อจารีตประเพณี ที่นางสีดามีสัมพันธ์ทางเพศกับบุรุษอื่นซึ่งไม่ใช่สามีของตน โดยการกล่าวเชิดชูพระเกียรติคุณของโพธิสัตว์เจ้าว่าเป็นบุตรแห่งพระอินทร์ มากกว่าจะเป็นบุตรของบุรุษอื่น และทำให้ผู้คนทั่วไปสามารถยอมรับได้ เพราะต่างก็ทราบถึงพระบารมีของพระอินทร์เป็นอย่างดี

สำหรับการกำนิตในลักษณะเหนือธรรมชาตินั้น นับว่าเป็นเรื่องแปลกและเหลือเชื่อในความเป็นจริง แต่ในโลกของนิทานและวรรณคดีสิ่งแปลกและเหลือเชื่อต่าง ๆ นั้น สามารถเกิดขึ้นได้เสมอ ด้วยเหตุแห่งจินตนาการอันกว้างไกลของผู้แต่งที่มักจะสร้างให้อยู่ในกรอบของชุดประสงค้อย่างใดอย่างหนึ่ง อย่างสมเหตุสมผล และต้องการจะสร้างปมเด่นของเรื่อง โดยนำเสนอการกำนิตที่ผิดปกติธรรมชาติทั่วไป และส่งอิทธิพลต่อการดำเนินเรื่อง ทั้งในลักษณะที่มีความสัมพันธ์กันตลอดทั้งเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบ หรือจะมีความสัมพันธ์เพียงเฉพาะบางส่วนบางประเด็น ทำให้การดำเนินเรื่องเกิดความเร้าใจน่าติดตาม หรือมีการแก้ปมปัญหาในเรื่องให้ดำเนินต่อไปอย่างต่อเนื่อง ประสานกันไปสู่จุดจบของเรื่องได้ด้วยดีตามความต้องการของผู้แต่งเป็นสำคัญ

(2) ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องของนิมิตความฝัน และโชคลาง

(2.1) ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องของนิมิตความฝัน หรือฝันบอกเหตุ

“คนไทยโบราณนั้นแม้จะไม่มีความรู้ตามหลักของจิตวิทยา หรือจิตวิเคราะห์ แต่ก็มี ความพยายามที่จะเข้าใจสิ่งที่ทำให้เกิดความฝันโดยอธิบายตามความเชื่อของตน ส่วนใหญ่เชื่อว่าในตัวของมนุษย์มีเจตภูต คือ วิญญาณที่สิงอยู่ในตัวจะออกจากร่างเมื่อนอนหลับและเชื่อว่าความฝันอาจเกิดจากกลางบอกเหตุก็ได้ (บุพนิมิต) เกิดจากจิตกังวลก็ได้ (จิตนิวรรณ์) เกิดจากเทพเคลือบใจก็ได้ (เทพสังหรณ์) หรืออาจเป็นเพียงเพราะธาตุพิการก็ได้ (ธาตุอภิชัย) ความฝันในวรรณคดีไทยโบราณจึงมักจะเป็นฝันบอกเหตุเหมือนกับเป็นการเกริ่นให้รู้ว่า จะเกิดอะไรขึ้น” (กุสุมา รัชมณี , 2534 : 82 - 83)

ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของนิมิตความฝันที่พบในนิทานชาดกมี 2 ประเภท คือ บุพนิมิต และเทพสังหรณ์ ในส่วนของความฝันที่เป็นบุพนิมิต หมายถึง การฝันถึงเหตุการณ์ล่วงหน้าที่กำลังจะเกิดขึ้นต่อไป ซึ่งสอดคล้องกับเรื่องบุพกรรมของตัวผู้ฝันว่าได้เคยกระทำความผิดไว้ เช่น การบำเพ็ญภาวนาตั้งจิตอธิษฐานหรือการทำบุญบริจาคทานรักษาศีลต่าง ๆ และผลจากการประพฤติปฏิบัติก็จะช่วยให้ผู้นั้นสามารถรับรู้เหตุการณ์ล่วงหน้าได้ สำหรับความฝันในลักษณะที่เป็นเทพสังหรณ์ หมายถึงการที่พระอินทร์หรือเทวดาช่วยคลน้นคลายใจของผู้ที่กระทำความผิดให้สามารถรับรู้สิ่งที่เกิดขึ้นต่อไปจากความฝันนั้นได้ อาทิ การตั้งครุฑ และการออกรบ เป็นต้น ซึ่งความฝันทั้ง 2 ประเภทนี้ ถือเป็นความฝันบอกเหตุการณืที่กำลังจะเกิดขึ้น และผู้ฝันมักจะฝันในลักษณะที่เป็นสัญลักษณ์ ต้องได้รับการตีความจากโหรหรือได้รับการทำนายจากผู้อื่นอีกทอดหนึ่ง แต่ในบางกรณีก็สามารถตีความความฝันได้ด้วยตนเอง ดังที่พบในเรื่องธุนชาดก กล่าวถึงว่า พญาอาทิตย์จงสาทรงพระสุบินว่าถ้าได้ส่อนของพระองค์ให้หลอออกมา และกระหัดไปรอบชมพูทวีปจนครบ 3 รอบ แล้วกลับคืนสู่พระอุทรดังเดิม พระองค์จึงรับสั่งเรียกปุโรหิตมาทำนายนิมิตในครั้งนี้ จากเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก กล่าวถึงนางคันธาที่ทรงสุบินว่าเทวดานำผลไม้มาให้ ซึ่งผลไม้ภูนั้นมิเปลือกลายนอกนำเกลียดแต่เมื่อใช้มีดผ่าดูเนื้อในก็บริสุทธิใสราวกับ

แก้ว 7 ประการ ซึ่งต่อมาไม่นานนักนางคันธาก็ได้พบกับพระกุมารสุวรรณสังข์ในพิธีเลือกคู่ครองของตน หรือจากเรื่องจันทมาศชาคที่กล่าวถึงนางสุวรรณพิมพาว่าทรงสุบินถึงพญาช้างเผือกเชือกหนึ่งกำลังวิ่งผ่านกลางใจเมืองและตรงเข้ามายังที่ประทับต่อมาพระเชษฐาของพระองค์ได้นำหญ้าไปป้อนเป็นอาหารให้แก่พญาช้างเผือกเชือกนั้น แต่ถูกพญาช้างเผือกใช้เท้าเหยียบจนพระเชษฐาจมดิน จากนั้นพญาช้างเผือกได้ใช้งวงมารัดรอบวรกายของพระองค์เพื่อควักขึ้นสู่บนแผ่นหลังแล้วพาเหาะขึ้นไปในอากาศ และเหตุจากนิมิตความฝันในครั้งนี้ ทำให้นางสุวรรณพิมพาได้พบกับพระกุมารทุกคชัตติยวงศาในเวลาต่อมา และจากเรื่องสุธนชาค เรื่องสุวรรณสังข์-ราชกุมารชาค และเรื่องกุตสราชาค กล่าวถึงว่าพระอินทร์ทรงลบนันดาลนิมิตฝันแก่ผู้เป็นมารดาของพระโพธิสัตว์ ก่อนที่จะทรงพระครรภ์ ซึ่งชาคทั้ง 3 เรื่องนี้ได้กล่าวถึงเหตุอันน่าอัศจรรย์ใจที่เกิดขึ้นพร้อมกับการถือกำเนิดของพระโพธิสัตว์ ดังที่พบจากเรื่องสุธนชาค ซึ่งกล่าวถึงว่าในขณะที่นางเกสินีเฝ้าทรมีพระประสูติกาลพระโอรสนั้น นางมีผู้เก็บเมล็ดพุทราที่นางเกสินีโยนทิ้งออกมาทางหน้าต่าง แล้วนำไปรับประทานก็ได้ให้กำเนิดลูกที่มีลักษณะพิเศษออกมาด้วย และถือเป็นสัตว์คู่บารมีของพระกุมารสุธน ความว่า “...อสุสาปี ส่วนอันว่าแม่มี วิชา ยี ศีประสูต ปุตุตฺย ยังลูกเล็ก ปุเรตรเมว ก่อนสิ่งเดียวแล อุกุขินี อันว่าคาทั้ง ๒ ตสุส แห่งลูกมีตัวนั้น มณิ คุพิ กสทิสามิ อันเสมอตั้งก้อนแก้วมณี โหรนุติ คิมิแล มนุสสา อันว่าคนทั้งหลาย กริสุ กะทำนาม ยังชื่อ ตสุส แห่งมีตนนั้น มณิกกุโข อิติ ชื่อว่า มณีกากขแล...” (สุธนชาค : หน้า 30) และจากเรื่องสุวรรณสังข์ราชกุมารชาค กล่าวถึงว่าพระโพธิสัตว์เจ้าทรงถือกำเนิดออกมาในรูปลักษณะของหอยสังข์เพื่อช่วยให้ผู้เป็นมารดาไม่ต้องลำบากในการเลี้ยงดูตน และจากเรื่องกุตสราชาคที่กล่าวถึงว่าพระอินทร์ทรงประทานบุตรให้แก่นางสีวลีคิมเหสีของพญาโอภากราช 2 พระองค์ โดยที่พระราชโอรสพระองค์แรกทรงเป็นพระโพธิสัตว์เจ้าจุติลงมาเกิดพร้อมกับมีพญาคาพิย์ 1 เส้น อยู่ในพระหัตถ์ จึงได้พระนามว่า กุตสรากุมาร ในเวลาต่อมา เหล่านี้ เป็นต้น ซึ่งในปัจจุบันถึงแม้ว่าวิทยาการในด้านต่าง ๆ จะเจริญรุดหน้าไปอย่างรวดเร็ว และมีการแสวงหาความรู้จากศาสตร์หลาย ๆแขนงเพื่อนำมาอธิบายปรากฏการณ์ของธรรมชาติที่เกิดขึ้น แต่โดยใจความสำคัญแล้ว คนล้านนาก็ยังคงมีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องความฝันของมนุษย์ว่า มี 4 ประเภท คือ บุพนิมิต จิตนิมิต เทพสังหรณ์ และธาตุอุกโขภ เช่นเดียวกันกับที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

(2.2) ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องของโชคลาง

คนโบราณเชื่อในเรื่องโชคลางตามคติความเชื่อแบบดั้งเดิมของท้องถิ่นที่มีความสัมพันธ์กับสภาพสังคมและการดำรงชีวิตของผู้คนในชุมชนที่เป็นชุมชนเกษตรกรรม โดยเฉพาะ โชคลางในการประกอบอาชีพและการเดินทางไปค้าขายยังต่างแดน ทั้งนี้เพื่อเป็นการป้องกันเหตุร้ายที่จะเกิด จึงมีการทำนายและวิเคราะห์เหตุการณ์ไว้ล่วงหน้า โดยการนำศาสตร์การคำนวณทางด้านโหราศาสตร์มาใช้ควบคู่กับความเชื่อ (พื้นบ้าน) ตามคติท้องถิ่น เช่น ผู้ที่ถูกจิ้งจกร้องทัก หรือมีแมงมุมตกลงมาตายตรงหน้าก็ไม่สมควรจะออกเดินทางไกล รวมทั้งการพยากรณ์โชคชะตาและการทำนายสภาพดินฟ้าอากาศมาเป็นตัวช่วยเสริมอีกประการหนึ่ง

ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องของโชคลางซึ่งปรากฏในปัญญาสาครฉบับนี้ จะเป็นความเชื่อในเรื่องของเหตุการณ์ที่ผิดปกติไปจากธรรมชาติ เช่น การฝันในลักษณะต่าง ๆ และเรื่องของฤกษ์ยามในการประกอบพิธีหรือการนำทัพออกศึก รวมทั้งจะต้องมีการประกอบพิธีกรรมเพื่อแก้เคล็ดเมื่อได้รับทำนายจากโหราหรือผู้รู้ว่าเป็นเรื่องที่ไม่ปกติซึ่งมีทั้งเหตุดีและเหตุร้าย ดังจะพบจากเรื่องสุธนชาคที่พญาอาทิตย์วงศาทรงรับสั่งให้

พราหมณ์เฒ่าปุโรหิตมาทำนายความฝันของตน และด้วยความฉลาดของพราหมณ์เฒ่าปุโรหิตที่คิดจะกำจัดพระกุมารศุรณ จึงกราบทูลทำนายว่าเป็นฝันอุปัทวเหตุที่จะนำมาซึ่งเรื่องร้ายแรงต่าง ๆ ให้เกิดขึ้นแก่บ้านเมือง ดังนั้นจึงเห็นสมควรที่จะให้ส่งพระศุรณนำทัพออกไปป้องกันข้าศึกที่นอกเมือง แล้วออกอุบายให้มีการจัดพิธีบูชายันต์แก่เทวดาอารักษ์ประจำเมือง โดยให้มีการบูชายันต์สัตว์ที่มีลักษณะพิเศษ และเขาจะงว่าจะต้องเป็นนางมโนहरาเท่านั้น หรือจากเรื่องจันทมาตยชาดกที่มีการนำหมอโหรมาทำนายเหตุการณ์ต่าง ๆ ล่วงหน้า โดยเฉพาะการทำนายโชคชะตาของนางเทวธิดาสังกา หรือการพยากรณ์ลักษณะของนางสุชาติสา และพระกุมารจันทมาตกะโพธิสัตว์เจ้า เป็นต้น นอกจากนี้ จันทมาตยชาดก ยังกล่าวถึงความเชื่อในเรื่องของฤกษ์ยามว่า ถ้าต้องการจะออกเดินทางโดยปลอดภัยก็ต้องรอถึงวันนักษัตรฤกษ์ ซึ่งถือว่าเป็นวันดี หากประกอบกิจการงานใด ก็จะสำเร็จสมดังมุ่งมาดปรารถนา หรือจากเรื่องปัญญาพลชาดก ที่กล่าวถึงว่า หากจะประกอบกิจการที่เป็นมงคลนั้นก็ต้องรอถึงวันนักษัตรฤกษ์ตามฤกษ์ทางดาราศาสตร์ตรงกับราชาฤกษ์ บรรดาบุตรสาวของเศรษฐีต่างพากันไปอาบน้ำชำระกายที่บริเวณหน้าน้ำ และสามารถเปลี่ยนกายอาบน้ำได้โดยไม่ผิดต่อจารีตประเพณีของสังคม ซึ่งปัจจุบันความเชื่อในเรื่องของโชคกลางยังมีปรากฏอยู่ในกลุ่มคนล้านนาทั่วไป และเป็นความเชื่อที่สัมพันธ์กับเรื่องทางโหราศาสตร์ที่มีการทำนายทายทักดวงชะตา การพยากรณ์เหตุการณ์บ้านเมือง รวมทั้งการหาฤกษ์ยามในการประกอบกิจการค้าขาย หรือการสร้างอาคาร สถานที่สำคัญต่าง ๆ โดยมีการโยงความเชื่อในเรื่องทางไสยศาสตร์เหล่านี้เข้ากับพิธีกรรมทางศาสนา เช่น การนำพระสงฆ์มาสวดเจริญพระพุทธมนต์ และรคน้ำมันต์เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ชีวิต รวมทั้งมีการทำพิธีเจิมป้ายของอาคารและสวดคาถาอันเป็นมงคลแก่ผู้เป็นเจ้าของสถานที่หรือกิจการนั้น ๆ ทั้งนี้ถือเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจเช่นเดียวกันกับความเชื่อในเรื่องของเครื่องรางของขลัง และวัตถุมงคลอื่น ๆ

(3) ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องเครื่องรางของขลัง อาวุธวิเศษ สิ่งที่เป็นทิพย์ วิชาอาคม และเวทมนตร์คาถา

(3.1) ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องเครื่องรางของขลัง อาวุธวิเศษ และสิ่งที่เป็นทิพย์

คนล้านนาโบราณให้ความสำคัญกับเรื่องเครื่องรางของขลังว่าเป็นสิ่งที่จะสร้างอิทธิฤทธิ์ และปกป้องคุ้มครองผู้ที่เป็นเจ้าของ ทั้งนี้ เครื่องรางจะให้ทั้งโทษและคุณ เพราะนอกจากจะสามารถทำให้ศัตรูของผู้เป็นเจ้าของได้รับอันตรายต่าง ๆ จากการแสดงอิทธิฤทธิ์ของเครื่องรางนั้นแล้ว หากเจ้าของประพฤติดีไปจากแนวปฏิบัติในการดูแลรักษาแล้วก็จะส่งผลร้ายต่อตัวผู้เป็นเจ้าของ ดังที่ปรากฏในเรื่องจันทมาตยชาดก ซึ่งกล่าวถึงนางเทวธิดาสังกาพระราชธิดาของพญาพรหมจักรวัดคิกับพระนางวิมลเกสา เมื่อถือกำเนิดมานั้นได้รับคำทำนายทายทักจากพราหมณ์เชื้อลักษณะวิบุรว่า ถ้าเจริญวัยจนมีชันษาครบ 16 ปีบริบูรณ์แล้ว จะถูกเสือกักตาย ดังนั้นพญาพรหมจักรวัดคิผู้เป็นพระราชบิดาจึงรับสั่งให้เหล่าข้าราชการสร้างปราสาทหลังใหม่ขึ้นมา ให้มีห้องหับที่มิดชิดปลอดภัยไว้เป็นที่พักอาศัยแก่นางเทวธิดาสังกา โดยมีเหล่านางสนมคอยดูแลปรนนิบัติพิทักษ์จำนวนหนึ่ง และทรงกำชับว่าอย่าให้พระราชธิดาของพระองค์คำเนินออกไปจากปราสาทแห่งนั้น ต่อมาเมื่อนางเทวธิดาสังกามีชันษาได้ 12 ปี ได้นำเอาเชื้อมาเล่น พอเบื่อแล้วก็เก็บไว้ที่บริเวณชายคาของปราสาท แต่ในวันหนึ่งเชื้อมานั้นได้หล่นลงมาโดนบริเวณหลังพระบาทข้างซ้าย ทำให้มีเลือดไหลออกมาจากบาดแผลเล็กน้อย และตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา นางเทวธิดาสังกาก็ล้มเจ็บลง ไม่สามารถจะหาหมอมารักษาให้หายจากอาการเจ็บป่วยนั้นได้ จนเวลาผ่านไปนานประมาณ 3 ปี พญาพรหมจักรวัดคิจึงให้ทหารไปป่าประกาศเพื่อค้นหาหมอและผู้ซึ่งมีวิชาความรู้ที่จะสามารถรักษาโรคของนางเทวธิดาสังกาได้ ต่อมานางเทวธิดาสังกาก็สิ้นชีวิตลงในขณะที่มีพระชันษาครบ 16 ปี

กับอีก 9 วัน ตามคำทำนายของหมอโหรา หลังจากนั้นไม่นานนักก็ได้รับการรักษาจากจันทมาตถกุมารจนฟื้นคืนกลับมามีชีวิตอีกครั้งหนึ่ง และเจ้าพิริอุสสาภิเสกกับจันทมาตถกุมารในเวลาต่อมา หรือจากความในตอนที่จันทมาตถกุมารนำดาบสรีกัญชั่วมวิเศษมาแช่น้ำนมวัวให้ชาวเมืองดื่ม ในช่วงที่บ้านเมืองกำลังเกิดศึกสงคราม ต่อมากลุ่มคนพวกนั้นก็ฟื้นคืนกำลังมาเหมือนเดิม...พร้อมที่จะออกไปสู้รบกับพวกข้าศึกศัตรูซึ่งเป็นบริวารของพญาเตชुकคิปปานันได้ รวมทั้งการนำเอาน้ำลายของจันทมาตถะโพธิสัตว์เจ้าผู้ประเสริฐไปทาที่ตาของพวกเขา ชาวบ้านก็ทำให้สามารถมองเห็นเหล่าข้าศึกที่ถูกเสกมาจากใบของต้นมะขาม ดังนั้น จึงทำให้ชาวบ้านสามารถเข้าไปจับตัวผู้เป็นหัวหน้าของฝ่ายศัตรูได้โดยง่าย และเอาชนะการรบในครั้งนั้นได้ (จันทมาตถชาดก ฉบับชำระ : หน้า 308) และจากเรื่องสุทนต์ชาดก ที่กล่าวถึงนายพราหมณ์เชริกว่าเดินทางไปขอขมับวงนาศจากพญาชมพูจิตตะนาคราชตามคำแนะนำของพระฤๅษีสกลปะ เพื่อนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการจับตัวนางมโนหรำไปถวายแก่พระสุทนต์ บ่วงนาศบาศ ถือเป็นอาวุธวิเศษของพญานาคราช เมื่อนำไปใช้ในการจับตัวเหล่าศัตรูก็จะสามารถกลายร่างเป็นงูเข้าไปพันรอบตัว ทำให้ศัตรูนั้นไม่อาจจะหลบหนี หรือคืนหลุดจากบ่วงนาศบาศนั้นได้

สำหรับปัจจุบัน ความเชื่อในเรื่องของเครื่องรางของขลัง อาวุธวิเศษ และสิ่งที่เป็นทิพย์นี้ ยังมีปรากฏอยู่ในกลุ่มคนที่มีความเชื่อถือในเรื่องไสยศาสตร์และวิชาอาคมต่าง ๆ เช่น การปลุกเสกเครื่องรางของขลังตามวัดต่าง ๆ ในภาคเหนือ จะเห็นได้ว่า พระสงฆ์เข้าไปมีบทบาทในการปลุกเสกพระเครื่อง การสร้างเครื่องรางของขลังสำหรับไว้แจกให้แก่ผู้ที่ยกย่องได้บูชา หรือเช่าซื้อ เพื่อนำไปเก็บรักษาเป็นสมบัติส่วนตัว ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการที่พระสงฆ์เหล่านั้นนิยมศึกษาวิชาความรู้ในศาสตร์หลาย ๆแขนง โดยเฉพาะความรู้เกี่ยวกับเรื่องทางศาสนาที่สอดคล้องกันกับความเชื่อแบบดั้งเดิมของกลุ่มคนในท้องถิ่น ซึ่งมีลักษณะเป็นพุทธศาสนาแบบพุทธปนไสยศาสตร์ และเกิดการผสมผสานกลมกลืนกันได้อย่างลงตัว ดังนั้น ความเชื่อในเรื่องเครื่องรางของขลังและวัตถุมงคลที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จึงเป็นการแสวงหาสิ่งอันเป็นวัตถุเพื่อตอบสนองต่อความต้องการของบุคคลในลักษณะที่ช่วยเสริมบารมีให้เกิดกำลังใจในการต่อสู้และแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ รวมทั้งเป็นการขจัดความรู้สึกที่ไม่มั่นคง หรือไม่ปลอดภัยออกไป เมื่อต้องแก้ไขปัญหา หรือดำรงชีวิตโดยลำพัง

(3.2) ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องของวิชาอาคม และเวทมนตร์คาถา

“เวท เป็นชื่อคัมภีร์ในศาสนาพราหมณ์ มีอยู่ด้วยกัน 4 หมวดใหญ่ หมวดหนึ่งซึ่งเป็นหมวดแรก ที่เรียกว่า สंहิตา ซึ่งในภาษาไทยรู้จักกันดีว่าคัมภีร์พระเวท...คัมภีร์พระเวทหมวดสंहิตานี้ บรรจุความสำหรับใช้สวดขับสวดดีเทวดา ถ้านำเอาไปใช้บริกรรมเสกเป่าเพื่อบังคับผี หรือเทวดา ให้จำต้องอำนวยสิ่งที่ตนต้องปรารถนาก็เรียกว่า มนต์ ซึ่งมนต์นี้แต่เป็นคำฉันท์ มีอัตราคำสี่บท เป็นบทหนึ่ง ๆ เรียกว่า โสลก...คำโสลกเทียบได้กับคำว่าคาถา...ซึ่งมีความเท่ากับคำว่ามนต์ เมื่อนำไปใช้ทางไสยศาสตร์โดยวิธีบริกรรมหรือสวดขับเพื่อให้เกิดสิริมงคล หรือเพื่อประโยชน์อย่างอื่น มนต์ แปลว่า คำศักดิ์สิทธิ์ใช้สำหรับเสกเป่า เพราะฉะนั้น คำว่าเวทมนต์คาถา จึงมีความหมายเท่ากัน ทั้งนี้ ตามความเข้าใจโดยทั่วไปนั้น เวทมนต์คาถา หมายถึง อักขระหรือข้อความที่ผูกขึ้น ถือว่ามีอำนาจลึกลับซ่อนเร้นอยู่ เมื่อนำไปใช้ตามลัทธิ หรือตามพิธีกรรมที่กำหนดไว้ เช่น การบริกรรมเสกเป่าหรือสวดขับ จะทำให้เกิดความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ สามารถใช้ประโยชน์ตามที่ต้องการได้ ”

ในวรรณกรรมปัญญาชนฉบับด้านนา ได้กล่าวถึงเรื่องของวิชาอาคมและเวทมนตร์คาถาไว้ในลักษณะที่เป็นการยกย่องพระโพธิสัตว์ว่า ทรงเป็นผู้ที่มีความรอบรู้ในคัมภีร์หลายแขนง รวมทั้งวิชาอาคมและเวทมนตร์คาถาต่าง ๆ ดังจะพบได้จากเรื่องสุธนชาดก ที่กล่าวถึงว่า นางมโนห์ราได้ฝากมนตร์ “หมากนาวลิ้ม” ไว้กับพระกัศปดาญีเพื่อถ่ายทอดให้แก่พระสุธนผู้เป็นพระสวามี สำหรับไว้ใช้ป้องกันตัวเมื่อต้องออกเดินทางไปเพื่อติดตามหาตนบนเขาไกรลาส หรือในตอนที่หมอญพยายามร้ายมนตร์เรียกพญารูทจิตตะนาคราชให้ออกมาจากถ้ำใต้สระน้ำ จากเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก ที่กล่าวว่าพระโพธิสัตว์เจ้าได้เรียนมนตร์เรียกเนื้อเรียกเนื้อเรียกปลาจากนางยักษ์จินีจนมีฤทธิ์เกรงกลัว สามารถเรียกเหล่าภิกษาหารทั้งหลายให้มารวมตัวกันได้ จากเรื่องจันทมาตลกชาดก ที่กล่าวถึงนางพรหมจารีว่าได้เรียนศาสตรศิลป์และวิชาอาคมต่าง ๆ จากนางสุริยวราชมราของตน เพื่อกลับไปแก้แค้นสุทิสสนจกัผู้เป็นสามีเก่า หรือในตอนที่กล่าวถึงราชบุตรแห่งพญาเศรษฐคสิปปาเสกพลบริวารขึ้นมาจากใบของคันมะขาม เพื่อนำไปสู้รบกับกองทัพของจันทมาตลกกุมาร และจากเรื่องสัพพสิทธิกุมารชาดก กล่าวถึงว่าสัพพสิทธิกุมารได้เดินทางไปเรียนวิชาความรู้ในเมืองคักกเสลา ต่อมาจึงได้รับการถ่ายทอดมนตร์ถอดดวงจิตออกนอกร่างจากผู้เป็นอาจารย์ และสามารถนำไปใช้ในการทดสอบสติปัญญาของนางสุวรรณโสภา สตรีที่พระองค์ทรงพึงพอพระทัยและต้องการจะเลือกมาเป็นคู่ครองต่อไป

ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของวิชาอาคมและเวทมนตร์คาถาต่าง ๆ ที่มีปรากฏอยู่ในสังคมล้านนานั้น ผู้เข้ารับการเรียนรู้ส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มของบุรุษเพศ เพราะคนล้านนามีความเชื่อว่า หากผู้ที่ร่ำเรียนเวทมนตร์คาถาหรือผู้ที่มีวิชาอาคมนั้นไปสัมผัสกับของใช้ หรือเลือกประจำเดือนของสตรี โดยเฉพาะผ้าถุงที่สตรีใช้นุ่งห่มแล้วมนตร์ต่าง ๆ ที่ร่ำเรียนมาก็จะเริ่มเสื่อมถอยลง หรือหากบุรุษผู้นั้นไปมีเพศสัมพันธ์กับสตรีที่เป็นแม่หม้ายแล้ว เวทมนตร์เหล่านั้นก็เสื่อมลงได้เช่นกัน จากกรณีของขุนหลวงวิลังคะที่พ่ายแพ้ต่อกองทัพของพระนางจามเทวี และตัวอย่างจากเรื่องจันทมาตลกกุมารชาดก ที่พญาเศรษฐคสิปปาถูกรุมล้อมโดยกลุ่มของแม่หม้ายในเมืองคันธรัฐระทำให้อำนาจมนตร์ที่มีนั้นเสื่อมลง และถูกจับกุมตัวได้ในที่สุด ดังนั้น ผู้ที่เรียนในศาสตรซึ่งเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถานี้จึงมักจะเป็นบุรุษมากกว่าสตรี ยกเว้นในกรณีของนางพรหมจารี จากเรื่องจันทมาตลกกุมารชาดกเท่านั้น และในปัจจุบัน จะพบว่ามิพระสงฆ์ล้านนาบางรูปที่ร่ำเรียนมาทางวิชาอาคม สามารถบริกรรมคาถาปลุกเสกวัตถุมงคลต่าง ๆ จนกระทั่งมีชื่อเสียงโด่งดังเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายทั้งในวงสังคมล้านนา และเพื่อนบ้านใกล้เคียง ซึ่งมีปรากฏตามหน้าหนังสือพิมพ์ทั่วไป ในส่วนของผู้คนในชุมชนก็จะพบได้จากการประกอบพิธีกรรมปลุกเสกคาถาในการรักษาโรคแบบพื้นบ้าน โดยมีอาจารย์ผู้รู้ หรือที่เรียกว่า “หมอเมือง” เป็นผู้ประกอบพิธี และในการทำพิธี “สู่ขวัญ” หรือเรียกขวัญ และพิธีส่งเคราะห์ของคนล้านนา ที่มีจะต้องไปปรึกษาอาจารย์ผู้รู้เพื่อการประกอบพิธีที่ถูกต้องตามจารีตประเพณีในท้องถิ่น ซึ่งเรียกกันว่า “หมอเมือง” “หมอยาม” เหล่านี้ เป็นต้น

(4) ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องของสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง และปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ

(4.1) ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องของสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง

ความเชื่อในเรื่องของสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองเป็นความเชื่อที่มีมาแต่ดั้งเดิมว่า บ้านเมือง หรือสถานที่แห่งนั้น มีเทวดารักษ์ หรือเสื้อบ้านเสื้อเมืองให้การปกป้องรักษาผู้คนในชุมชนให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข รวมทั้งดูแลคุ้มครองบ้านเมืองให้ปลอดภัยจากอริราชศัตรูที่คิดร้าย และทำให้บ้านเมืองนั้นเกิดความอุดมสมบูรณ์ใน

ด้านทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ ตลอดจนการนำบ้านเมือง ไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองสืบไปในภายภาคหน้า ดังที่ปรากฏในเรื่องสุธนชาดก ซึ่งกล่าวถึงว่าพญามุขจิตตะนาคราชเป็นสัตว์คู่บ้านคู่เมืองของอุตรปัญจาสนคร และเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวเมืองนั้นให้ความเคารพสักการบูชา โดยจะมีการทำพิธีเช่นไหว้เครื่องพลีกรรมในทุก ๆ ปี ส่งผลให้ผู้คนที่อาศัยอยู่ในบ้านเมืองต่างก็ได้รับความสุขสบาย...มีน้ำฟ้าป่าไม้ที่อุดมสมบูรณ์...พืชพันธุ์ธัญญาหารต่าง ๆ ก็เจริญงอกงาม จนทำให้ผู้คนที่ย้ายอยู่ในเมืองใกล้เคียง อพยพหนีความยากลำบากเข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองอุตรปัญจาสนครแห่งนี้ จึงสร้างความไม่พอใจให้กับเจ้าเมืองนั้น และคิดหาวิธีที่จะกำจัดพญามุขจิตตะนาคราช โดยการหาหมอปราบผู้เก่งกล้าในวิชาอาคมมาประกอบพิธีร้ายมนตร์เพื่อเรียกพญานาคออกมาจากถ้ำใต้สะพานทางทิศตะวันออกของเมือง แต่ก็ได้รับความช่วยเหลือจากนายพรานป่าเขตรักษาเมืองอุตรปัญจาสนคร ที่มีความเคารพเลื่อมใสในตัวพญามุขจิตตะนาคราชนั้น ซึ่งได้ลงมือฆ่าหมอปราบโดยใช้มีดลงอาคมพิษ ศีรษะจนขาดออกจากร่าง และทำให้หมอนั้นเสียชีวิตในเวลาต่อมา พญานาคจึงปลดปล่อยจากการถูกล่าในครั้งนั้น และจากการสร้างหอเทวคาสำหรับใช้เป็นที่พักพิงของอารักษ์เมือง หรือพระภูมิเจ้าที่ไว้ในบริเวณบ้าน และตามสถานที่ต่าง ๆ หรือในตอนที่กำลังถึงเทวคาอารักษ์ประจำสถานที่ต่าง ๆ ภายในเมืองอุตรปัญจาสนคร เสด็จไปช่วยคลบนาคาลให้พระสุธนกุมารเอาชนะข้าศึกที่มารุกรานบ้านเมือง และมีชัยในการรบครั้งนั้น และจากเรื่องสุวรรณธัมมราชกุมารชาดก ที่กล่าวถึงนางคันธาวาได้ตั้งจิตอธิษฐานขอเหล่าเทวดาและมนุษย์ที่ทำหน้าที่ในการปกป้องรักษาบ้านเมืองแห่งนี้ จึงช่วยคลบนาคาลให้มาลัยดอกไม้นางไปวนรอบเหนือศีรษะของผู้เป็นเนื้อคู่ของตน ซึ่งหลังจากที่นางคันธาวาเสี่ยงพวงมาลัยออกไปแล้ว มาลัยดอกไม้นั้นก็ไปตกลงที่บริเวณเหนือศีรษะของพระกุมารสุวรรณธัมมราชกุมาร

ทั้งนี้ “อารักษ์เทวคา ถือเป็นเทวดาที่ทำหน้าที่ในการปกป้องบ้านเมือง หรือเรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่า “พระเสื้อเมือง” และเป็นเทวดาที่อยู่ในภูมิต่ำกว่าสวรรค์ คือ บนโลกมนุษย์ เป็นเพราะในชาติปางก่อนยังสะสมบุญบารมีไว้ไม่มากพอที่จะทำให้ได้ขึ้นสวรรค์ จึงไปสถิตอยู่ตามต้นไม้แทน นั่นคือ รุกขเทวดา ส่วนภูมิเทวคา คือ เทวดาที่อยู่บนพื้นดิน ซึ่งมีด้วยกันหลายประเภท สามารถจัดแบ่งตามแหล่งที่อยู่อาศัยได้ ดังนี้ อารามเทวดา (อาศัยอยู่ในสวน) วนเทวดา (อยู่ในป่า) รุกขเทวดา (อาศัยอยู่บนต้นไม้) โอสถิเทวดา (อาศัยอยู่ตามต้นไม้ที่มีสรรพคุณเป็นยารักษาโรค) ดินเทวดา (อาศัยอยู่ตามดินชาติ เช่น ดินดาลและดินมะพร้าว) วนปติเทวดา (อาศัยอยู่ตามต้นไม้พงไพร) สรเทวดา (อาศัยอยู่บริเวณสระน้ำ) ลดาเทวดา (อาศัยอยู่บริเวณเครื่องเคลือบ) ปัพพเทวดา (อาศัยอยู่บริเวณภูเขา) และอากาศสูงเทวดา หรือที่เรียกกันว่า วลาหะ (อาศัยอยู่ในอากาศเบื้องบน)...” (เกื้อพันธุ์ นาคบุปผา , 2540 : 105)

คติความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นความเชื่อของมนุษย์ที่มีต่ออำนาจของสิ่งลึกลับซึ่งอยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติ หรือเกินกว่าที่มนุษย์ธรรมดาจะสามารถเข้าใจและอธิบายได้ โดยถือเป็นคติความเชื่อส่วนหนึ่งทางไสยศาสตร์ที่คนโบราณทุกชาติทุกภาษาในโลกนี้ ล้วนแต่มีความเชื่อในเรื่องดังกล่าว โดยเฉพาะในกลุ่มของคนล้านนาที่ให้ความนับถืออย่างมาก และในปัจจุบัน คนล้านนายังเชื่อในเรื่องของพระภูมิเจ้าที่ ซึ่งจะพบตัวอย่างจากการตั้งศาลพระภูมิประจำบ้านไว้ในอาณาเขตของบ้านแต่ละหลังคาเรือน หรือการตั้งหอผีไว้ในหมู่บ้าน รวมทั้งมีปรากฏอยู่ในลักษณะของประเพณีพิธีกรรมที่เป็นเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่น เช่น การทำพิธีสืบชะตาบ้าน สืบชะตาเมือง พิธีบูชาพระเสื้อเมือง พิธีขึ้นท้าวทั้ง 4 พิธีบูชาผีฝ่าย รวมทั้งพิธีบูชาเสาอินทขิลและกุมภัณฑ์ผู้ดูแลรักษาเสาหลักเมืองนั้น (ดังที่ยกตัวอย่างมาแล้วในข้อ 5.1.1) นอกจากนี้ คน

ล้านนาบางกลุ่มยังรับเอาคติความเชื่อในเรื่องเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ทั้ง 3 พระองค์ ของลัทธิพราหมณ์มาทำการเคารพสักการบูชา ซึ่งจะพบจากการตั้งศาลพระพรหมไว้ในบริเวณหน้าอาคารของสถานที่ประกอบกิจการร้านค้าต่าง ๆ ตลอดจนสำนักงานส่วนราชการบางแห่ง ดังนี้ เป็นต้น

(4.2) ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องของปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติ

คนล้านนาส่วนใหญ่เชื่อในเรื่องของภูตผีปิศาจ อารักษ์เทวดา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติ โดยปกติทั่วไปคนล้านนาเชื่อว่าสถานที่ทุกแห่งมีผีสิงสถิตอยู่ อาจมีทั้งผีดีและผีร้าย ซึ่งจะให้ทั้งคุณและโทษแก่เรา และในบางครั้งเมื่อคนเราเกิดเจ็บป่วยก็จะถือว่าเป็นการกระทำของผี โดยที่ผีนั่นอาจหมายถึงสิ่งที่เราไม่สามารถมองเห็นตัวตนได้ ทั้งนี้ จะสามารถแบ่งประเภทของผีได้เป็น 2 ประเภท ใหญ่ ๆ คือ ผีดี และผีร้าย

ผีดี หมายถึงผีที่ให้คุณแก่มนุษย์ ซึ่งได้แก่ ผีที่ดูแลสถานที่ที่สำคัญต่าง ๆ เช่น ผีเสื้อวัด ผีเสื้อบ้าน ผีเสื้อเมือง ผีเสื้อนา และผีขุนฝ่าย ดังนี้ เป็นต้น ผีเสื้อวัด หมายถึงวิญญาณของพระสงฆ์หรือบุคคลที่เคยอาศัยอยู่ในวัดแห่งนั้น ซึ่งก่อนเสียชีวิตมีจิตผูกพันต่อสถานที่ที่ตนเคยพักอาศัย เมื่อเสียชีวิตไปวิญญาณก็จะกลับมาสิงสถิตอยู่ที่วัดตามเดิม และหากพระสงฆ์ หรือสามเณรในวัดนั้น กระทำผิดต่อวัตรปฏิบัติอันดีงามตามจารีต ก็จะถูกลงต้องโทษโดยการทำให้เกิดความเจ็บป่วย ซึ่งจะต้องกระทำการขอขมา หรือบนบานขอต่อผีเสื้อวัดนั้นเสียก่อนจึงจะหายเป็นปกติ ผีเสื้อบ้าน หรือที่เรียกว่า “เจนนบ้าน” หมายถึงผีที่คอยดูแลคุ้มครองผู้คน ที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านให้ได้รับความปลอดภัยจากภัยอันตรายต่าง ๆ ส่วนผีเสื้อเมือง หมายถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง หรือที่เรียกว่า “เจนนเมือง” เป็นผีที่คอยปกป้องรักษาผู้คนในชุมชนให้รอดพ้นจากภัยพิบัติต่าง ๆ ทั้งภัยจากศัตรู หรือภัยจากธรรมชาติที่เกิดขึ้น และทุก ๆ ปีจะต้องมีการทำพิธีบูชาสักการะเครื่องพลีกรรมแก่เสื้อเมือง ประมาณช่วงเดือนเมษายน เพื่อเป็นการขอผีเสื้อเมืองช่วยคลอบคานในด้านทรัพยากรของท้องถิ่นให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ และช่วยให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล รวมทั้งบันดาลให้กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนนั้น ๆ อยู่ดีมีสุข ปราศจากความทุกข์ยากเจ็บไข้ ฯลฯ

ผีร้าย (ผีชั่วร้าย) หรือผีเลว เป็นผีในชั้นสามัญ มีอยู่ทั่วไปทุกหนทุกแห่ง อาจอยู่ในลักษณะของสัมภเวสี หรือผีเร่ร่อน ที่เสียชีวิตจากอุบัติเหตุและยังไม่ได้ไปเกิดใหม่ ซึ่งผีพวกนี้จะไม่ได้รับการยกย่องจากผู้คน และอาจจะให้โทษแก่ผู้ที่มิตั้งใจไม่เข้มแข็งพอ หรือที่เรียกว่า “จิตอ่อน” โดยการเข้าสิงร่าง หรือการทำร้ายให้เกิดความเจ็บป่วยต่าง ๆ

จากการศึกษาเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องของภูตผีปิศาจที่ปรากฏในปัญหาสาขาคณับล้านนา พบว่ามีการกล่าวถึงความเชื่อเรื่องผีไว้ใน 2 ลักษณะ ซึ่งจะแบ่งตามผลจากการกระทำของผีนั่น ๆ คือ ผีที่ให้คุณ และผีที่ให้โทษ

ผีที่ให้คุณ ได้แก่ ผีบรรพบุรุษ หรือ “ผีปู่ย่า” หมายถึงผีที่ดูแลรักษากันเรือน และคอยคุ้มครองสมาชิกในครอบครัวให้มีชีวิตที่ดี ทั้งนี้ ถือเป็นการสร้างกรอบความประพฤติแก่สมาชิกในครอบครัวให้ประพฤติปฏิบัติตามจารีตบ้านและขนบประเพณีของสังคม ซึ่งมีผีปู่ย่าเป็นผู้ที่ทำหน้าที่ในการควบคุมความประพฤติของ

บุคคลนั้น ๆ โดยเฉพาะครอบครัวที่มีบุตรสาวซึ่งเสี่ยงต่อการกระทำผิดจารีตบ้านและขนบประเพณีในสังคม และความเกรงกลัวต่ออำนาจของผีบ้านผีเรือนนี้ ก็จะช่วยให้สมาชิกของครอบครัวหลีกเลี่ยงจากการประทุษร้ายไปจากจารีตบ้าน เช่น หญิงสาวที่มีความสัมพันธ์กับชายหนุ่มโดยไม่ได้ทำพิธีสู่ขอให้อีกต้องตามประเพณี ก็จะเรียกว่า “ผิดผี” ซึ่งฝ่ายชายจะต้องทำการเลี้ยงผีของฝ่ายหญิง และทำพิธีขอขมาต่อผีบ้านผีเรือน จากนั้นจึงทำพิธีแต่งงานรับผิดชอบอยู่กินเป็นสามีภรรยากันไป ส่วนผีฝ่าย หมายถึง เทวดา หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คอยดูแลรักษาแหล่งน้ำ หรือฝ่าย ตามความเชื่อของคนโบราณ ซึ่งจะคลั่นแคลให้มน้ำทำอุคมสมบูรณ์ และจะต้องทำการบวงสรวงสักการะทุก ๆ ปี ก่อนฤดูทำนา

สำหรับผีที่ให้โทษ ซึ่งได้แก่ ผีเสื้อยักษ์ ผีปริสาท (ปีศาจ) ผีโพรงคง และผีกะ หมายถึง ผีชั่วร้าย ที่มักจะคอยกลั่นแกล้ง หรือทำร้ายผู้คนให้เกิดความเจ็บป่วย และจะต้องทำการขอขมาเช่นไหว้เครื่องพลีกรรม ตามที่ผีนั้นเรียกร้องขอ ที่พบมากในนิทานชาดก คือ ผีเสื้อยักษ์ เป็นผีที่อาศัยอยู่ในป่าลึก คอยหลอกหลอนให้ผู้คนเกิดความเกรงกลัวต่ออิทธิฤทธิ์อำนาจของตน สำหรับผีปริสาท คือผีที่กินเนื้อมนุษย์เป็นอาหาร ซึ่งบางครั้งอาจปรากฏตัวในรูปลักษณะของผีเสื้อน้ำ คอยดักรับมนุษย์ที่เดินทางหลงเข้าไปในอาณาเขตของตน จากนั้นจึงจับกินเป็นอาหาร ดังที่พบจากเรื่องสุรนชาดก และจันทมาตชาดก เป็นต้น ส่วนผีโพรง เป็นผีประเภทหนึ่ง ที่คนล้านนาเชื่อว่าในเวลากลางวันจะมีรูปร่างเหมือนกับมนุษย์ปกติโดยทั่วไป แต่พอถึงเวลากลางคืน ก็จะออกมาจับกิน เชื้อคนกินเป็นอาหาร และมักจะชอบกินของคาว หรือของเน่าเสีย ซึ่งคล้ายคลึงกันกับผีกระสือของทางภาคกลาง แตกต่างก็ตรงที่ผีโพรงนั้นจะปรากฏร่างครบทั้งตัว ไม่ได้มีแค่หัวกับไส้เหมือนกับผีกระสือ โดยจะมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว คือ ในช่วงที่ออกมากินตอนกลางคืน จะมีแสงสีแดงส้มปรากฏทางจมูก ถ้ามองเห็นจากบริเวณไกล ๆ ก็จะคล้ายกับดวงไฟที่ชาวบ้านใช้ส่องแสงสว่างในการจับกิน จับปลา และสำหรับผีโพรงคง นั้น จะมีถิ่นพำนักอาศัยอยู่ในป่าลึกที่ห่างไกลผู้คน ทั้งนี้ ผีโพรงและผีกระสือจะมีการสืบต่อทางกรรมพันธุ์ หรือต้นตระกูล หากครอบครัวนั้นมีเชื้อสายมาจากตระกูลผีโพรง ก็จะมีการรับสืบทอดลักษณะทางกรรมพันธุ์ นั้นมาทางบุตรหลาน และจะส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของบุตรหลานต่อไปในภายภาคหน้าด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ คนล้านนายังเชื่อในเรื่องของผีกะ หรือ “ผีกะ” ที่คนในท้องถิ่นอีสานเรียกว่า “ผีปอบ” เป็นผีร้ายที่แปรสภาพมาจากผีบรรพบุรุษซึ่งถูกทอดทิ้ง ไม่ได้ได้รับการดูแลจากลูกหลานตามที่สมควร จากที่เคยเป็นผีดีจึงเปลี่ยนมาเป็น วิญญาณชั่วร้าย หรือผีเลว ที่มักจะออกแสวงหาของกินมาประทังความหิว และทำให้ลูกหลานในตระกูลได้รับความอับอาย อาหารที่นิยมรับประทานคืออาหารจำพวกของคาวทั้งหลาย อาทิ กล้วยไข่ของคาวและสัตว์ โดยปกติเมื่อผู้ที่ถูกผีกะเข้าสิงร่างก็จะมีอาการไม่สบาย และอาจถึงเสียชีวิตได้ จะต้องนำตัวไปให้หมอผีขับไล่ หรือนำตัวไปให้พระสงฆ์รดน้ำมนต์ เป่ากระหม่อมให้ ซึ่งจะมีการสวดบริกรรมคาถาเพื่อขับไล่ผีกะให้ออกไปจากร่างกายของบุคคลนั้น อาจต้องใช้วิธีเขี่ยดินด้วยหว่ายลงอาคม หรือการนำหมอนึ่งข้าว (หม้อหุงข้าว) มาครอบศีรษะของผู้ที่ถูกสิงร่างแล้วทำการขูดด้วยมีดลงอาคม จนกระทั่งผีกะตนนั้นยอมแพ้ และรับปากว่าจะออกจากร่างของผู้ป่วย รวมทั้งรับสารภาพว่าตัวตนที่แท้จริงเป็นใคร และในที่สุดก็ยินยอมออกจากร่างของผู้ที่ถูกสิงนั้น ซึ่งในปัจจุบันความเชื่อในเรื่องของผีร้ายที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จะพบเฉพาะในกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ตามชนบทห่างไกล ดังที่ปรากฏในหมู่บ้านของผู้ศึกษา ซึ่งจะพบว่าคนในชุมชนยังมีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของสิ่งลี้ลับนี้ และความเชื่อดังกล่าวก็จะมีผลต่อการถ่ายทอดไปสู่บุตรหลานของคนในชุมชน เพื่อเป็นการป้องกันให้รู้จักระมัดระวังตัว และไม่เข้าไปข้องแวะ หรือเกี่ยวข้องกับสิ่งชั่วร้าย จนเกิดเป็นอันตรายต่อตนเองและผู้คนรอบข้าง

(5) ความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องขวัญ

ความเชื่อเรื่องขวัญเป็นความเชื่อที่คนล้านนายึดถือสืบทอดต่อ ๆ กันมาตั้งแต่อดีต และถือเป็นแนวทางสำหรับการประพฤติปฏิบัติของกลุ่มคนในท้องถิ่น โดยจะแสดงออกในลักษณะของการประกอบพิธีกรรมที่สอดคล้องกับความเชื่อในเรื่องขวัญ นั่นคือ พิธีฮ้อนวัน (การฮ้อนขวัญ หรือการเรียกขวัญ) สำหรับผู้ที่เกิดอาการเจ็บป่วย หรือที่เรียกว่า ขวัญหาย และเพื่อเรียกให้ขวัญนั้นกลับคืนสู่ตัวคนของผู้เป็นเจ้าของในเร็ววัน ทั้งนี้ มีผู้ที่ศึกษาและกล่าวถึงเรื่องขวัญไว้ ดังนี้

วิบูลย์วรรณ นุติคุณเคราะห์ (2535 : 237) กล่าวถึงว่า “ขวัญ มีอยู่ 2 ประเภท คือ ขวัญที่สังเกตได้ซึ่งหมายถึงผม หรือคนที่ขึ้นเวียนเป็นก้นหอยในตัวคน โดยมีที่ขม่อม ที่โคนแขน หรือกลางหลัง สำหรับสัตว์จำพวกวัว ควาย ก็มีขวัญเช่นเดียวกับคน โดยมีขม่อมขึ้นเวียนเป็นก้นหอยเหมือนกัน ตามตำราโบราณมีการทำนายลักษณะของคนที่ขึ้นตามที่แตกต่างกัน ของร่างกาย ส่วนขวัญอีกอย่างหนึ่งไม่สามารถมองเห็นได้ ถือเป็นเรื่องที่สำคัญมากของตัวบุคคล และเป็นพลังอย่างหนึ่งของจิตใจ ประจำอยู่ในตัวคน ทำให้คนมีชีวิตอยู่อย่างปกติสุข ไม่ตื่นเต้นตกใจง่าย ไม่รู้สึกเป็นกังวลต่อเรื่องต่างๆ และไม่มีโรคภัยไข้เจ็บมาเบียดเบียน”

ทรงชัย แสงสุข (2535 : 142) กล่าวไว้ว่า “ความเชื่อเรื่องขวัญ เป็นความเชื่อที่มีมาแต่โบราณสืบมาถึงปัจจุบัน เป็นการแสดงออกของธรรมชาติด้านจิตใจของมนุษย์ ซึ่งแสวงหาความปลอดภัย ความมั่นคง และความอบอุ่นทางด้านอารมณ์

ขวัญ คือสิ่งที่ไม่มีตัวตน นิยมกันว่า มีอยู่ประจำชีวิตของคนตั้งแต่เกิดมา ซึ่งเชื่อกันว่า ถ้าขวัญอยู่กับตัวก็จะเป็นสิริมงคล เป็นสุขสบาย มีจิตใจมั่นคง ถ้าคนตกใจหรือเสียขวัญ ขวัญก็จะออกจากร่างไปเสีย ซึ่งเรียกว่าขวัญหาย ขวัญหนี ขวัญบิน เป็นต้น ทำให้บุคคลผู้นั้น ได้รับผลร้ายต่างๆ”

โดยปกติทั่วไปมนุษย์มีขวัญประจำตัวอยู่ 32 ขวัญ ซึ่งประจำอยู่ตามอวัยวะของร่างกาย ทั้ง 32 ประการ และหากบุคคลใดได้รับความตกใจจนขวัญแตกไป ก็จะเกิดอาการเจ็บป่วยในอวัยวะส่วนนั้น ๆ หรือที่เรียกว่า “ขวัญอ่อน” และจะต้องทำพิธีเรียกขวัญกลับคืนสู่ตัวคน ดังที่พบจากเรื่องมหานิยมมฤตมหาราชคเณศ ซึ่งกล่าวถึงพญานางคเณศว่าทรงพาพระมเหสีหลบหนีออกมาจากบ้านเมือง หลังจากที่ถูกพญานาคได้นำกองทัพนาคล้อมเอาไว้บนอกกำแพงเมือง ครั้นเมื่อมาถึงแม่น้ำใหญ่ ทั้งสองพระองค์จึงตัดสินใจทิ้งพระทัยพากันว่ายน้ำเพื่อจะข้ามไปยังอีกฝั่งหนึ่ง ในขณะที่พญานางคเณศก็ถูกกระแสน้ำวนดูดจมลงไปได้ น้ำฝ่ายนางสุเมกขลาราชเทวีครั้นมองไม่เห็นพระสวามีก็ตกพระทัย พร้อมกับตั้งจิตอธิษฐานบนบานขอต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำคู่น้ำแห่งนั้น ให้ช่วยนำตัวพระสวามีกลับคืนมาสู่ตน แต่ด้วยเหตุที่ขวัญของพญานางคเณศได้ตกถึงแม่น้ำคงคาไปแล้ว ถึงแม้จะนำตัวกลับขึ้นมาได้ แต่หลังจากนั้นไม่นานนักก็ทรงล้มเจ็บลงและสิ้นพระชนม์ในที่สุด สอดคล้องกันกับความเชื่อเรื่องขวัญจากเรื่องเจ้าจันทน์ผมหอม : นิราศพระธาตุอินทร์แขวน ที่กล่าวถึงว่า “เจ้าจันทน์ในวัยย่างเข้าสิบห้าปีนั้น ป่วยเป็นไข้ด้วยเหตุน้ำอากาหรหนัก ซึ่งเชื่อกันว่าขวัญหัวของเจ้าจันทน์ตกหาย จึงไม่มีใครที่จะสามารถรักษาอาการเจ็บป่วยให้ทุเลาลงได้” (มาลา คำจันทร์ , 2534 : 80) จากตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นนี้ ทำให้ทราบได้ว่า เมื่อขวัญออกจากร่างกายของมนุษย์ไปแล้ว บุคคลผู้นั้นก็ไม่สามารถจะมีชีวิตอยู่ต่อไปได้ สอดคล้องกับความเชื่อของคนล้านนาที่ว่า หากบุคคลผู้ใดที่ขวัญหนีออกจากร่างไป ก็จะทำให้เกิดอาการเจ็บป่วย ทุกข์ทรมาน ดังนั้น จึงต้องทำพิธีเรียกขวัญ

หรือ ส่องขวัน ให้กลับคืนมาสู่ตัวคนของบุคคลผู้นั้นโดยเร็ว ทั้งนี้ “ ในพิธีเรียกขวัญจะนิยมทำบายศรีใส่ลงไปในขันน้ำ ซึ่งจะมีพานรองรับอีกชั้นหนึ่ง และภายในขันนั้นก็จะใส่เครื่องบูชา อันได้แก่ ข้าวปั้น กล้วย ไข่ต้ม ดอกไม้ รูปเทียน ลงไป แล้วนำบายศรีมาตั้งไว้ตรงหน้าของผู้ถูกเรียกขวัญและผู้ประกอบพิธี จากนั้นหมอมือหรืออาจารย์ผู้รู้ก็จะเริ่มประกอบพิธีโดยการกล่าวบริกรรมคาถาเรียกขวัญด้วยทำนองโบราณ เป็นเวลาประมาณ 10 – 15 นาที เนื้อหาของคาถาก็จะเกี่ยวข้องกับการเรียกขวัญ ทั้ง 32 ขวัญ ให้กลับคืนมาสู่เจ้าของ เมื่อกล่าวเสร็จแล้วจึงนำค้ำยมงคลมาผูกข้อมือ พร้อมทั้งกล่าวอวยพรให้แก่ผู้ที่ถูกเรียกขวัญนั้น โดยจะเริ่มผูกข้อมือข้างซ้ายก่อน จากนั้นจึงค่อยผูกข้อมือข้างขวาต่อไป ด้วยเหตุที่ถือกันว่า “มัดมือซ้ายขวัญมา มัดมือขวาขวัญอยู่” เก็บค้ำยมงคลนั้นไว้นานประมาณ 3 วัน จึงค่อยเอาออก หรืออาจจะทิ้งไว้นานกว่านั้น ขึ้นอยู่กับความต้องการของเจ้าของขวัญ ”

(สรชัย แสงสุข , 2535 : 142)

สำหรับความเชื่อในเรื่องขวัญนี้ ยังมีปรากฏทั่วไปในสังคมล้านนา โดยเฉพาะกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในชนบท ซึ่งสืบเนื่องมาจากชุมชนชนบทของล้านนานั้นมีลักษณะเป็นชุมชนเกษตรกรรม การดำรงชีวิตของผู้คนในสังคมจึงสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ความเชื่อในเรื่องขวัญจึงยังคงปรากฏอยู่กับแนวคิดและคติความเชื่อของคนล้านนาอย่างเหนียวแน่น เพราะนอกจากจะมีการทำพิธีเรียกขวัญในตัวบุคคลเมื่อถึงคราวเจ็บป่วยแล้ว ยังมีการทำพิธีเรียกขวัญให้แก่แขกบ้านแขกเมือง หรือผู้ที่เดินทางมาจากแดนไกลเพื่อมาเยี่ยมเยือน หรือทำพิธีให้แก่ผู้ที่กำลังจะเดินทางออกไปจากหมู่บ้าน หรือชุมชน รวมทั้งผู้ที่ได้รับการเลื่อนยศ เลื่อนตำแหน่ง คู่สมรส ผู้อาวุโสในหมู่บ้าน และผู้ที่กำลังจะเข้ารับการบวชในพุทธศาสนา เพื่อเสริมสร้างความเป็นสิริมงคลสำหรับชีวิตในวันข้างหน้า หรือในบางครั้งอาจทำให้แก่สัตว์เลี้ยงที่ทำคุณประโยชน์ให้กับผู้เป็นเจ้าของ เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย เหล่านี้ เป็นต้น

ก. ความเชื่อในเรื่องของโหราศาสตร์

โหราศาสตร์ เป็นวิชาที่ว่าด้วยการพยากรณ์โชคชะตาของมนุษย์ การดูฤกษ์ยามว่าจะร้าย หรือดี โดยอาศัยตำแหน่งดวงดาวและสิ่งอื่น ๆ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติเป็นเครื่องชี้บอก สามารถแบ่งได้ 2 ลักษณะ คือ ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของการทำนายโชคชะตา หรือการพยากรณ์ความฝัน การดูลักษณะของคนและสัตว์

(1) ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของการทำนายโชคชะตา หรือการพยากรณ์ความฝัน

ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องการทำนายโชคชะตาและการพยากรณ์ความฝันนั้น ถือเป็นความเชื่อในเรื่องศิลปศาสตร์ที่ว่าด้วยการคำนวณวิเคราะห์เหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งที่เกิดขึ้นแล้วในอดีต และเหตุการณ์ที่กำลังจะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคตซึ่งจะเกี่ยวข้องกับเรื่องของโหราศาสตร์และดาราศาสตร์ที่เชื่อกันว่าดวงชะตาของมนุษย์ได้รับอิทธิพลของดวงดาวต่าง ๆ ในจักรวาลเข้ามาเป็นตัวกำหนดความเป็นไปในการดำเนินชีวิต อาทิ เรื่องของการทำนายหรือพยากรณ์ดวงชะตาโดยไขว้น เดือน ปีเกิด ราศี ฤกษ์ยาม ฯลฯ รวมทั้งการนำความรู้ทางธรรมชาติวิทยาเข้ามาช่วยในการคิดวิเคราะห์ผลนั้น เช่น การพยากรณ์ดวงชะตาโดยการดูเส้นลายมือ ลายเท้า ลักษณะของนิ้วมือและนิ้วเท้า ตลอดจนบุคลิกลักษณะ รูปร่าง อวัยวะ และตำแหน่งบนใบหน้าของผู้รับการพยากรณ์ตามตำรับโบราณที่มีมาแต่เดิม ทั้งนี้ความเชื่อในเรื่องการทำนายโชคชะตา และการพยากรณ์ความฝันที่มีปรากฏ

อยู่ในปัญญาสชาดกฉบับล้านนามี 2 ลักษณะ คือ การทำนายโชคชะตาและการพยากรณ์ความฝันเพื่อให้ทราบถึงเหตุการณ์ล่วงหน้าที่จะเกิดขึ้น การตั้งชื่อของบุคคลตามลักษณะของเส้นลายมือและการตรวจดูบุคลิกลักษณะของบุคคล โดยวิเคราะห์จากวันเดือนปีเกิด

(1.1) การทำนายโชคชะตาและการพยากรณ์ความฝันเพื่อให้ทราบถึงเหตุการณ์ล่วงหน้าที่จะเกิดขึ้น เช่น พญาพรหมจักษกัณฑ์ทรงเรียกพราหมณ์ลักษณะวิบุรุษให้มาทำนายดวงชะตาของนางเทวีสั่งกา หรือการกำหนดฤกษ์ยามให้พระกุมารจันทมาตกะเข้าเฝ้าและทำการรักษาอาการเจ็บป่วยของนางเทวีสั่งกา หรือการดูฤกษ์ยามก่อนออกเดินทางของนางแก้วอุดมธานีที่กล่าวว่าต้องรอให้ถึงวันนักขัตฤกษ์จึงจะสามารถจัดเตรียมเรือสำเภาเพื่อออกเดินทางไปในทางน้ำ หรือจากการที่พญารัชมัมปัสโชตรับสั่งเรียกหมอโหรามนุสสันเทหะมาทำนายว่านางสุวรรณพิมพาราชธิดาของพระองค์ทรงปลอดภัยจากภัยอันตรายต่าง ๆ หรือไม่ และจากการที่พญากาสิรับสั่งให้หมอบิณฑิตมาทำนายเหตุการณ์ล่วงหน้าโดยการเสี่ยงทายตามลักษณะของไก่จำนวน 15 ตัว ในเรื่องจันทมาตกะชาดก ซึ่งการทำนายโดยพิจารณาจากลักษณะของไก่ หรือการเสี่ยงทายด้วยกระดูกไก่ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เช่น ลัวะ กะเหรี่ยง มูเซอ ฯลฯ ที่กล่าวถึงว่าหมอบิณฑิตประจำหมู่บ้านจะนำกระดูกไก่มาดูลักษณะเพื่อทำนายเหตุการณ์ หรือเสี่ยงทายว่าจะเกิดเหตุพิภพภัยกับหมู่บ้านของตนหรือไม่ รวมทั้งสืบหาอาการเจ็บป่วยของสมาชิกในหมู่บ้าน สำหรับการพยากรณ์ความฝันเพื่อให้ทราบถึงเหตุการณ์ล่วงหน้าที่จะเกิดขึ้นจะพบจากชาดกหลาย ๆ เรื่อง เช่น พราหมณ์เฒ่าบุโรหิตทำนายนิมิตฝันแก่พญาอาทิตย์จวงสวจากเรื่องสุธนชาดก หรือพญาพรหมทัตต์ทรงให้หมอโหรามาทำนายนิมิตฝันของนางจันทเทวีเมสสิของพระองค์จากเรื่องสุวรรณังขราชกุมารชาดก เหล่านี้ เป็นต้น

(1.2) การตั้งชื่อของบุคคลตามลักษณะของเส้นลายมือ และการตรวจดูบุคลิกลักษณะของบุคคล โดยวิเคราะห์จากวันเดือนปีเกิด ซึ่งจะพบจากการที่พญารัชมัมปัสโชตราชรับสั่งให้หมอโหรามาทำนายดวงชะตาและตั้งชื่อแก่พระราชธิดาของพระองค์ เมื่อโหรามองดูลักษณะของพระราชธิดาแล้วพบว่ามียศกษัตริย์ 32 ประการ มีพื้นพระบาทเป็นรูปแม่น้ำ ทั้ง 4 สาย และมีลายพระหัตถ์เป็นรูปปราสาทถูกต้องตามตำราอิตถีลักษณะ จึงให้พระนามแก่พระราชธิดาว่า นางสุชาติสา ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา หรือจากการที่พญาพรหมจักษกัณฑ์รับสั่งให้หมอโหรามิณฑิตมาดูรูปร่างลักษณะของจันทมาตกะกุมาร และสอบถามวัน เดือน ปีเกิด เพื่อให้ทราบถึงดวงชะตาว่าสมพงศ์กับนางเทวีสั่งกาพระราชธิดาของพระองค์หรือไม่ หากว่ามีดวงสมพงศ์กันก็จะทำให้การรักษาอาการเจ็บป่วยต่าง ๆ เกิดประสิทธิผล ในเรื่องจันทมาตกะชาดกทั้งนี้ ความเชื่อในเรื่องของการตรวจดูดวงชะตาว่าสมพงศ์กับบุคคลอื่นนั้นจะพบได้จากการพยากรณ์ดวงชะตาของเนื้อคู่ หรือการแสวงหาคู่ครองของบุรุษและสตรีทั่ว ๆ ไป ในสังคมล้านนา

(2) ความเชื่อเกี่ยวกับการดูลักษณะของคนและสัตว์

ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของการดูลักษณะของคนและสัตว์นี้มีปรากฏอยู่ในคติความเชื่อของคนล้านนามานาน โดยเฉพาะกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในชนบทซึ่งมีสภาพความเป็นอยู่ทางสังคมที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ดังนั้นคติความเชื่อในเรื่องของการดูลักษณะของคนและสัตว์จึงเกี่ยวพันกับสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวหรืออาจมีที่มาจากคติความเชื่อในคำราชของคัมภีร์ศาสนา

(2.1) การคุณลักษณะของสตรี

การคุณลักษณะของสตรีที่ดีซึ่งผู้แต่งมุ่งแสดงในเรื่องของการประพฤติปฏิบัติตนให้ได้ตามแบบของนางแก้วคู่บารมีของพญาจักรพรรดิราช และมีความงามเหมือนกับนางเบญจกัลยาณีตามคติความเชื่อของชาวอินเดีย สำหรับสตรีที่ไม่สมควรจะนำมาเป็นคู่ครองนั้นมีลักษณะคล้ายกันกับเรื่องของนางกาลกิณี หรือจะเกี่ยวพันกับการประพฤติปฏิบัติตนไม่เหมาะสม รวมทั้งสถานภาพทางสังคมของสตรีที่เป็นแม่หม้าย แม่ร้าง เป็นต้น ดังจะยกตัวอย่างในเรื่องต่อไปนี้

(ก) สตรีที่สมควรได้รับการยกย่อง

นางแก้ว

ความเชื่อในเรื่องนางแก้ว หรือรัตนกัญญาณี มีที่มาจากคัมภีร์ไตรภูมิของพุทธศาสนา สอดคล้องกับความเชื่อในเรื่องของพญาจักรพรรดิราชในลักษณะที่เป็นการข้ถึงอำนาจแห่งบุญญธิการของพญาจักรพรรดิราชว่าทรงเป็นผู้ที่มีพระบารมีสูงส่ง และมีแก้ว 7 ประการ เป็นของคู่บุญบารมี ได้แก่ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว มณีแก้ว ขุนคลังแก้ว ขุนพลแก้ว และนางแก้ว

นางแก้ว หมายถึง สตรีผู้มีบุญบารมีและคู่ควรแก่การเป็นคู่ครองของพญาจักรพรรดิราช หรือผู้มีบุญบารมีทัดเทียมกัน อนึ่ง นางแก้วนั้นจะต้องประกอบไปด้วยคุณลักษณะต่าง ๆ กล่าวคือ เป็นผู้ที่มีรูปสมบัติงามพร้อม เช่น มีรูปโฉมงดงาม มีผิวพรรณวรรณะผ่องใสเกลี้ยงเกลา และมีรูปร่างสมส่วนอรชร เป็นผู้ที่มีกิริยามารยาทเรียบร้อยข่มนามวล มีวาจาไพเราะอ่อนหวาน มีกลิ่นกายและกลิ่นปากหอมจรรจง เป็นผู้ที่มีไหวพริบปฏิภาณเป็นเลิศ สามารถเป็นเพื่อนคู่คิดมิตรคู่ใจของสามีได้ทั้งยามทุกข์และยามสุข รวมทั้งเป็นผู้คอยทอดถอนใจต่อความยากลำบาก และตั้งมั่นต่อผู้ที่เป็สามีแต่เพียงผู้เดียว “เรื่องนางแก้วนี้ เสฐียรโกเศศได้วิจารณ์ไว้ในเล่าเรื่องไตรภูมิว่า...ลักษณะเมียแก้วตามอุดมคติในไตรภูมิของลักษณะของนางแก้ว ซึ่งภวิไทยถือเป็นดังการบันดาลใจสำหรับแต่งเป็นบทประพันธ์สั่งสอนหญิงให้รู้จักหน้าที่ของหญิงที่ดี เมียที่ดี โดยอาศัยความประพฤติของนางแก้วเป็นแบบอย่าง เพราะถ้าลักษณะเช่นนี้ถ้าชายใดได้เมียซึ่งรู้จักปรนนิบัติพิพ้ให้ได้รับแต่ความสุข ไม่ทำเรื่องให้เดือดเนื้อร้อนใจ ได้เท่านี้แม้จะไม่ครบถ้วนตามกระบวนลักษณะของนางแก้วก็ยิ่งดี เพราะฉะนั้นอาจหาได้ว่าหญิงผู้ดีสมัยโน้นคงพยายามประพฤติตนตามอุดมคติที่ว่านี้...” (เกื้อพันธ์ นาคบุปผา อ้างใน เสฐียรโกเศศ , 2540 : 258 – 259) และยังปรากฏในพระนิพนธ์เรื่อง “ สามกรุง ” ของกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ว่า “...กายแม่เย็น ยามร้อน อุณหภูมิยามหนาว...” (จากบาทสุคทัยของโคลงสี่สุภาพ) สำหรับความเชื่อในเรื่องนางแก้วที่พบจากปัญหาสาขาคณบับล้านนา จะเป็นการกล่าวถึงแนวทางสำหรับการประพฤติปฏิบัติตนของสตรีที่ดี รวมทั้งหน้าที่ของภรรยาที่ดี ดังที่พบในชาดกเรื่องสุนภมิตตชาดก ที่กล่าวถึงนางเกสสินีว่าทรงกราบทูลพระสวามีเพื่อจะขอเสด็จติดตามไปในป่า ถึงแม้จะต้องไปตกระกำลำบากก็จะอดทน ทั้งนี้เพราะนางเกสสินียึดมั่นในแนวทางสำหรับประพฤติปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับหน้าที่ของภรรยาที่ดี หรือการประพฤติปฏิบัติตนของนางเทวธิดา ในเรื่องจันทมาตคชาดกที่ขอมออกบวชเป็นชีกัเพื่อจะหลีกเลี่ยงจากการไปเป็นมเหสีของสุทิสสนจกัภูมิร และจากเรื่องปัญญาพลชาดก ซึ่งกล่าวถึงนางสมาธิดาของเศรษฐีว่าเป็นผู้ที่ครองตนอยู่ในศีลจรรยาวัตรอันดีงาม และ

เป็นผู้ที่มีไหวพริบดีปัญญาเฉลียวฉลาด จึงสามารถผ่านการทดสอบในการคัดเลือกผู้ที่จะมาเป็นคู่ครองของ ปัญญาพลกุมารและได้รับการยกย่องว่ามีคุณสมบัติเหมาะสมแก่การเป็นนางแก้วคู่บารมีเพราะมีคุณลักษณะครบถ้วนตามแบบอย่างของเบญจกัลยาณีทุกประการ จากความว่า “...นางผู้นั้นไม่ใช่ยังชัวยานสามัญญ์สัง หากเป็นนางผู้ประกอบคลองวัดคัฏฐ์ และมิประหยูหาปุกกละผู้เสมอได้ ก็ควรเป็นป้าทปริจาคแห่งเจ้าแลนางมี วัฒนธรรมหน้าตาเสมอคังดาแว่นคำ และมีริมฝีปากทั้ง๒ กล้าแดงงามคังลูกนิโครธสุกนั้นแล ตา ก็ญญา อันว่านางผู้นั้นมีผมอันเขียวเสมอดังปีกแมลงหู ควรเลงดู รอดทุกกล้าทุกพวยแล...” (ปัญญาพลชาดก ฉบับชำระ : หน้า 488)

นอกจากนี้ ยังมีการใช้คำนำหน้าชื่อของตัวละครสตรีที่ครองตนอยู่ในศีล จริยวัตรอันดีงามและมีความประพฤติดีสมควรแก่การยกย่องเชิดชูให้เป็นนางแก้ว โดยการกล่าวเรียกชื่อของสตรีผู้นั้นว่า นางแก้ว... อาทิ นางแก้วเทวธิดา นางแก้วอุคคมาณี นางแก้วสุวรรณพิมพา ในเรื่องจันทมาตชาดก หรือนางแก้วเกสณีในเรื่องสุทนต์ชาดก และนางแก้วจันทเทวีในเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก ฯลฯ

ด้วยเหตุที่คนส่วนใหญ่ในล้านนาให้ความสำคัญพระพุทธรูปศาสนาในฐานะที่เป็นศูนย์รวมจิตใจ และเป็นศูนย์กลางทางด้านการศึกษาของกลุ่มคนในสังคม รวมทั้งมีความสำคัญในลักษณะที่เป็นกรอบทางจริยธรรมสำหรับการประพฤติปฏิบัติตนให้ตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมความดีงาม ดังนั้นแนวคิดต่าง ๆ ซึ่งมีที่มาจากคติความเชื่อทางพุทธศาสนาจึงมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นล้านนาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ยังส่งผลต่อการกำหนดคุณลักษณะของสตรีล้านนาให้มีความสอดคล้องกันกับคติความเชื่อในเรื่องของนางแก้วที่ว่า สตรีที่ดีจะต้องมีรูปสมบัติงามพร้อม และเมื่อจะต้องทำหน้าที่เป็นภรรยาที่ดีของสามีก็ต้องปฏิบัติตนให้ได้ตามแบบอย่างของนางแก้วในไตรภูมิเป็นสำคัญ

เบญจกัลยาณี

“เบญจกัลยาณี หรือปัญจกัลยาณี ตามคำราชาธิลักษณะ หมายถึง นางผู้มีความงาม 5 ประการ และส่วนใหญ่จะใช้เป็นนามเรียกสตรีที่มีบุญวาสนาเมื่อเกิดมาแล้วมีความงามครบทั้ง 5 ประการอยู่ในตัว ซึ่งมักจะมีการกล่าวถึงในวรรณคดีไทยเสมอ ๆ ทั้งนี้ ความงาม 5 ประการนั้น ได้แก่ งามผมน คือก มีเรือนผมดำขลับเหมือนกับหางนกยูง ในขณะที่ปล่อยผมสยายลงมาประชายผ้านุ่งก็จะดูสวยงามยิ่งนัก งามโขนฐ์ คือก มีริมฝีปากสม่ำเสมอทั้งสี และมีสีแดงเหมือนผลคำลึงสุก งามพิน คือก มีฟันขาวเรียบเรียงกันเป็นระเบียบสม่ำเสมอ งามผิว คือก ถ้าเป็นสตรีที่มีผิวคล้ำก็ให้คำสนทนเหมือนพวงดอกนิโลบล หรือดอกบัวสายสีครามปราศจากไฟฝ้าใดใด และถ้าเป็นสตรีที่มีผิวขาวก็ให้คำสนทนเหมือนพวงดอกกรรณิการไม่มีมลทินแฉะแฉมันแม้แต่น้อย งามวัย คือก เป็นผู้ที่ยังคงความสาวสะพรั่งไว้ได้ตลอดเวลา ถึงแม้จะผ่านการมีบุตรมาแล้วก็ตาม” (สมชาย พุ่มสอาด , 2531 : 81 - 82) ซึ่งจะพบจากการทำน่ายลักษณะของสตรีในเรื่องปัญญาพลชาดก ที่บิดามารดาของปัญญาพลกุมารได้กล่าวถึงลักษณะของนางสมาธิว่าเป็นผู้ที่มีความงามครบตามแบบของเบญจกัลยาณี

(ข) สตรีที่ไม่ได้รับการยกย่อง

นางกาลกิณี

ความเชื่อในเรื่องนางกาลกิณีนี้ เป็นความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของสตรีนางหนึ่งซึ่งเป็นผู้ที่ประพฤติดัวชั่ว เอาใจออกห่างผู้เป็นสามี และมีจิตผูกไว้ในนายอื่น รวมทั้งคิดวางแผนการร้ายเพื่อจะกำจัดสามีของตนให้พ้นทาง และเป็นความเชื่อมีลักษณะตรงกันข้ามกับความเชื่อในเรื่องของเบญจกัลยาณีที่กล่าวมาแล้วในข้างต้น ดังที่พบจากเรื่องโศกนาฏกรรมก่อกำลាំងถึงเรื่องของนางกาลกิณีผู้เป็นเทวีของกบปิลกุมาร พระเชษฐาของพระกุมารโศกนันทะว่าแอบมีจิตปลุกพืชเสน่ห์ในตัวน้องของสามี จึงวางแผนกำจัดกบปิลกุมารโดยการวางยาพิษในอาหาร และเมื่อกบปิลกุมารเสวยอาหารแล้วจึงเสียชีวิต ในเวลาต่อมา หลังจากที่กบปิลกุมารเสียชีวิตไปแล้วนางกาลกิณีก็มีสถานภาพเป็นหม้าย นางจึงคิดวางแผนการชั่วร้ายที่จะกำจัดนางปทุมมาวดีเทวีของพระกุมารโศกนันทะเป็นรายต่อไป โดยการออกอุบายให้คนทั้งสองไปนอนเฝ้าพระศพของกบปิลกุมารสามีของตนในคืนสุดท้าย เมื่อสบโอกาสในช่วงที่โศกนันทะและนางปทุมมานอนหลับ นางกาลกิณีก็แอบตัดนิ้วมือจากซากศพของสามีแล้วค่อย ๆ ย่องเข้าไปซ่อนไว้ในมวยผมของนางปทุมมา ครั้นเก็บศพไว้ตามกำหนด 7 วัน ก็จะประกอบพิธีเผาในช่วงเช้าของวันรุ่งขึ้นตามธรรมเนียมที่นั่น พระญาติวงศ์ที่เป็นสตรีจะต้องสยายผมของตนลงด้วยถือเป็นการแสดงความเคารพแก่ผู้ตายให้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพ นางกาลกิณีจึงกราบทูลขอต่อพระราชบิดาของสามีว่าให้มีรับสั่งแก่พระญาติวงศ์ทุกคนที่มาเข้าร่วมพิธีพระราชทานเพลิงศพในครั้งนั้น จนกระทั่งมาถึงตำแหน่งที่นางปทุมมายืนอยู่ เมื่อนางปทุมมาคลี่มวยผมของตนออกมา นิ้วมือของซากศพซึ่งถูกซ่อนไว้ในเกล้ามวยผมจึงตกลงลงสู่พื้นดินตรงเบื้องหน้าบริเวณที่นางยืนอยู่นั้น ขณะเดียวกันกับที่นางกาลกิณีได้รับเดินไปหยิบนิ้วมือขึ้นมาพร้อมกับประกาศว่านางปทุมมานั้นเป็นนางผีเสื้อแปลงกายมา ไม่สมควรจะให้อยู่ร่วมกับพวกมนุษย์ และจะต้องถูกเนรเทศออกไปจากเมือง หรือนำตัวไปฆ่าให้ตายในทันที ฝ่ายพญารัศมีมรรฐผู้เป็นพระราชบิดาทรงกล่าวประณิประณอมเหตุทั้งหมดด้วยการตัดสินใจให้นำตัวนางปทุมมาไปส่งคืนแก่พระวิสุทธิธาดาผู้ให้การเลี้ยงดูนางมาตั้งแต่เมื่อครั้งยังเยาว์วัย นางปทุมมาจึงตัดพ้อแก่โศกนันทะด้วยความน้อยใจว่าเหตุใดไม่ยอมกล่าวทัดทานขอร้องต่อพญารัศมีมรรฐผู้เป็นบิดา แต่กลับปล่อยให้นางถูกตัดสินความผิดทั้ง ๆ ที่ไม่ได้เป็นผู้กระทำ นางปทุมมาจึงยอมกลับไปอยู่กับพระวิสุทธิธาดาตามเดิม ส่วนนางกาลกิณีนั่นก็ใช้เสน่ห์เล่ห์มารยาของตนหลอกล่อจนโศกนันทะลุ่มหลงและรับนางมาเป็นภรรยาแทน ใจขณะที่พวกข้ารับใช้นำตัวนางปทุมมาไปส่งยังอาศรมของพระธาดานี้ นางได้ขอร้องต่อข้ารับใช้ทั้งสี่คนโดยการมอบแหวนเพชรจำนวน 4 วง ให้เป็นสินน้ำใจ และให้ข้ารับใช้เหล่านั้นกลับไปกราบทูลแก่พญารัศมีมรรฐว่าได้ส่งตัวนางคืนให้แก่พระวิสุทธิธาดาเรียบร้อยแล้ว จากนั้นนางจึงเดินทางต่อไปตามลำพัง ครั้นพอกลับไปถึงบริเวณอาศรมที่พัก นางได้ก้มลงกราบพระธาดาที่เท้า 5 ครั้ง แล้วตั้งจิตอธิษฐานขอบบารมีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ว่า หากนางมีชาติกำเนิดเป็นผีเสื้อดังคำกล่าวหาที่ขอให้นางถูกรณณีสืบจนตาย แต่ถ้านางไม่ได้มีชาติกำเนิดเป็นผีเสื้อนั้นก็ขอให้เกิดมีอุทยานผุดขึ้นมาในที่แห่งนี้ พร้อมทั้งปวารณาตนขอให้ร่างกายของนางกลายเป็นศาลาหลังหนึ่งตั้งอยู่ท่ามกลางอุทยานแห่งนี้แทน และขอให้คาถาสองข้างของนางกลายเป็นนกแขกเต้าแสนรู้ 2 ตัว คอยเล่าเรื่องราวของนางให้แก่ผู้ใดเดินทางแวะมาพักยังศาลานี้ฟัง ต่อมาเมื่อความทราบไปถึงพญารัศมีมรรฐ พระองค์จึงรับสั่งให้บริวารข้ารับใช้ไปจัดเตรียมข้าวของเพื่อจะออกเดินทางไปยังศาลาของนางปทุมมาวดี ครั้นพอทราบความจริงจากนกแขกเต้าทั้งสองแล้ว จึงรับสั่งให้จับตัวนางกาลกิณีมาลงโทษโดยการบังคับให้ดื่มยาพิษตายตกไปตามกบปิลกุมารผู้เป็นสามี จากนั้นพญารัศมีมรรฐได้ทูลขออาราธนาเชิญตัวนางปทุมมาให้กลับคืนสู่

พระนคร พร้อมทั้งสละราชสมบัติให้แก่โสมันทกุมารสืบต่อไป ฝ่ายนางปทุมมาวดีก็ได้รับการอภิเษกให้เป็น อัครมเหสีในเวลาต่อมา

จากเรื่องที่ยกตัวอย่างมาข้างต้นนี้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า แนวคิดในเรื่องของนางกาลกิณีอาจเป็นที่มาของความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของแม่หม้าย ซึ่งผู้คนในสังคมต่างก็ให้ความรังเกียจดูแคลนว่าเป็นผู้ที่ประพฤติดคนชั่ว ไม่เหมาะสมแก่การเป็นกุลสตรีที่ดี รวมทั้งการเป็นภรรยาที่ดีของสามี ดังนั้น แนวคิดและความเชื่อในเรื่องดังกล่าวจึงถูกปลูกฝังมากับแนวคิดทางจริยธรรมสำหรับการประพฤติปฏิบัติตนของสตรีตั้งแต่เมื่อครั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน และหากสตรีนางใดตกอยู่ในสถานภาพของแม่หม้าย ก็จะถูกกรอปรจารีตประเพณีทางสังคมตัดสินและกำหนดบทบาทการดำรงชีวิตอยู่ในสังคมร่วมกับผู้อื่นพร้อมทั้งถูกตีตราว่าเป็นสตรีที่บุรุษไม่สมควรจะเลือกมาเป็นคู่ครอง ทั้งนี้สตรีที่เป็นหม้ายก็จะได้รับความอับอายจนไม่กล้าออกไปสู่หน้ากับผู้คนในสังคมนั้นได้

แม่ร้าง แม่หม้าย

แม่ร้าง หมายถึง สตรีที่ถูกสามีทอดทิ้ง ส่วนแม่หม้าย หมายถึง สตรีที่สามีนั้นเสียชีวิตในขณะที่ยังไม่ถึงวัยอันควร ซึ่งสตรีที่เป็นแม่หม้ายส่วนใหญ่ก็มักจะถูกสังคมตีตราว่าเป็นหญิงกาลกิณี และถูกรังเกียจเนื่องจากเป็นสาเหตุแห่งการเสียชีวิตของสามี ทั้งนี้ ความเชื่อในเรื่องดังกล่าว จะช่วยสนับสนุนความเชื่อในเรื่องของนางแก้วคู่บารมี หรือหญิงพรหมจรรย์ที่ได้รับการยกย่องจากสังคมว่าเป็นผู้ที่มีแต่ความดีงาม บริสุทธิ์ผุดผ่อง สมควรที่บุรุษจะเลือกมาเป็นคู่ครองให้เด่นชัดยิ่งขึ้น ซึ่งความเชื่อดังกล่าวสอดคล้องกับคติความเชื่อตามลัทธิพรหมณ์ในศาสนาฮินดู ที่กำหนดคุณค่าของสตรีในเรื่องของพรหมจรรย์ หากสตรีใดที่สามีเสียชีวิตลงหลังจากเข้าพิธีสมรสกันได้ไม่นานนักจะต้องทำพิธี “สตี” หรือการบูชาไฟ เพื่อพิสูจน์ความจงรักภักดีต่อผู้เป็นสามี ซึ่งความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของแม่หม้ายนี้ จะพบจากนิทานชาดกบางเรื่องในปัญญาสาขกฉบับล้านนาที่กล่าวถึงคุณลักษณะของสตรีที่ดีว่าจะต้องไม่มีสถานภาพเป็นแม่หม้าย โดยเฉพาะสตรีที่ถูกสามีทอดทิ้งและถูกขับไล่ออกมาจากตระกูลของสามีนั้นมักจะได้รับการดูถูกดูแคลนจากคนในสังคม ดังที่ปรากฏในนิทานชาดกเรื่องสุทธชาดก ซึ่งกล่าวถึงนางมโนหรรพราพธนีถึงบุพการีในอดีตที่ส่งผลให้ตนต้องพลัดพรากกับพระสวามี จากนั้นจึงบินหนีกลับไปยังเมืองกินนรบนเขาไกรลาส ซึ่งพญาพุมมราชผู้เป็นพระราชบิดาทรงรับสั่งให้สร้างประสาทหลังใหม่ขึ้นและให้นางมโนหรรพราพธนีอยู่กับนางบริวารจำนวนหนึ่ง ทั้งนี้ เนื่องมาจากนางมโนหรรพราพธนีลงปออยู่ในเมืองมนุษย์มาเป็นเวลานาน รวมทั้งมีพระสวามีเป็นมนุษย์ จึงทำให้กลิ่นสาบของมนุษย์ติดผิวกายของนางมา จากความว่า “...อหิ อันว้า ข้า เอภิกขา อันเป็นผู้เดียว กริสุสามี จักกะทำดังรือชา เวรพพ อันว่าเปนมะร้าง ภูกัก อันเคือคร้อน โลก ในโลกนี้แล วหิ อันว้า ข้า กสุสามี จักกะทำ เวรพพ ยังภาวะ อันเปนมะร้าง กิ ดังรือนี้ข้า อหิ อันว้า น อิจฺฉามิ คีบมิก ปเสยยังท่านทั้งหลายผู้อื่น รูปเตวา เทาเว้นไว้ ค์ ยังเจ้า ปิยิ อันเปนที่รัก มยุหิ แก่ข้าแล...” (สุทธชาดก ฉบับชำระ : หน้า 96) หรือจากเรื่องสุกมิตตชาดกที่กล่าวถึงนางเกสสินีเทวีกราบทูลพญาสุกมิตตราชผู้เป็นพระสวามีเพื่อขอออกติดตามไปนโป้า หลังจากทีพระอนุชาของพญาสุกมิตตคคิถกกฎช่องสุมผู้คนไว้จำนวนหนึ่งแล้วทำการแย่งชิงราชบัลลังก์ของพระเชษฐา ด้วยเหตุที่นางเกสสินีไม่ต้องการตกอยู่ในสภาพของแม่ร้างแม่หม้ายที่ผู้คนทั้งหลายต่างก็ดูถูกดูแคลนว่าเป็นหญิงไม่ดี นำความเสื่อมเสียมาสู่ผู้เป็นสามี และวงศ์ตระกูล (สุกมิตตชาดก ฉบับชำระ : หน้า 160 – 162) และเรื่องมหาปทุมมกุมารชาดก ที่กล่าวถึงนาง

สมเด็จพระราชเทวีกรรมาธิราชพรมไพฑูริย์เพื่อขอออกติดตามไปในป่า เมื่อถึงคราวต้องหลบหนีออกจากบ้านเมือง เนื่องจากพญางูเงี้ยวได้ยกกองทัพมาล้อมกำแพงเมืองเอาไว้ ทั้งนี้ นางสุเมกษลาทรงเกรงกลัวว่าจะถูกพระสวามีทอดทิ้งให้ตกอยู่ในสถานะของแม่หม้าย ที่มักจะได้รับการดูถูกดูแคลนจากผู้คนทั่วไป (มหาปทุมมกุมมารชาดก ฉบับชำระ : หน้า 949) จากเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก ที่กล่าวถึงนางจันทเทวีว่าถูกพญาพรหมทัตต์ผู้เป็นพระสวามีเนรเทศออกจากเมือง ด้วยเหตุที่ฟังคำยุยงจากนางจอมค้ำเหสีรองซึ่งสมคบคิดกับปลากเสนาผู้เป็นน้าวางแผนกำจัดจางจันทเทวีให้พ้นจากตำแหน่ง แต่หลังจากที่ทรงทราบความจริงทั้งหมดแล้ว จึงรับสั่งให้ข้ารับใช้ไปปรับตัวนางจันทเทวีกลับคืนสู่เมืองพารณสีตามเดิม ซึ่งนางจันทเทวีได้ทูลขอให้มีการจัดพิธีลุยไฟ พิสูจน์ความบริสุทธิ์ขึ้น เพื่อแสดงถึงความเชื่อมั่นในศีลจริยาวัตรอันดีงามที่นางเคยกระทำไว้ และผู้คนที่หลายจะได้ไม่ติฉินนินทาว่ากล่าวในภายหลัง (สุวรรณสังขราชกุมารชาดก ฉบับชำระ : หน้า 240 – 241) จากเรื่องจันทมาตยชาดกที่กล่าวถึงว่าเมื่อครั้งที่พญาเศรษฐคณิปปา ผู้รอบรู้ในเรื่องเวทมนตร์คาถาอาคมต่าง ๆ นำกองทัพมาบุกเมืองคันธรัฐเพื่อชิงเอาตัวนางอุตมธานีราชธิดาผู้ทรงสิริโฉม แต่พญาคันธรัฐได้ส่งตัวหญิงหม้ายจำนวนหนึ่งออกไปต้อนรับแทน เมื่อไปถึงที่พักของพญาเศรษฐคณิปปาแล้ว หญิงหม้ายเหล่านั้นต่างก็เข้าร่วมก่อกวนพร้อมทั้งปรนนิบัติทักท้วงแก่พญาเศรษฐคณิปปา จนทำให้มนตร์อาถรรพ์ที่มีอยู่เสื่อมลง และในที่สุดก็ถูกจันทมาตยกุมารจับตัวมามอบให้แก่พญาคันธรัฐผู้เป็นพระราชบิดาแห่งนางอุตมธานี (จันทมาตยชาดก ฉบับชำระ : หน้า 310) ซึ่งวิธีการข่มขืนที่ด้วยสตรีเช่นนี้เชื่อว่าได้ผลดียิ่ง อาจเนื่องมาจากคติที่ถือชายเป็นใหญ่ (Patriarchy) ของอินเดียที่ส่งผ่านมาถึงคนไทยในอดีตโดยผ่านทางศาสนา เมื่อผู้หญิงเข้าไปมีสัมพันธ์กับสกลาบันทางศาสนาที่จากอินเดียเมื่อใด ผู้หญิงจะมีสถานะต่ำกว่าผู้ชายในทุกกรณี (วราจกมล สิทธิกัน อังใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ , 2542 : 183) และจากเรื่องมหาสุรเสนชาดก ซึ่งกล่าวถึงเหตุที่นางวิขุลดาเทวีทรงแค้นแค้นต่อพระสวามีที่เสียชีวิตไปเนื่องจากทรงปริวาสศีลระของตนให้แก่พราหมณ์สี่รชชาด ซึ่งเป็นพระอินทร์แปลงกายมาเพื่อทดสอบความเชื่อมั่นในการถวายอภินิหารของพระองค์ ฝ่ายนางวิขุลดาเทวี ครั้นทรงทราบว่าพระสวามีเสียชีวิตจึงรีบออกมาดูพร้อมกับกรรมาธิราชพรมไพฑูริย์ที่เสด็จมาด้วยแล้วตรัสกับเหล่าเสนาบดีทั้งหลายที่มาเข้าเฝ้าว่า “...ในขณะที่ นางต้องกลายเป็นแม่หม้ายเนื่องจากพระสวามีเสียชีวิตลง ทำให้ขาดที่พึ่งพิงไม่มีผู้ใดมาคอยดูแลรักษาเหมือนในหนหลัง...” (สุรเสนชาดก ฉบับชำระ : หน้า 963) ซึ่งความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องแม่หม้ายในสังคมไทยนั้นมีปรากฏมานานตั้งแต่เมื่อครั้งในอดีต และสตรีที่มีสถานภาพทางสังคมว่าเป็นแม่หม้ายมักจะถูกรังเกียจจากผู้คนรอบข้าง ไม่ว่าจะเป็นกรณีใดก็ตาม สาเหตุเนื่องมาจากสังคมแต่โบราณให้ความสำคัญกับบุรุษว่าเป็นผู้ที่มีอำนาจบทบาทและสถานะทางสังคมสูงกว่าสตรี คนโบราณเชื่อกันว่าสตรีที่เป็นแม่หม้ายนั้นเป็นผู้ที่นำความวิบัติเสื่อมเสียมาสู่วงศ์ตระกูล และเป็นสตรีที่ไร้ค่าเพราะถูกสามีทอดทิ้ง ไม่สมควรจะมาร่วมสมาคมกับผู้คนในสังคม ดังนั้นเมื่อใดที่สตรีตกอยู่ในสถานภาพของแม่หม้าย ก็จะต้องคอยหลบซ่อนตัว หลีกเลียงจากการพบปะผู้คน มีชีวิตที่ขมขื่น หรือไม่เช่นนั้น ก็จะใช้ชีวิตในลักษณะที่ประชดสังคมทำตัวเหลวแหลกโดยไม่สนใจชื่อเสียงตาของครอบครัว ซึ่งเกี่ยวข้องกับความเชื่อในเรื่องของผีแม่หม้ายที่กลุ่มคนในหลาย ๆ ท้องถิ่นของประเทศไทยเกิดความรู้สึกเกรงกลัวในอำนาจของสิ่งลึกลับที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติและไม่สามารถหาเหตุผลมาอธิบายได้ ดังจะพบจากข่าวทางหน้าหนังสือพิมพ์เกี่ยวกับเรื่องของผีแม่หม้ายออกมาลือว่าจับตัวชายหนุ่มที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ทั้งนี้ ความเชื่อในเรื่องของผีแม่หม้ายที่มีปรากฏอยู่ทั่วไปในสังคมท้องถิ่นของประเทศไทยเป็นความเชื่อในเรื่องของไสยศาสตร์ตามคติวิญญาณนิยม ซึ่งผู้คนที่อาศัยอยู่ในชุมชนท้องถิ่นนั้นต่างก็มีความเกรงกลัวต่อผีแม่หม้ายว่าจะมานำตัวชายหนุ่มในหมู่บ้านไป หมายความว่า การที่ชายหนุ่มในหมู่บ้านได้เสียชีวิตลงโดยไม่

ทราบสาเหตุหรือเสียชีวิตในขณะที่กำลังนอนหลับ สำหรับผู้ที่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นทางภาคอีสานเรียกว่า “ไหลตาย” หรือหลับตาย ดังนั้น จึงมีการคิดหาวิธีป้องกันโดยการทำ “ปลัดขิก” หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เล็กที่ทำจากกิ่งไม้ แล้วนำมาเหลาตกแต่งให้มีรูปร่างสวยงาม และสำหรับไม้ที่จะนำมาทำนั้น จะเป็นไม้เนื้ออ่อนหรือไม้เนื้อแข็งก็ขึ้นอยู่กับสภาพป่าไม้ของท้องถิ่น เมื่อทำเสร็จเรียบร้อยแล้วจึงนำไปแขวนไว้ตามประตูรั้ว หรือประตูบ้าน ซึ่งในบางโอกาสก็จะมีคนนำท่อนไม้ขนาดใหญ่มาทำปลัดขิกแล้วนำไปวางไว้ตรงบริเวณทางเข้าหมู่บ้าน เพื่อป้องกันไม่ให้ผีแม่หม้ายสามารถเข้าไปจับตัวชายหนุ่มที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านได้ และถือเป็นการขับไล่ผีแม่หม้ายโดยมีนัยยะว่าปลัดขิกนั้นใช้แทนตัวชายหนุ่มที่จะถูกจับตัวไป สำหรับพิธีบูชาปลัดขิกหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สอดคล้องกันกับความเชื่อทางไสยศาสตร์ของคติพราหมณ์ที่มีการนำเอาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไปบูชาพระแม่อุมาเทวี ในประเทศอินเดียเพื่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขในชีวิตครอบครัวและให้มีลูกหลานสืบสกุลต่อไปในภายภาคหน้า ในส่วนของประเทศไทยจะพบพิธีกรรมที่มีการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้เฉพาะในกลุ่มคนบางกลุ่มที่มีความเชื่อถือศรัทธาในลัทธิพราหมณ์และนับถือพระแม่อุมาเทวีตามคติเทวนิยมของศาสนาฮินดู แต่ในปัจจุบันแนวคิดและคติความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่พบในสังคมไทยได้มีการปรับเปลี่ยนมาสู่ลักษณะที่เป็นเครื่องรางของขลังซึ่งผู้ที่มีความเชื่อถือนั้นมักจะพกพาติดตัวเพื่อให้เกิดสิริมงคลแก่ตนเองและเสริมสร้างบารมีหรืออำนาจบางประการตลอดจนสร้างพลังใจให้แก่ผู้ที่นับถือบูชานั้น

อนึ่ง ในสังคมล้านนา ไม่ได้กำหนดคุณค่าของสตรีจากสถานภาพทางสังคม แต่จะยกย่องถึงการประพฤติปฏิบัติตนตามแนวทางจริยธรรมในพุทธศาสนา สามารถวางตัวได้อย่างเหมาะสมเมื่อต้องการดำรงชีวิตอยู่ในสังคมและเป็นผู้ที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดรอบรู้ทั้งในเรื่องทางโลกและเรื่องทางธรรม พร้อมทั้งจะให้คำแนะนำปรึกษาแก่ผู้เป็นสามีได้ ซึ่งจะพบในชาดกเรื่องจันทมาศกษัตริย์ที่สะท้อนสภาพชีวิตของผู้คนในสังคมท้องถิ่นล้านนาได้เป็นอย่างดี และไม่ได้ให้ความสำคัญในเรื่องของแม่หม้ายมากนัก จากการกล่าวถึงนางพรหมจารีว่าถูกสุทัสสนจักกัเป็นผู้เป็นสามีขับไล่ออกจากบ้านเมือง โดยถูกนำตัวไปลอยแพจนกระทั่งได้พบกับจันทมาศกษัตริย์และตัดสินใจครองรักกันที่สุดในที่สุด ถึงแม้ว่านางพรหมจารีจะถูกผู้เป็นสามีทอดทิ้งเพื่อไปมีเมเหติพระองค์ใหม่ ทั้งนี้ผู้แต่งต้องการจะยกย่องนางพรหมจารีในฐานะนางสตรีที่มีไหวพริบดีปัญญาอันชาญฉลาดสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ได้ เป็นผู้ที่มีน้ำใจหนักแน่นเด็ดเดี่ยว สามารถนำทัพออกรบเคียงบ่าเคียงไหล่ได้ ตลอดจนเป็นผู้ที่มีรูปสมบัติงามพร้อม จนได้รับการยอมรับจากจันทมาศกษัตริย์ด้วยการพิชิตจนนำไปว่าเป็นผู้ที่เหมาะสมจะเลือกมาเป็นคู่ครองอีกนางหนึ่ง ซึ่งในชาดกเรื่องนี้ยังได้สอดแทรกคติความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องสถานภาพทางสังคมของคนโบราณว่าสามารถมีภรรยาได้หลายคนในเวลาเดียวกัน โดยไม่ขัดต่อจารีตประเพณี แต่กลับได้รับการยอมรับยกย่องให้เป็นผู้ที่มีอำนาจวาสนาในเรื่องของความรักแทน

(2.2) การดูลักษณะของบุรุษ

การดูลักษณะของบุรุษโดยปกติทั่วไปนั้น คนล้านนาจะเน้นในเรื่องของการประพฤติปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา และจะต้องเป็นผู้ที่ดำรงตนอยู่ในศีลจรรยาวัตรอันดีงาม อาทิ มีความเมตตากรุณาต่อผู้อื่น ให้การช่วยเหลือผู้ที่ทุกข์ยากลำบากกว่าตน ซึ่งบุรุษที่เคยผ่านการบวชเรียนเพื่อแสวงหาวิชาความรู้ในศิลปศาสตร์แขนงต่าง ๆ มักจะได้รับความเชื่อถือไว้วางใจจากผู้คนในสังคม รวมทั้งได้รับการยอมรับยกย่องให้เป็นผู้ที่มีความสามารถทางสังคมแล้ว การปฏิบัติตนสำหรับสัมพันธภาพที่ดีในครอบครัว ก็เป็นอีก

ประการหนึ่งที่คนล้านนาให้ความสำคัญ โดยกล่าวว่าบุรุษที่ดีนั้นจะต้องครองตนอยู่ในศีลธรรม และสามารถปฏิบัติตนตามสมควรแก่หน้าที่ในฐานะของพ่อบ้านหรือสามีที่ดี ดังที่พบในนิทานชาดกส่วนใหญ่ที่ได้กล่าวถึงคำสอนเกี่ยวกับบุรุษ ซึ่งเน้นในเรื่องของการรักษาศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 และการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ได้แก่ เรื่องของกฎไตรลักษณ์ หลักโลกุตตรธรรม และหลักสังขารทั้ง 4 ประการ ฯลฯ เช่น จากเรื่องสุวรรณังสราชกุมารชาดก จันทมาตกชาดก มณชาดก ปัญญาพลชาดก สาทินนราชชาดก และปราชณกัปปีลปราชชาดก เป็นต้น

(2.3) การดูลักษณะของสัตว์

ความเชื่อในเรื่องของการดูลักษณะของสัตว์ที่พบในนิทานชาดกนั้น เป็นการกล่าวถึงเรื่องคุณลักษณะของสัตว์คู่บารมีของพระโพธิสัตว์ และลักษณะของสัตว์ที่ดี เช่น จากเรื่องสุรนชาดก กล่าวถึงว่า ในขณะที่พระกุมารสุรนธิดากำเนิดออกมาแล้วนั้น สัตว์คู่บารมีของพระองค์ก็ถือกำเนิดออกมาในเวลาเดียวกัน ซึ่งสัตว์ตัวนี้มีคุณลักษณะพิเศษตรงที่มีดวงตาดีแฉกราวกับแก้วมณี ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า *ม้ามณีกาช* หรือในตอนที่ถูกกล่าวถึงข้างแก้วที่มีชื่อว่า *กมุททะ* จากเรื่องโสนันทชาดก ที่กล่าวถึงนกแขกเต้าซึ่งถือกำเนิดมาจากการเนรมิตกายของนางปทุมมาวดีว่ามีลักษณะที่ดีคือเป็นนกแสนรู้ สามารถพูดจาเลียนแบบได้ใกล้เคียงกับมนุษย์ จากเรื่องสุวรรณังสราชกุมารชาดก ได้กล่าวถึงช้างแก้วชื่อ *ปิยจัมภล* และจากเรื่องจันทมาตกชาดก ที่กล่าวถึงม้าแก้วชื่อ *สินธุระ* หรือในตอนที่ถูกกล่าวถึงว่ามีพญาช้างเผือกเชือกหนึ่งได้เดินผ่านมาในเส้นทางเดียวกันกับนางเหมรังสี และได้ทิ้งรอยเท้าเอาไว้เมื่อพญาเสือโคร่งเดินผ่านมาพบรอยเท้าของพญาช้างเผือกจึงปีนลงไปยังกลายเป็นแอ่งน้ำเล็ก ๆ สำหรับเรื่องฉัททันตชาดกนั้นกล่าวถึงพญาช้างฉัททันตผู้เป็นเจ้าโกลนของบริวารช้างในป่าหิมพานต์ และมีการกล่าวถึงลักษณะของช้างที่ดีตามตำราคุณลักษณะ นั้นคือ *ช้างเผือก* ซึ่งถือเป็นช้างมงคลคู่บ้านคู่เมือง และสอดคล้องกับความเชื่อในเรื่องของช้างแก้วคู่บารมีของพญาจักรพรรดิราชคังนี้ เป็นต้น (กล่าวไว้ในหน้า 134) สำหรับในสังคมล้านนา การดูลักษณะของสัตว์ที่ดีนี้ จะพบจากความเชื่อเกี่ยวกับลักษณะของสัตว์เลี้ยง และสัตว์ที่ใช้แรงงานในท้องถิ่น เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย สุนัข และนก ทั้งนี้ มีการจัดพิมพ์เป็นตำราคุณลักษณะสัตว์หลาย ๆ ชนิดออกมาวางจำหน่ายทั่วไป ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อในเรื่องการดูลักษณะของสัตว์ที่ยังสามารถพบได้ในสังคมท้องถิ่นปัจจุบัน รวมทั้งมีการตั้งชมรม หรือหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์ขึ้นเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลไว้สำหรับให้ผู้ที่สนใจได้ศึกษา และเป็นการรักษาพันธุ์สัตว์ในท้องถิ่นให้อยู่คู่กับสังคมสืบไป อาทิ ศูนย์อนุรักษ์ช้างไทยที่สวนป่าทุ่งเกวียน จ.ลำปาง หรือสวนสัตว์หลาย ๆ แห่งในประเทศไทย หรือการจัดงานขันโตกช้างที่จังหวัดลำปาง การจัดพิธีสมรสช้างที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และการกำหนดให้วันที่ 13 มีนาคม ของทุกปีเป็น “วันช้างไทย” เป็นต้น

ผลจากการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่องความเชื่อทางโหราศาสตร์นี้ ทำให้ทราบว่า คนล้านนาโบราณให้ความสำคัญกับเรื่องของการทำนายดวงชะตา การพยากรณ์ความฝัน การดูลักษณะของบุคคลและสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งความเชื่อดังกล่าวจะสัมพันธ์กับการดำรงชีวิตของผู้คนในสังคมและสภาพแวดล้อมของท้องถิ่นเป็นสำคัญ คติความเชื่อของคนส่วนใหญ่ในสังคมท้องถิ่นล้านนายังคงผูกพันอยู่กับเรื่องธรรมชาติ และสิ่งลี้ลับที่อยู่เหนือปรากฏการณ์ธรรมชาติซึ่งมีลักษณะเป็นการผสมผสานกันระหว่างคติทางพุทธกับเรื่องของไสยศาสตร์ โดยถ่ายทอด

ทอดผ่านความเชื่อในเรื่องโชคลาง การพยากรณ์เหตุการณ์ต่าง ๆ ลัวงหน้า การดูดวงชะตาของมนุษย์ที่สอดคล้องกับเรื่องทางโหราศาสตร์ ดาราศาสตร์และดวงสมพงศ์ระหว่างบุคคล ตลอดจนการคุณลักษณะของมนุษย์และสัตว์ เพื่อให้ทราบถึงแนวทางสำหรับการดำเนินชีวิตต่อไปในภายภาคหน้าได้อย่างไม่ประมาท

5.2.2 ด้านวัฒนธรรม ประเพณี

ก. ประเพณี - พิธีกรรม

ศรชัย แสงสุข (2536 : 137 – 139) กล่าวถึงเรื่องประเพณีไว้ว่า “ประเพณี คือ ความประพฤติสืบต่อกันมาจนเป็นที่ยอมรับของส่วนรวม สิ่งใดก็ตามเมื่อประพฤติซ้ำ ๆ กันอยู่บ่อย ๆ จนเป็นความเคยชินเกิดเป็นนิสัยขึ้น ความประพฤติเหมือน ๆ กันเป็นส่วนใหญ่ในหมู่คณะ เรียกว่า ประเพณีหรือนิสัยสังคม และถ้าใครฝ่าฝืนหรือละเมิด อาจถือว่าเป็นผิดเป็นชั่วได้”

ประเพณีซึ่งได้รับมรดกตกทอดกันมาแต่เก่าก่อน เรียกว่า ประเพณีเดิม เป็นประเพณีที่สืบต่อ ๆ มา ประเพณีเดิมเป็นพื้นฐานของเรื่องประเพณีทั่วไป ประเพณีเดิมอยู่ได้เพราะมีสิ่งใหม่เข้ามาช่วยเสริมสร้างสิ่งเก่าอยู่เสมอและกลมกลืนเข้ากันได้ดี จึงทำให้ประเพณีเดิมยังคงรูปมีชีวิตรอดอยู่ต่อไปได้

ประเพณีเดิมรวมทั้งประเพณีที่เป็นสิ่งใหม่ ทำให้ประเพณีเดิมเปลี่ยนแปลงไปเรียกว่า ประเพณีรวม ประเพณีของแต่ละท้องถิ่น จะแตกต่างกันไปตามลักษณะสิ่งแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ และสิ่งแวดล้อมทางสังคม ประเพณี แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ จารีตประเพณี ขนบประเพณี และธรรมเนียมประเพณี

จารีตประเพณี (Mores) คือประเพณีที่สังคมถือว่าถ้าใครในสังคมฝ่าฝืนหรือละเมิดไม่กระทำตาม ก็ถือว่าเป็นความผิด ความชั่ว จารีตประเพณีจึงเป็นเสมือนข้อบังคับทางจรรยา หรือศีลธรรมทางสังคม และจารีตประเพณีใดถ้ามีสภาพเป็นคำสั่งของรัฐ โดยมีระเบียบแบบแผนและข้อบังคับให้กระทำ ไม่ให้กระทำ และบางทีก็มีการลงโทษด้วยจารีตประเพณีนั้น ก็หมดสภาพเป็นข้อบังคับทางศีลธรรม จรรยาของสังคม แต่กลายเป็นกฎหมายขึ้น จารีตประเพณีนี้ทางล้านนาถือกันมาก เรียกว่าฮีต ถ้าใครฝ่าฝืนก็เรียกว่าผิดฮีต ผิดผี ต้องหาอุบายปิดเป่าด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น การเลี้ยงผี หรือการเซ่นสังเวยต่าง ๆ ถ้าคนในสังคมนั้น ประพฤติปฏิบัติถูกต้อง ก็จะเป็นเครื่องป้องกัน คุ้มครองภัยพิบัติต่าง ๆ และนำความปิติสุขมาสู่ส่วนรวม

ขนบประเพณี (Institution) หรือสถาบัน คือ ประเพณีที่วางเป็นแบบแผนไว้ จะโดยตรงหรือโดยปริยายก็ตาม คือ วางเป็นระเบียบพิธีการไว้ชัดเจน หรือโดยการรู้กันเอง วางเป็นระเบียบแบบแผนไว้ว่าควรจะทำประพฤติดะปฏิบัติอย่างไร ประเพณีเกี่ยวกับการเกิด การตาย การแต่งงาน หรือการขึ้นบ้านใหม่ ล้วนเป็นขนบประเพณีที่เป็นระเบียบแบบแผนประพฤติดุปฏิบัติสืบ ๆ กันมา

สถาบัน หมายถึงเรื่องที่ตั้งขึ้น และลงรูปเป็นระเบียบ คือมีกำหนดเป็นข้อบังคับซึ่งจะเขียนเป็นลายลักษณ์อักษรหรือไม่ก็ได้เขียนไว้ก็ได้ กำหนดข้อบังคับเหล่านี้ คนในสังคมใดสังคมหนึ่งเป็นผู้ตั้งขึ้น เช่น กำหนดข้อบังคับที่ใช้ในสถาบันครอบครัว สถาบันโรงเรียน สถาบันวัด เป็นต้น

ธรรมเนียมประเพณี (Convention) เป็นประเพณีที่สังคมถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาสามัญนิยมกันว่า ควรจะประพฤติตาม ไม่มีศัคมีถูกเหมือนจารีตประเพณี ไม่ระบบแบบแผนเหมือนเรื่องขนบประเพณี ผู้ใดฝ่าฝืนก็ไม่ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญอะไรมากนัก นอกจากจะเห็นเป็นว่าขาดการศึกษา หรือไม่ได้รับการอบรมมาก่อน ธรรมเนียมประเพณีเป็นเรื่องเกี่ยวกับกิริยา มารยาท การวางตัว ประพฤติตน และเกี่ยวกับอิริยาบถต่าง ๆ ทั้งนี้ จารีตประเพณี หรือธรรมเนียมประเพณี ถ้ามีรูปเป็นระเบียบแบบแผน หรือมีรูปเป็นสถาบันแล้ว ก็ถือว่าเป็นขนบประเพณีไปในตัวด้วย...”

อนึ่ง ในฐานะที่ปัญญาสชาดกเป็นวรรณกรรมที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในท้องถิ่นล้านนา และมีการเรียบเรียงขึ้นโดยนักปราชญ์ผู้รู้ชาวล้านนา ดังนั้นวรรณกรรมเรื่องนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงซึ่งขนบธรรมเนียม จารีตประเพณี ตลอดจนพิธีกรรมต่าง ๆ อันเป็นวิถีชีวิตของชาวบ้านทั่วไป ดังที่ปรากฏในนิทานชาดกส่วนใหญ่ซึ่งได้แก่

(1) พิธีราชาภิเษก

พิธีราชาภิเษก คือ พิธีสงฆ์เพื่อสถาปนาความเป็นพระเจ้าแผ่นดินในประเพณีการขึ้นสืบราชสมบัติแทนผู้เป็นพระราชบิดา หรือพระญาติวงศ์ ซึ่งถือเป็นการขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ โดยการสืบสันตติวงศ์ ทั้งนี้ เนื่องจากปัญญาสชาดกเป็นวรรณกรรมที่ถูกเรียบเรียงขึ้นโดยนักปราชญ์ในท้องถิ่นราชละเอียดและขั้นตอนทางพิธีกรรมต่าง ๆ จึงไม่ได้ระบุไว้อย่างชัดเจน ผู้ประพันธ์กล่าวถึงเพียงว่า เมื่อมีการแต่งตั้งกษัตริย์พระองค์ใหม่เหล่าพสกนิกรชาวเมืองทั้งหลายจะมารวมชุมนุมกันบริเวณพิธี มีการจัดเตรียมสถานที่และข้าวของเครื่องใช้สำหรับงานพิธีรวมทั้งมีการผูกข้อมือรับขวัญให้แก่กษัตริย์และอัครมเหสีเพื่อความเป็นสิริมงคลในชีวิต ซึ่งเป็นการสะท้อนภาพของสังคมท้องถิ่นโดยรวมว่าเมื่อมีการจัดงานที่ยิ่งใหญ่ของท้องถิ่น บรรดาชาวบ้านหรือผู้คนที่อยู่อาศัยอยู่ในชุมชนนั้น ๆ ก็จะรวมแรงร่วมใจกันมาช่วยเหลืองาน และถือเป็นสภาพของงานพิธีระดับสังคมชาวบ้านในท้องถิ่นมากกว่าที่จะมุ่งแสดงถึงรายละเอียดและขั้นตอนของพิธีกรรมเหมือนกับวรรณคดีราชสำนักทั่วไป ซึ่งเห็นว่า “ก่อนจะขึ้นเป็นกษัตริย์โดยสมบูรณ์แบบจะต้องผ่านพิธีราชาภิเษก นั่นคือ การสงฆ์น้ำที่นำมาจากสถานที่ที่สำคัญซึ่งถือว่าศักดิ์สิทธิ์” (เอมอร จิตตะโสภณ , 2539 : 52) ดังตัวอย่างที่ปรากฏในเรื่องสุธนชาดก สุวณณสังขราชกุมารชาดก จันทมาตชาดก และสิริสาธุกุมารชาดก เป็นต้น วิถีปฏิบัติดังกล่าวสอดคล้องกับสภาพของสังคมล้านนาในปัจจุบัน กล่าวคือ เมื่อมีงานพิธีกรรมในหมู่บ้าน ชาวบ้านจะมาช่วยเหลือกันด้วยความเต็มใจ จนกระทั่งงานพิธีนั้นสำเร็จเสร็จสิ้นลง ซึ่งถือเป็นการแลกเปลี่ยนแรงงานระดับชุมชนโดยเฉพาะงานบวช งานบุญ งานศพ และงานแต่งงาน และหากบ้านเรือนไหนจัดงานก็จะเวียนไปช่วยเหลือกันจนครบทุกหลังคาเรือน นอกจากนี้ยังได้รับความร่วมมือจากผู้คนในชุมชนใกล้เคียงที่เดินทางมาร่วมงานพิธีนั้น ๆ สะท้อนให้เห็นถึงความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ระหว่างสมาชิกในชุมชนท้องถิ่นและผู้ที่มาจากต่างชุมชนซึ่งเลือนหายไปแล้วจากสังคมเมืองในปัจจุบันที่หลงเหลือไว้เพียงผลประโยชน์และการเอารัดเอาเปรียบผู้อื่น จนเป็นชนวนไปสู่ความขัดแย้งและทำลายล้างกันเองดังที่เป็นข่าวคามหน้าหนังสือพิมพ์ทั่วไป

(2) พิธีมูทธาภิเศก หรือมูรธาภิเศก

พิธีมูทธาภิเศก หรือมูรธาภิเศก คือ พิธีถวายน้ำรดพระเศียร ในงานบรมราชาภิเศก หรือพระราชพิธีอื่น อาทิ พิธีสงฆ์พระบรมสารีริกธาตุ หรือสงฆ์พระพุทธรูปสำคัญ ๆ คู่บ้านคู่เมือง ตลอดจนการสงฆ์พระสงฆ์ผู้มีความสำคัญต่อชุมชนล้านนา ฯลฯ ซึ่งถือเป็นการแสดงความเคารพบูชา และเลื่อมใสในตัวบุคคลและสถานที่ดังกล่าว ทั้งนี้ในชุมชนล้านนาจะมีการสร้างรินรคน้ำเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในพิธีสงฆ์น้ำขึ้นมา ซึ่งรินรคน้ำนี้จะมีลักษณะต่าง ๆ กันไป แล้วแต่ช่างผู้ทำที่คิดขึ้นโดยไม่มีการจำกัดรูปแบบตายตัว เมื่อถึงวันพิธี ชาวบ้านหรือพุทธศาสนิกชนทั้งหลายก็มาร่วมชุมนุมกันบริเวณงานพิธีพร้อมทั้งนำน้ำมาดื่มสัปปายะซึ่งชาวล้านนาหรือผู้ศรัทธาเชื่อว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์และเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตเอาติดตัวมาจากบ้านเพื่อจะนำมารดสงฆ์สิ่งสำคัญในงานพิธี จากนั้นจึงนำน้ำมาดื่มสัปปายะไปบริเวณตัวริน โดยจะปล่อยให้น้ำไหลออกไปทางท่อเล็ก ๆ จนไปถึงบุคคลหรือสิ่งที่ต้องการจะสงฆ์ ดังที่ปรากฏในเรื่อง *สิริสาธุกรรมราชคค* กล่าวถึงว่าบรรดาชาวเมืองทั้งหลายต่างก็พากันมาร่วมพิธีมูทธาภิเศกของพระกุมารสิริสาในคราวที่เสด็จกลับคืนสู่เมืองปาลิสสะ เมื่อสร้างความเป็นมงคลแก่พระองค์และพระญาติวงศ์ที่เข้าร่วมพิธีในครั้งนั้น และจากการประกอบพิธีมูทธาภิเศกให้แก่พระโพธิสัตว์และพระมหาลีเมื่อเสด็จกลับคืนสู่เมืองหลังจากที่ทรงพลัดพรากหรือ ไปตกกระดำลำบากอยู่ในป่า ในเรื่องสุธนชาคค สุวณณสังขราชกุมารชาคค และโสนันทชาคคดังนี้ เป็นต้น ซึ่งในปัจจุบันจะพบว่ามีการประกอบพิธีมูทธาภิเศกหรือพิธีสงฆ์น้ำเฉพาะโอกาสสำคัญ เช่น วันปีใหม่เมืองหรือวันสงกรานต์ตามประเพณีของชาวล้านนาเท่านั้น

(3) การเสี่ยงนุขราชรถเพื่อหาผู้ที่จะมาเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมือง

พิธีเสี่ยงนุขราชรถนี้เป็นพิธีที่คนโบราณจัดขึ้นเพื่อค้นหาตัวบุคคลผู้ซึ่งมีความเหมาะสมจะมาเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองสืบต่อกษัตริย์พระองค์เดิมที่สิ้นพระชนม์ลงโดยไม่มียุทธาบายสืบทอดราชสมบัติทั้งนี้ถือเป็นคติความเชื่อที่มีเค้าโครงมาจากประเพณีโบราณในอินเดียที่ต้องแสวงหาผู้ที่จะมาเป็นกษัตริย์จากการเสี่ยงนุขราชรถนี้ และในการประกอบพิธีจะต้องจัดเตรียมเครื่องใช้ประจำพระองค์ของกษัตริย์หรือเครื่องราชกกุธภัณฑ์ 5 ประการ อันได้แก่ เสวตฉัตร จามร ชฎา คาบพระขรรค์ไชยศรี และรองเท้าแก้ว โดยนำไปใส่ลงในนุขราชรถให้ครบถ้วนทั้ง 5 สิ่ง เมื่อนำราชรถไปเทียมม้าเรียบร้อยแล้ว จากนั้นจึงให้ม้าเวียนประทักษิณหรือเวียนขวารอบบริเวณปราสาทราชวังจนครบ 3 รอบ แล้วปล่อยให้ม้านั้นนำพาราชรถออกไปตามประตูดวงเพื่อค้นหาผู้ที่มีบุญญาธิการและเหมาะสมแก่การเป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองแห่งนั้นสืบไป ดังที่ปรากฏในเรื่อง *สุภกมิตชาคค* ทุกัมมชาคค ปิณญาพลชาคค และจันทชาคค สำหรับในปัจจุบัน การใช้ราชรถมาประกอบงานพิธีต่าง ๆ จะพบได้ทั่วไปในงานพิธีที่จัดขึ้นในท้องถิ่นล้านนา เช่น งานบุปผชาติ งานลอยกระทง งานแห่ขันสรงหลวง งานแห่เทียนเข้าพรรษา และขบวนแห่พระศพของพระราชวงศ์ชั้นสูง หรือพระสงฆ์ผู้ทรงสมณศักดิ์ของล้านนา เป็นต้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดและวิถีปฏิบัติที่มีที่มาจากวรรณกรรม และเป็นการสืบสานประเพณีโบราณที่เคยปฏิบัติสืบทอดกันมา โดยปรับเปลี่ยนรูปแบบและพิธีการให้เหมาะสมกับสภาพของสังคมปัจจุบัน

(4) พิธีอุสสาภิเศก หรืออภิเษก และพิธีวิวาห์มงคล

พิธีอุสสาภิเศก หรือพิธีอภิเษก คือพิธีสงฆ์นำแก้วที่มีสถานะเป็นกษัตริย์โดยผ่านการทำพิธีอภิเษกขึ้นครองราชย์แล้ว และสามารถสถาปนาอัครมเหสีได้ หรือกล่าวโดยสรุปได้ว่าเป็นพิธีสงฆ์ในงานอภิเษกสมรสของกษัตริย์และพระมเหสีถือเป็นพิธีการชั้นสูงในราชสำนัก ซึ่งผู้ที่จะสามารถเข้ารับการอุสสาภิเศกนี้จะต้องเป็นเชื้อพระวงศ์ หรือมีฐานะเป็นกษัตริย์เท่านั้น และสตรีที่เป็นคู่ครองก็ต้องมาจากวงศ์ตระกูลของกษัตริย์ หรือผู้ปกครองบ้านเมืองเช่นกัน แต่สำหรับเรื่องจันทมาตยชาดกที่กล่าวถึงว่า จันทมาตยกุมารจะต้องเข้าพิธีอุสสาภิเศกกับนางเทวีสังการาชิดาของพญาพรหมจักรัตติผู้ครองเมืองอินทปัฐและนางพรหมจารีราชิดาของพญาธัมมขันธ์ผู้ครองเมืองอนูราชบุรี รวมทั้งนางอุคตมธานีราชิดาของพญากันธรัฐผู้ครองเมืองกันธรัฐนั้นถือเป็นกรณียกเว้น เพราะถึงแม้จันทมาตยจะมีชาติกำเนิดมาในตระกูลทุกคตะผู้ยากไร้ แต่ด้วยการทำนายดวงชะตาและการดูลักษณะของบุคคลโดยโหราจารย์จึงทราบว่า พระโพธิสัตว์เจ้าจันทมาตยกุมารเป็นผู้ที่มีบุญญาธิการคู่ควรแก่พระราชิดาของเจ้าเมืองทั้ง 3 พระองค์ และเหมาะสมแก่การสถาปนาขึ้นเป็นกษัตริย์เพื่อปกครองบ้านเมืองสืบต่อไป

พิธีวิวาห์มงคล คือ พิธีสมรสระหว่างสามัญชนทั่วไป ซึ่งประเพณีการแต่งงานในล้านนา หลังจากที่มีการดื่บผาตรพระสงฆ์ ญาติผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงจะต้องไปขอร้องฝ่ายชายจากบิดามารดาโดยจ่ายเงินค่าตัวตามประเพณีในช่วงเช้าของวันงานพิธี จากนั้นในช่วงสายก็จะมีการจัดงานพิธีที่บ้านของฝ่ายหญิงระหว่างทางก็จะมี การประคองทิวทูลากสี่คันสวยงามตระการตา ฝ่ายชายจะถือบายศรีสู่ขวัญนำขบวนไปล่วงหน้า ส่วนท้ายขบวน ก็จะเป็นเครื่องดนตรีพื้นบ้านต่าง ๆ อาทิ กลองยาว ฉาบ ฉิ่ง สะล้อ ซอ ซึง ฯลฯ รวมทั้งมีการเรียกเก็บค่าผ่านประตูโดยบรรดาญาติ ๆ หรือเพื่อนของฝ่ายหญิง ฝ่ายชายจะต้องจ่ายเงินตามจำนวนที่ผู้เฒ่าประสุตเรียกหรือมา หลังจากนั้นก็เป็นพิธีการทางสงฆ์ ซึ่งได้นิมิตพระภิกษุในหมู่บ้านมาสวดเจริญพระพุทธมนต์เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่คู่สมรส มีการทำพิธีผูกข้อมือโดยผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีความรู้ในหมู่บ้าน พร้อมทั้งการสวดบริกรรมคาถาให้พร จนจบก็เป็นอันเสร็จพิธีการ สำหรับช่วงบ่ายนั้นจะเป็นการเลี้ยงฉลองซึ่งจะมีการจัดเตรียมเครื่องคัมอาหารหลายชนิดมาเลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน ทางฝ่ายนักดนตรีก็จะเริ่มบรรเลงเพลงขับกล่อมไปจนเสร็จสิ้นงาน ดังที่ปรากฏใน เรื่องจันทมาตยชาดก กล่าวถึงตอนที่เสวยรู้ทั้ง 3 ตระกูล ผู้เป็นบิดาของนางทิพโสตา นางปทุมมาปัทพา และนางคันธเกสรี ได้จัดพิธีวิวาห์มงคลระหว่างลูกสาวของตนกับจันทมาตยกุมาร

ในตัวอย่างทั้ง 2 กรณี ที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้ทราบถึงความแตกต่างระหว่างชนชั้นในสังคมได้อย่างชัดเจน ซึ่งความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของชาติตระกูลนั้นมีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของผู้คนในสังคมอยู่ไม่น้อย แนวคิดในเรื่องความเหมาะสมและความคู่ควรในการเลือกบุคคลมาเป็นคู่ครองยังคงมีปรากฏอยู่ทั่วไปในสังคมล้านนา แต่จะแตกต่างกันในเรื่องของฐานะทางการเงิน โดยส่วนใหญ่ครอบครัวที่มีฐานะร่ำรวยก็มักจะนิยมให้นุตรหลานแต่งงานกับบุคคลในกลุ่มสังคมระดับเดียวกัน หากมีการฝ่าฝืนหรือผิดต่อความประสงค์ในกรณีที่บุตรหลานเลือกคู่ครองที่มีฐานะทางสังคม และฐานะการเงินด้อยกว่าวงศ์ตระกูล ทั้งนี้บุคคลที่จะมาเป็นเขยหรือสะใภ้นั้นก็จะต้องได้รับความกดดัน หรือการดูถูกดูแคลนว่าไม่คู่ควรกับคู่ครองของตน และเกิดปัญหาในชีวิตครอบครัว ตลอดจนส่งผลให้เกิดเป็นปัญหาทางสังคมได้เช่นกัน

(5) พิธีบูชาฮัณ

พิธีบูชาฮัณ เป็นพิธีที่เกี่ยวพันกับความเชื่อในเรื่องของไสยศาสตร์ตามคติความเชื่อทางลัทธิพราหมณ์ ในอินเดียที่เชื่อกันว่าหากบ้านเมืองเกิดภัยพิบัติ หรือได้รับความทุกข์ร้อนลำบากยากเข็ญก็จะต้องมีการประกอบ พิธีบูชาฮัณสัตว์หรือบุคคลที่มีลักษณะพิเศษตรงตามคัมภีร์โบราณ ดังที่ปรากฏในเรื่องสุรนาคก ที่กล่าวถึง พราหมณ์เผ่าโรหิตใจบาป คิดกำจัดพระสุธนและนางมโนราห์จึงเพิกเฉยทำนายนความฝันของพญาอาทิจจวง-สาว่าจะมีเหตุร้ายเกิดขึ้นกับบ้านเมือง จึงสมควรจะต้องจัดพิธีบูชาฮัณสัตว์ลักษณะพิเศษ ซึ่งได้แก่ นางกนิรี เพื่อ เป็นการสักการะบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมือง โดยบนบานขอให้ช่วยปกป้องรักษาผู้คนในเมืองอุดรปัญจาละให้ รอดพ้นจากภัยพิบัติทั้งปวง ความเชื่อในเรื่องดังกล่าวสอดคล้องกับความเชื่อของคนไทยโบราณในเรื่องของการ ผิงเสาหลักเมืองซึ่งจะต้องนำตัวบุคคลที่มีชื่อเป็นสิริมงคลผิงลง ไปพร้อมกับเสานั้น ดังตัวอย่างจากละครเรื่อง เจ้ากรรมนายเวร แต่จากเรื่อง เจ้าจันทร์ผมหอม : นิราศพระธาตุอินทร์แขวน ซึ่งผู้ประพันธ์ได้กล่าวไว้ในเนื้อ ความว่า “คนล้านนาโบราณไม่นิยมพิธีกรรมบูชาฮัณด้วยการนำมนุษย์ไปผิงทั้งเป็นพร้อมกับเสาหลักเมือง เหมือนเช่นชาวพม่า”(มาลา คำจันทร์, 2534 : 94) ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งความเชื่อในเรื่องพิธีบูชาฮัณนี้ถือเป็นการ ตอบสนองความหวาดกลัวทางด้านจิตใจของมนุษย์ที่มีต่อปรากฏการณ์ธรรมชาติและสิ่งลี้ลับเหนือธรรมชาติ โดยการเซ่นไหว้บูชาเครื่องพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อแสดงความเคารพสักการะต่อสิ่งที่ตนเลื่อมใสศรัทธา

(6) พิธีถวายเครื่องสักการะบูชา หรือการเซ่นไหว้เครื่องพิธีกรรมแก่ท้าวอารักษ์ เลื้อเมือง และอมมนุษย์ ผู้ให้การคุ้มครองและปกป้องรักษานบ้านเมืองให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุข

ความเชื่อในเรื่องของพิธีกรรมต่าง ๆ ที่แสดงถึงความเคารพเลื่อมใสต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งลี้ลับที่อยู่ เหนือธรรมชาตินั้นเป็นความเชื่อที่มีมาแต่โบราณซึ่งคนล้านนาในอดีตได้ปฏิบัติสืบทอดต่อ ๆ กันมาจนปัจจุบัน โดยจะปรากฏชัดเจนในลักษณะของประกอบพิธีบูชาเสาอินทขิลคู่บ้านคู่เมืองของชาวล้านนา การทำพิธีบูชา เครื่องพิธีกรรมแก่เสือบ้าน เลื้อเมือง และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่บันดาลความร่มเย็นเป็นสุขให้แก่ผู้คนในท้องถิ่น ทั้งยัง ปกป้องคุ้มครองดูแลรักษานบ้านเมืองให้รอดพ้นจากภัยพิบัติทางธรรมชาติและอริราชศัตรูผู้คิดมาล้มล้างทำลาย บ้านเมือง สอดคล้องกับความเชื่อของกลุ่มคนในนิทานชาดกที่จะต้องทำพิธีบูชาสักการะเครื่องพิธีกรรมแก่เสือบ้าน เลื้อเมือง และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เป็นประจำทุกปี ซึ่งจะเห็นได้จากเรื่องสุรนาคก และสิริสาธุมาธราชค เป็นต้น

(7) พิธีลุยไฟเพื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์

พิธีลุยไฟเพื่อพิสูจน์ความบริสุทธิ์มีปรากฏเฉพาะชาดกเรื่องสุวรรณังการชาดกเพียงเรื่องเดียว ซึ่งกล่าวถึง เหตุการณ์ที่นางจันทเทวีกราบทูลขอพญาพรหมทัตต์ผู้เป็นพระสวามีให้จัดพิธีลุยไฟขึ้นเพื่อต้องการ จะพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของตนว่าเป็นผู้ที่ตั้งมั่นอยู่ในศีลจรรยาวัตรอันดีงาม ไม่เคยประพฤติดิฉินชั่ว เอาใจออก ห่างผู้เป็นสามีและเป็นการป้องกันคำตักสินินทาจากผู้คนในสังคมเกี่ยวกับเรื่องที่ตนถูกพระสวามีเนรเทศออกจาก เมือง ความเชื่อเกี่ยวกับพิธีลุยไฟนี้สอดคล้องกับพิธีสตีในอินเดียที่สตรีที่เป็นหม้ายจะต้องทำพิธีสตีโดยการ กระโดดเข้าสู่กองไฟตายตามผู้เป็นสามี เพื่อพิสูจน์ความจงรักภักดีที่มีต่อสามีของตน แต่ในปัจจุบัน พิธีนี้ได้ถูก ขยายออกไป เนื่องจากเป็นการละเมิดสิทธิของสตรี และมีความโหดร้ายทารุณจนเกินไป ทั้งนี้สะท้อนให้เห็นถึง

สภาพสังคมที่ยกย่องให้บุรุษเป็นใหญ่ และมีสิทธิอำนาจมากกว่าสตรี ดังนั้น แนวคิดในเรื่องของการกดขี่ทางเพศจึงมีปรากฏอยู่ในสังคมอินเดียมานานแล้ว และถูกถ่ายทอดผ่านทางผลงานวรรณกรรมต่าง ๆ ซึ่งผู้ประพันธ์ได้บันทึกเรื่องราวและเหตุการณ์ที่สัมพันธ์กับสภาพความเป็นจริงในสังคมได้อย่างสอดคล้องลงตัว และสะท้อนให้เห็นถึงความคิดความเชื่อของผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมนั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี

(8) พิธีเรียกขวัญ (ฮ้องขวัญ)

พิธีเรียกขวัญ หรือ “สู่ขวัญ” หมายถึงการเรียกขวัญที่อ่อนแรง หรือหนีไปให้คืนกลับมาสู่ตัวคนของมนุษย์ และถือเป็นพิธีที่จัดขึ้นเพื่อสร้างกำลังใจให้แก่บุคคล ทั้งนี้ สืบเนื่องมาจากความเชื่อแต่โบราณของคนล้านนาว่ามนุษย์มีขวัญประจำตัว 32 ขวัญ ซึ่งขวัญอาจจะเกิดและออกจากร่างไป เมื่อมนุษย์นั้นได้รับความสะเทือนใจ ตกใจ หรือในบางโอกาสที่มนุษย์ไม่สบายเป็นเวลานานก็อาจทำให้ขวัญอ่อน และอาจจะทำให้บุคคลผู้นั้นได้รับแต่สิ่งเลวร้ายเข้ามาในชีวิต ดังนั้นจึงต้องมีการทำพิธีเรียกขวัญขึ้นมา

ทั้งนี้ ประคอง นิมมานเหมินท์ (2521) กล่าวว่า “...ในล้านนามีประเพณีเรียกขวัญในโอกาสต่าง ๆ เช่น เมื่อเจ็บไข้ได้ป่วย หกล้ม หรือมีเหตุให้ตกใจ เสียใจ หรือเมื่อต้องจากเมืองไปไกล หรือเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับชีวิต เช่น ขึ้นบ้านใหม่ แต่งงาน การบวช หรือเมื่อบุคคลสำคัญแขกบ้านแขกเมืองมาเยี่ยมเยือนถิ่น หรือบุคคลในท้องถิ่นจากไปแล้วกลับมาเยี่ยมบ้าน รวมทั้งการเรียกขวัญวัวควาย โดยจะทำหลังจากเก็บเกี่ยวพืชผลในไร่นาเสร็จแล้ว และการเรียกขวัญช้างที่จัดขึ้นเมื่อคล้องช้างมาได้ หรือในเวลาที่ใช้งานเสร็จแล้ว การเรียกขวัญจึงแสดงให้เห็นถึงความเชื่อที่ได้ถือปฏิบัติสืบต่อกันมาแต่โบราณ จนกระทั่งนำไปสู่การประกอบพิธีกรรม ซึ่งพิธีกรรมนั้นก็นับว่ามีความสำคัญต่อการอยู่รอดของมนุษย์อย่างหนึ่ง...” (สรชัย แสงสุข อังใน ประคอง นิมมานเหมินท์, 2535 : 142 – 143)

สำหรับความเชื่อในเรื่องของพิธีเรียกขวัญที่ปรากฏอยู่ในปัญญาสาครไม่ได้ถูกกล่าวถึงโดยตรง และกล่าวไว้แต่เพียงว่า บุคคลที่ต้องเดินทางออกจากบ้านเมืองไปเป็นเวลานาน ๆ นั้น เมื่อกลับคืนสู่ภูมิลำเนาของตน มักจะได้รับการต้อนรับจากเพื่อนบ้าน และมีการผูกข้อมือรับขวัญ ดังที่พบในเรื่องจันทาคกษาค กล่าวถึงนางเผ่าปริสสุททิ์ทำการสู่ขวัญให้แก่จันทาคกษุมและนางเทวธิดังกา โดยการนำฝ้ายมาผูกแขนของคนทั้งสอง พร้อมทั้งกล่าวให้ศิลาให้พรแก่สองสามีภรรยาว่า “หลังจากที่คนทั้งสองต้องพลัดพรากจากกันมาเป็นเวลานาน เมื่อได้กลับมาพบหน้ากันอีกครั้งก็ถือว่าเป็นฤกษ์ดี และขอให้ครองรักกันไปจนแก่จนเฒ่า ” ซึ่งพิธีเรียกขวัญที่ปรากฏอยู่ในสังคมท้องถิ่นของล้านนาในปัจจุบัน จะสัมพันธ์กับสภาพสังคมและการดำรงชีวิตของผู้คนในชุมชน โดยมีอาจารย์ผู้รู้ในท้องถิ่นเป็นผู้ประกอบพิธีให้ ซึ่งจะสอดคล้องกับแนวคิดในเรื่องของการยกย่องผู้ที่มีวิชาความรู้และความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของคาถาอาคมต่าง ๆ ของคนล้านนา ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

(11) พิธีพระราชทานเพลิงศพ

ความเชื่อเกี่ยวกับพิธีรับพระราชทานเพลิงศพที่ปรากฏในนิทานชาดกเรื่องโสนันทชาดกเป็นการกล่าวถึงในลักษณะรวม ๆ ว่า เมื่อกัปปีลุมารพระราชโอรสพระองค์โตของพญามุขมณีนครนั้น ทางพญามุขมณีนครรับสั่งให้เก็บพระศพไว้เป็นเวลา 7 คืน 7 วัน หลังจากนั้นจึงจัดให้มีพิธีพระราชทานเพลิงศพในช่วงเช้าของวันรุ่งขึ้น ทั้งนี้ตามจารีตประเพณีนิยมซึ่งถือปฏิบัติสืบต่อ ๆ กันมา ในระหว่างที่ประกอบพิธี พระญาติวงศ์ผู้เป็นสตรีจะต้องคลายมวยผมที่เกล้าไว้แล้วปล่อยผมของตนให้สยายตกลงมา ด้วยถือเป็นการแสดงความเคารพแก่ผู้ตายให้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพ ความเชื่อในเรื่องดังกล่าวสอดคล้องกับคตินิยมเกี่ยวกับประเพณีการสยายผมเช็ดหลังเท้าของสตรีอินเดียที่พึงปฏิบัติต่อสามีและญาติผู้ใหญ่และมีปรากฏอยู่ในวรรณกรรมต่าง ๆ ของอินเดีย รวมทั้งส่งอิทธิพลต่อความเชื่อของคนพม่าและคนล้านนาในอดีตที่นิยมให้สตรีเลี้ยงผมจนยาวจากนั้นก็มีการตัดผมของตนถวายเป็นพุทธบูชา ด้วยถือว่าผมนั้นเป็นสิ่งสำคัญที่สตรีให้ความหวงแหนและรักษามาเป็นอย่างดีซึ่งที่พบในเรื่องเจ้าจันทน์ผมหอม : นิราศพระธาตุนครอินทร์แขวน และเรื่องหมีเยาะ เป็นต้น

เมื่อศึกษาวิเคราะห์ในเรื่องของประเพณี - พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อของคนในท้องถิ่นล้านนา ทำให้ทราบว่าคนล้านนาในอดีตนั้นรับแนวคิดในเรื่องของขนบประเพณีบางส่วนมาจากคติความเชื่อของคนอินเดียโดยผ่านทางแนววรรณกรรมเป็นส่วนใหญ่ การประพฤติปฏิบัติตนของคนในสังคมจึงสัมพันธ์กับแนวคิดที่เป็นขนบประเพณีของท้องถิ่น และมีการปฏิบัติสืบต่อกันมา จนกลายเป็นจารีตนิยม ต่อมาเมื่อสังคมนั้นมีการเปลี่ยนแปลงไปตามยุคตามสมัยแนวคิดและการปฏิบัติดังกล่าวจึงถูกปรับเปลี่ยนไปพร้อม ๆ กัน และสิ่งใดที่ผู้คนในสังคมยึดถือเป็นแนวปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ ก็มักจะได้รับการยอมรับจากสังคมจนยกระดับขึ้นเป็นประเพณี หรือวัฒนธรรมของกลุ่มคนนั้น ๆ ทั้งนี้แนวคิดทางขนบประเพณีที่ได้รับความนิยมจากคนในท้องถิ่นก็จะถูกถ่ายทอดออกมาในรูปของพิธีกรรมทางสังคมซึ่งผู้คนในสังคมต่างก็ให้ความเชื่อมั่นศรัทธาและยึดถือเป็นแนวปฏิบัติสืบมาจนถึงปัจจุบัน

ข. วัฒนธรรมอื่น ๆ

(1) สภาพความเป็นอยู่ในสังคม

สภาพความเป็นอยู่ของผู้คนในสังคมที่ปรากฏในนิทานชาดกส่วนใหญ่ มีลักษณะเป็นสังคมเกษตรกรรม ซึ่งการดำรงชีวิตของกลุ่มคนในชุมชนจึงสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของท้องถิ่นที่มีการประกอบอาชีพเกษตรกรรม เช่น การทำไร่ ทำนา การทำสวน ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ อาทิ วัว ควาย ไก่ ช้าง ม้า นก และสุนัข ฯลฯ โดยเฉพาะการกล่าวถึงอาชีพของคนในชุมชนล้านนามี 4 ลักษณะ คือ อาชีพเกษตรกร เช่น ทำไร่ ทำนา ทำสวนผักและผลไม้ อาชีพรับจ้างทั่วไป เช่น รับจ้างเลี้ยงวัว เลี้ยงควาย เลี้ยงช้าง เลี้ยงม้า อาชีพค้าขาย เช่น นายอำเภอ แม่ค้าปูน แม่ค้าทราย แม่ค้าน้ำอ้อย แม่ค้าขนม และแม่ค้าผลไม้ เป็นต้น ส่วนอาชีพช่างฝีมือ เช่น ช่างคำ ช่างไม้ ช่างเค็ม และช่างปั้นหม้อ ทั้งยังกล่าวถึงลักษณะของสังคมท้องถิ่นล้านนามีตลาดกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้า หรือผลผลิตทางการเกษตรที่คนล้านนาเรียกว่า “ตลาด” ซึ่งหมายถึง ตลาด ทั้งนี้ คนล้านนาจะนำผลผลิตทางการเกษตรที่มีอยู่ มาแลกเปลี่ยนกับผลผลิตของเพื่อนบ้าน

และมีการช่วยเหลือแรงงานในการประกอบอาชีพ สะท้อนให้เห็นถึงความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความมีน้ำใจต่อกันของกลุ่มคนในสังคม ซึ่งได้แก่ การลงแขกเกี่ยวข้าว เป็นต้น รวมทั้งการกล่าวถึงพืชผัก ผลไม้ ที่พบได้ทั่วไปในท้องถิ่นล้านนา ตลอดจนอาหารพื้นบ้านต่าง ๆ ทั้งของขาวและของหวาน นอกจากนี้ ยังพบว่า นิทานชาดกบางเรื่องมีการกล่าวถึงความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องของชนชั้นวรรณะซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิดและคติความเชื่อในศาสนาฮินดูโบราณของประเทศอินเดีย อันได้แก่ วรรณะกษัตริย์ วรรณะพราหมณ์ วรรณะแพศย์ และวรรณะศูทร ทั้งนี้ ชาวฮินดูจะให้การยอมรับในตัวบุคคลของแต่ละวรรณะโดยเรียงความสำคัญตามลำดับชั้นลงมา โดยเฉพาะการให้ความสำคัญกับนักบวชผู้อยู่ในวรรณะพราหมณ์ ในลักษณะของการยกย่องว่าเป็นผู้ที่มีความรอบรู้ สามารถให้คำแนะนำ หรือเป็นที่ปรึกษาแก่พระมหากษัตริย์ผู้ปกครองบ้านเมืองได้ ซึ่งจะเห็นได้จากการที่พราหมณ์นั้นสามารถดำรงตำแหน่งในระดับสูง และมีอำนาจรองจากพระมหากษัตริย์ อาทิ ทำหน้าที่เป็นปุโรหิต ไพรหลวง เสนาบดี หรืออำมาตย์ชั้นผู้ใหญ่ ซึ่งความเชื่อในเรื่องของการแบ่งชนชั้นวรรณะที่ปรากฏอย่างชัดเจนในปัญหาสาชกาลฉบับล้านนาคือ การแปลงกายของพระอินทร์ในลักษณะที่เป็นมนุษย์ ดังตัวอย่างจากนิทานชาดกหลาย ๆ เรื่อง ที่พระองค์ทรงแปลงกายมาในรูปลักษณะของพราหมณ์ เพื่อมาขอรับบริจาคทานจากพระโพธิสัตว์ และได้รับการยอมรับจากฝูงชนทั่วไปอย่างไม่มีข้อสงสัย หรือโต้แย้งในคำขอนั้น เช่น ในชาดกเรื่องกุตสาชชาดก พรหมโฆสชาดก วิปุลราชชาดก อรินทุมราชชาดก และเรื่องอิตติราชชาดก รวมทั้งการให้ความสำคัญในเรื่องของชาติตระกูล โดยเชื่อกันว่าผู้ที่เกิดในตระกูลชั้นสูงนั้น ไม่สมควรจะรักชอบ หรือแต่งงานกับผู้ที่มิได้กำเนิดอยู่ในตระกูลซึ่งคือต่ำกว่าตน และหากผู้ใดฝ่าฝืนก็จะได้รับความอับอาย หรือไม่ได้รับการยอมรับจากสังคม ดังที่ปรากฏในเรื่องโสมันทชาดก กล่าวถึงเหตุที่นางสัมปรีณีไม่ได้รับการยอมรับเชิดชูจากผู้เป็นสามี เพราะเนื่องมาจากนางสัมปรีณีนั้นได้ถือกำเนิดมาในตระกูลช่างหม้อ ซึ่งในสังคมถือว่าเป็นอาชีพชั้นต่ำสำหรับพวกวรรณะศูทร และอยู่ในวรรณะที่ต่ำต่อยกกว่าตระกูลเศรษฐีของวิฑฒณกุมารผู้เป็นสามีของนาง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดเกี่ยวกับการแบ่งชนชั้นวรรณะ ความแตกต่างระหว่างชาติตระกูลและอาชีพของผู้คนในสังคมอินเดียสมัยก่อน หรือการกล่าวถึงบุตรที่เกิดจากบิดามารดาซึ่งมีวรรณะแตกต่างกันว่า จะถูกเหยียดหยามกีดกันไม่ให้เข้าร่วมสมาคมกับผู้คนในสังคม โดยจะถูกเรียกว่า “พวกจัณฑาล” จากเรื่องจันทชาดกชาดก ทั้งนี้ ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องชนชั้นวรรณะที่ปรากฏอยู่ในสังคมล้านนาในยุคที่มีการปกครองโดยกษัตริย์นั้น มีการแบ่งระดับของชนชั้นออกตามลักษณะโครงสร้างทางสังคม ซึ่งให้ละความสำคัญกับชนชั้นปกครอง และประชาชนผู้อยู่ภายใต้อำนาจของการปกครอง โดยการแบ่งระดับของชนชั้นออกเป็น 5 ระดับ ด้วยกัน คือ สถาบันกษัตริย์ สถาบันขุนนาง สถาบันสงฆ์ สถาบันราษฎร หรือไพร่เมือง และพวกทาสในการดูแลของผู้เป็นนาย ซึ่งในระบบหมู่บ้านจะมี “นาอขว้านบ้าน” เป็นหัวหน้าผู้ปกครองของกลุ่มคนในชุมชน (ดังที่พบในเรื่องสุวัณณสังขราชกุมารชาดก : หน้า 202) แต่ในปัจจุบัน สมาชิกชนทุกคนในสังคมล้านนามีสภาพเท่าเทียมกัน และอยู่ภายใต้กฎหมายรัฐธรรมนูญที่มาจากส่วนกลาง โดยมีองค์พระประมุข หรือมีพระมหากษัตริย์พระองค์เดียวร่วมกับคนไทยทั่วประเทศ สำหรับสถานภาพของคนล้านนาในปัจจุบันจะขึ้นอยู่กับฐานะทางการเงิน วุฒิการศึกษา และหน้าที่การงานเป็นสำคัญ ดังนั้น ปัญหาในเรื่องของการแบ่งชนชั้นวรรณะเช่นเดียวกับประเทศอินเดียจึงไม่ได้ส่งผลกระทบต่อสังคมล้านนามากนัก

(2) อาหารการกิน

“อาหารพื้นบ้านภาคเหนือมีความเกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ทั้งสภาพภูมิศาสตร์ สภาพภูมิ-
อากาศตลอดจนเกี่ยวข้องกับอาชีพ ความเป็นอยู่ และการติดต่อระหว่างคนภาคเหนือกับคนภาคอื่น และประเทศ
เพื่อนบ้าน ชาวเหนือนิยมรับประทานข้าวเหนียวเป็นอาหารหลัก โดยรับประทานกับอาหารประเภทน้ำพริก
แกงต่าง ๆ ฯลฯ ...สำหรับอาหารพื้นบ้านภาคเหนือ นั้น ชาวล้านนาเรียกว่า ของกิน (อ่าน “ของกิน”) ของกิน
ของไข่ หรือคำกิน (อ่าน “คำกิน”) หรือเรียกรวม ๆ ว่า “เข้าน้ำคำกิน” โดยทั่วไปแล้วจะหมายถึง อาหาร
โดยเฉพาะกับข้าวที่ใช้รับประทานกับข้าวในแต่ละมื้อ ซึ่งมักจะมี 1-2 อย่าง ค่อมือ ของกินของชาวล้านนามี
หลายชนิด ทั้งที่ทำมาจากพืชผักและเนื้อสัตว์ และมีวิธีการปรุงหลายรูปแบบ เช่น แกง คั่ว ปิ้ง หนึ่ง จี่ แฉับ
ข้าว คำ ยำ ฯลฯ ...” (วรางคณา สิริธิดา อังโน เสาวภา ศักยพันธ์ และอุพงษ์ วิจิตรศิลป์, 2542: 122)

เมื่อศึกษาเกี่ยวกับสภาพความเป็นอยู่ทางสังคมจากนิทานชาดกในปัญญาสชาดกฉบับล้านนา พบว่า
ชาดกบางเรื่องได้กล่าวถึงอาหารการกิน ซึ่งมีปรากฏอยู่ในท้องถื่นล้านนาและเป็นที่นิยมของล้านนาทั่วไป จาก
เรื่องจันทมาตกชาดก กล่าวถึงสภาพของชุมชนว่ามีการนำผลผลิตทางการเกษตรมาวางจำหน่าย โดยมีตลาด
หรือ ตลาด เป็นศูนย์กลางสำหรับการแลกเปลี่ยนสินค้าในท้องถื่น สำหรับอาหารการกินของคนล้านนา ที่พบได้
แก้อาหารคาวต่าง ๆ อาทิ ปลาต้ม ไบหมากั่วหนึ่ง ไป้กอก ปูนาจี่ แกงหอยขม หมากเหมี้ยง เป็นต้น รวมทั้ง
ผักผลไม้ที่ปลูกขึ้นในท้องถื่น อาทิ หมากถั่ว หมากนอย หมากเขือ หมากแคว้ง (มะแว้ง) หัวมัน หัวกลอย
หัวผักหนาม หมากกล้วยแกว (ฝรั่ง) หมากสมอ (สมอไทย) หมากเฟือง (มะเฟือง) หมากขม (มะขม) หมาก
หลอด (มะหลอด) หมากคัง (มะคังแดง)* แดงเต้า (แดงโม) กล้วยเทศ (มะละกอ) และกล้วยดิบ (กล้วยชนิด
หนึ่ง ใบและลูกสีเหลือง ให้ผลน้อย) เหล่านี้ เป็นต้น นอกจากนี้เนื้อความของชาดกเรื่องนี้ยังสะท้อนถึงสภาพ
สังคมในช่วงข้าวขาดมากแพง ผู้คนส่วนใหญ่ตระกัณลำบากกลายเป็นคนยากไร้เจ็บใจ ต้องออกไปหางานทำ
โดยใช้แรงงานแลกอาหารมาเลี้ยงชีวิต เช่นเดียวกับครอบครัวของจันทมาตกกุมาร จากความว่า “...คโต ในกาละ
เมื่อนั้น ส่วนอันว่าโยภักขอันวินาสฉิบหายตายอยากเข้าเกิดมีในเมืองจัมปานคอรที่นั่นมากันวันนั้น คิมิแล เดน
ทลิตทุกฤเด ส่วนว่า ทุกคคะ ๒ คัวเมียนั้น คีไผแสวงหากกลอยแลลูกไม้ ทั้งหัวมันมา แล้วคีไผแสวงหาเข้าได้แล้ว
มาเปียะใส่กลอย แลลูกไม้หัวมัน ใส่ลูกขากินไฟใจ ๆ คิมิแล... ในกาละเมื่อเข้าแพงมากแท้ ขาคีไผหากกลอยหาหมัน
หาเข้าคีไผอันได้น้อยนักคิมิแล ขาคีมาเปียะใส่น้ำแหลว คีชูคไฟกินหั้นแล เมื่อนั้นลูกแห่งขาคีมากินคอม
ส่วนเข้าอันนั้นคีเสี้ยงเสี้ยง คีบพอขาหัวเมียนั้นท้องได้นั้นแล เมื่อนั้นขาหัวเมียนั้นจึงถามว่า ดูรานาง ราทั้ง ๒ อย่า
กินเมื่อวันเทอะ ราทั้ง ๒ หื้อลูกแห่งรานอนหลับก่อน แล้วราเปียะเปียะกินเมื่อคืนเทอะ ว่าอันแล้วขาคีไผหา
เข้ามาเปียะกินเมื่อกลางคืนหั้นแล...” (จันทมาตกชาดก ฉบับชำระ : หน้า 253) และด้วยเหตุที่บิดามารดาไม่
มีเวลากลับมาดูแลบุตรของตน สุริยชาตกกุมารจึงชักชวนจันทมาตกกุมารผู้เป็นน้องชายออกไปขออาหารจาก
ชาวบ้านมาประทังความหิว ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความมีน้ำใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ของผู้คนที่อาศัยอยู่ในชุมชนเดียวกันของ
ท้องถื่นล้านนาว่า มีการแบ่งปันอาหารที่ตนมีอยู่ให้แก่ผู้ที่ลำบากยากไร้กว่าตน จากความในตอนท้ายที่ “...ปุนทิวเส
ในเมื่อวันอุณนั้น ขาทั้ง ๒ ที่น้องคีบคีนมาสู่บ้านเมืองแห่งตนแล ส่วนขาที่น้องในกาละเมื่อนั้น ชาวเมืองทั้ง
หลายผู้ใดใจบุญ เขาคีป็นเข้าหื้อตามอันมี ผู้ใดคืหากเมตตากรุณาคีป็นเข้าหื้อแล ส่วนขาที่น้องเคยได้กินยังที่ใด
คีเทียวไผหากินที่นั่นหั้นแล...” (จันทมาตกชาดก : หน้า 255) สอดคล้องกับการทำบุญบริจาคทานข้าวน้ำ
ตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนา กล่าวคือ คนล้านนานิยมทำบุญบริจาคทานให้แก่ผู้อื่นที่ตนเห็นว่ามีความ

* หมากคัง หรือคังแดง หมายถึง มะคังแดง เป็นพรรณไม้พุ่มกึ่งยืนต้นชนิดหนึ่งในล้านนา รากสามารถนำมาใช้ทำเป็นยารักษาโรคได้

เป็นอยู่ดีกว่า และจะมอบให้ตามฐานะหรือตามอัตภาพที่พึงจะกระทำได้ เช่น มีน้อยก็ให้น้อย มีมากก็ให้มาก เพื่อเป็นอานิสงส์ส่งผลให้ชีวิตในวันข้างหน้าได้รับความสะดวกสบายกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ตลอดจนการปรารถนาที่จะไปเกิดเป็นเทวดา หรือพระอินทร์เสวยทิพย์สมบัติอยู่บนสวรรค์หลังจากที่สิ้นชีวิตลงบนโลกมนุษย์แล้ว

ทั้งนี้ ผู้แต่งต้องการจะนำเสนอสภาพสังคมท้องถิ่นของล้านนาที่มีพุทธศาสนาเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชุมชนและส่งผลให้การประพฤติปฏิบัติตนของคนล้านนานั้นยึดมั่นต่อหลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนาเป็นสำคัญ และสามารถดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างสงบสุขสืบมา

(3) การละเล่น

“ มนุษย์เรเป็นสัตว์สังคมประเภทหนึ่ง ดังนั้นการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ทำกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกัน พักผ่อน สนุกสนาน รื่นเริงร่วมกัน จึงเป็นความสุขอย่างหนึ่งของมนุษย์ ศิลปะการละเล่นและการแสดงพื้นบ้าน จึงเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรม...คำว่า “การละเล่น” มีความหมายกว้างขวางครอบคลุมถึงการเล่นดนตรี การเล่นเพลง การฟ้อนรำ การเล่นที่ต้องร่วมกันตั้งแต่ 2 คน ขึ้นไปที่เรียกว่า มหรสพ หรือ ศิลปะการแสดง (performing art) ตลอดจนการเล่นของเด็กที่เป็นกีฬา เกม และนันทนาการต่าง ๆ

สำหรับคำว่า “ฟ้อน” มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า เต้นระบำ รำ เริง ซึ่งเป็นท่วงท่าลีลาแห่งนาฏศิลป์ไทย ความหมายโดยส่วนรวมหมายถึง “ศิลปะการแสดงหรือการประดิษฐ์ประดอยกิริยาท่าทางต่าง ๆ (action, acting) เช่น อาจเป็นการเคลื่อนไหว กาย แขน ขา มือ เท้า ไหล่คาง มีลีลาพร้อมด้วยมีความรู้สึกเป็นอารมณ์สะท้อนใจ ตามท่วงทำนองดนตรีหรือบทขับร้อง ” (วรางคณา สิทธิกัน อ่างในทรงศักดิ์ ปรารค์-วัฒนากุล, 2542 : 162 – 163)

ในส่วนของการละเล่นที่พบในท้องถิ่น ผู้แต่งไม่ได้กล่าวรายละเอียดไว้อย่างชัดเจน เพียงแต่กล่าวถึงว่าในชุมชนท้องถิ่นนั้น ผู้คนนิยมการขับร้อง เต้นระบำรำฟ้อน เมื่อมีการจัดงานพิธีกรรมตามประเพณีของท้องถิ่นขึ้นในโอกาสต่าง ๆ เช่น จากเรื่องจันทมาตกชาดก ที่กล่าวถึงว่า ทุกคตชาติดิวงสา พระโอรสของจันทมาตกภูมรกับนางอุตตมธานีได้ไปขึ้นฟ้อนร่ายอยู่กลางช่วงหลวงของเมืองมิดิลา เพื่อแสดงความสามารถของตนให้นางสุวรรณฉิมพาได้ประจักษ์ในพิธีเลือกคู่ครอง และต้องการจะโน้มน้าวจิตใจของพระราชธิดาแห่งพญาธัมมปัดโชติให้เกิดจิตเสนหาต่อตน (จันทมาตกชาดก : หน้า 319) ซึ่งสอดคล้องกันกับความเชื่อของชาวล้านนาที่คนล้านนาโบราณนิยมการฟ้อนเชิง หรือ “ฟ้อนเชิง” เพราะนอกจากจะมีลักษณะสวยงามทางการร่ายรำแล้ว ยังถือเป็นศิลปะการต่อสู้แบบพื้นบ้านของบุรุษล้านนาอีกประการหนึ่ง ซึ่งจะนำมาแสดงในงานพิธีกรรมที่สำคัญตามประเพณีท้องถิ่นในล้านนา โดยมีการสืบทอดต่าง ๆ กันมา จนถึงปัจจุบัน ในฐานะที่เป็นศิลปะการแสดงพื้นบ้านที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว และถือเป็นการอนุรักษ์สืบสานศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นให้ดำรงอยู่คู่กับสังคมสืบไป

ทั้งนี้ “ฟ้อนเชิง” คือ การฟ้อนของช่างฟ้อนผู้ชาย คำว่า “เชิง” (อ่านว่า “เจิง”) มาจาก “ขันเชิง” การฟ้อนเชิงเป็นการแสดงขันเชิงของลีลาท่าทางร่ายรำต่าง ๆ ซึ่งแสดงออกในท่วงท่าของนักรบเป็นฟ้อนด้วยมือเปล่า หรือใช้ดาบโดยมีตั้งแต่ ดาบเดี่ยว ดาบคู่ และใช้ดาบ 4 เล่ม 8 เล่ม 12 เล่ม ทำในการฟ้อนมีหลายสิบท่าแตกต่างกันไป ตามการคิดประดิษฐ์ท่าของช่างฟ้อนแต่ละคน...” (วรางคณา สิทธิกัน, 2542 : 166)

นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงการละเล่นอีก 2 ประเภท คือ การเล่นสกา และคลี “ **หมากสักกา หรือ สกา** ถือเป็นเครื่องเล่นการพนันอย่างหนึ่ง ใช้ลูกบาศก์ทอด ซึ่งลูกบาศก์นั้นเป็นลูกเหล็กหมักด้านมีแฉก ใช้ทอด เล่นสกาหรือพนันแฉก บางทีก็เรียกว่า “ **ลูกเต๋า** ” โดยที่ผู้เล่นจะเดินตัวสกาตามแฉกของลูกบาศก์นั้น...” (วิบูลย์วรรณ มุสิกะนุเคราะห์, 2535 : 243) ส่วน “ **คลี** ” หมายถึงการละเล่นชนิดหนึ่ง มีลักษณะเป็นการเล่น แข่งขันเจ้ามือที่ถูกกลมด้วยไม้ ตัวอย่างจากเรื่อง **สุวรรณสังขราชกุมารชาดก** ที่กล่าวถึงว่าพระกุมารสุวรรณสังข์ ทรงเล่นสักกากับเด็กเลี้ยงวัวและสามารถเอาชนะได้ทุกตา จนพวกเด็กเลี้ยงวัวต้องนำห่ออาหารของตนมามอบให้ แก่พระกุมารสุวรรณสังข์เป็นการตอบแทน (หน้า 203) หรือจากความในตอนที่พระกุมารสุวรรณสังข์ทรงตอบรับ คำแห่งพญาพารานสีผู้เป็นพระราชบิดาของนางคันธาเทวีที่จะเข้าร่วมแข่งขันการ **คติ** ประลองกับพระอินทร์ และสามารถเล่นคลีเอาชนะพระอินทร์ได้ในที่สุด (**สุวรรณสังขราชกุมารชาดก ฉบับชำระ : หน้า 220**) ซึ่ง การละเล่นทั้ง 2 ประเภทนี้ ได้รับความนิยมอย่างมากในประเทศอินเดีย

อนึ่ง การเล่นปริศนาคำทายของคนล้านนาที่ปรับเปลี่ยนไปตามยุคสมัยในปัจจุบัน น่าจะมีที่มาจากการ ตั้งปริศนาคำทายของพระอินทร์ด้วยเช่นกัน

(4) การแต่งกาย

การแต่งกายของคนในชุมชนท้องถิ่นที่พบในนิทานชาดกส่วนใหญ่ นั้น เป็นการกล่าวถึงในลักษณะ ต่าง ๆ ว่าสตรีในชุมชนนิยมไว้ผมยาวแล้วเกล้าเป็นมวยไว้กลางศีรษะ ถ้าเป็นสตรีที่มียศสูงศักดิ์ก็มักจะสวมชฎา

ครอบมวยผมไว้อีกชั้นหนึ่ง ดังตัวอย่างที่พบในเรื่อง **โศกนันทชาดก** (หน้า 410) สำหรับการแต่งกายก็สวมผ้าถึง ห่มสไบพาดเฉียง ซึ่งเป็นลักษณะการแต่งกายของสตรีโบราณในราชสำนักมากกว่าจะเป็นการแต่งกายของสตรี ในชุมชนท้องถิ่น ส่วนการแต่งกายของบุรุษนั้นก็สวมกางเกงและเสื้อแขนยาวเป็นหลัก ทั้งนี้ ผู้แต่งไม่ได้เน้น ในรายละเอียดต่าง ๆ จากการแต่งกายของตัวละครในเรื่องชาดก แต่มุ่งแสดงถึงพระบารมีและสติปัญญาของพระ- โภธิสัตว์หรือตัวละครเป็นสำคัญรวมการประกอบกุศลกรรมตามหลักคำสอนของพุทธศาสนา ดังนั้น เนื้อความ ของนิทานชาดกทั้ง 56 เรื่อง จึงไม่ปรากฏลักษณะการแต่งกายของชาวล้านนาได้อย่างชัดเจน

5.2.3 ด้านคำสอน

เนื่องด้วยคนล้านนานับถือพุทธศาสนาเป็นหลัก การรับเอาแนวคิด คติคำสอนจากพุทธศาสนามาใช้ เป็นแนวทางจริยธรรมสำหรับการประพฤติปฏิบัติตน และยึดถือต่อ ๆ กันมาทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน จึงถือเป็น เรื่องปกติทั่วไปที่จะสามารถพบได้ในสังคมท้องถิ่นล้านนา และถูกถ่ายทอดผ่านทางงานวรรณกรรมต่าง ๆ ที่ เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ซึ่งได้แก่ วรรณกรรม คำสอน และวรรณกรรมชาดก สำหรับลักษณะคำสอนที่ปรากฏ ในวรรณกรรมเรื่องปัญญาสาชคกฉบับล้านนานี้ สามารถแยกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ คำสอนที่เกี่ยวกับหลักทาง พุทธศาสนา คำสอนที่เกี่ยวกับจริยธรรมและการปฏิบัติตน และคำสอนที่เกี่ยวกับการเลือกคู่ครอง

ก. คำสอนที่เกี่ยวกับหลักทางพุทธศาสนา

คติคำสอนที่เกี่ยวกับหลักทางพุทธศาสนาซึ่งปรากฏในนิทานชาดกส่วนใหญ่เน้นมุ่งสั่งสอนในเรื่องการประพฤติปฏิบัติตนของพุทธศาสนิกชนทั่วไปให้ตระหนักถึงผลแห่งการกระทำ โดยยกเอาเรื่องบุพกรรมมาใช้เป็นตัวอย่างไว้ชัดเจน รวมทั้งสอนในเรื่องของการทำบุญรักษาศีลทั้งศีล 5 ศีล 8 และศีล 10 สอนถึงเรื่องกฎไตรลักษณ์ โลกุตตรธรรม ชั้น 5 สังขาร 4 ประการ อันได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ตลอดจนเรื่องของการตั้งอยู่ในความไม่ประมาท และการยึดมั่นต่อสัจจะอริยฐาน ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งการนำเสนอในเรื่องของหลักธรรมคำสอนเหล่านี้ ผู้ประพันธ์ได้ถ่ายทอดผ่านบทบาทของพระโพธิสัตว์ และพระอินทร์เป็นสำคัญ ในลักษณะของการให้โอวาทคำสั่งสอนแก่บรรดาพสกนิกรทั้งหลายที่มาเข้าเฝ้า รวมทั้งพุทธสาวกที่เฝ้าติดตามอุปัฏฐากพระพุทธรองค์ สำหรับบทบาทของพระอินทร์ที่เกี่ยวข้องกับการให้โอวาทคำสั่งสอนนั้น นอกจากจะเน้นในเรื่องของการกระทำความดี ละเว้นความชั่วแล้ว ยังมุ่งแสดงถึงอานิสงส์ของการประกอบกุศลธรรมว่าจะส่งผลให้ผู้ที่กระทำได้พบกับสิ่งดีงามในชีวิต ตลอดจนการไปสวสยสมบัติเป็นพระอินทร์บนสวรรค์ โดยการยกตัวอย่างจากเรื่องมฆชาดก มากล่าวเป็นอุทาหรณ์แก่พุทธศาสนิกชนได้รับฟัง อนึ่ง คติคำสอนที่เกี่ยวกับหลักทางพุทธศาสนา ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น จะส่งผลต่อการประพฤติปฏิบัติตนของคนในชุมชนให้ยึดมั่นศรัทธาในศีลจริยวัตร อันดีงาม สร้างความสงบสุขให้แก่สังคมล้านนา ซึ่งจะพบจากการที่คนล้านนานิยมทำบุญบริจาคทาน นิยมสร้างวัด โบราณสถาน และโบราณวัตถุต่าง ๆ รวมทั้งการจัดงานบุญประเพณีของท้องถิ่นซึ่งถือเป็นการอนุรักษ์และสืบสานวัฒนธรรมของท้องถิ่นได้เป็นอย่างดี อาทิ งานประเพณีสงกรานต์ งานลอยกระทง งานปอยหลวง งานบวชลูกแก้ว งานบูชาหอพระอุปคุต งานโสมขันดอก และงานแห่เทียนเข้าพรรษา เป็นต้น

ข. คำสอนที่เกี่ยวกับจริยธรรมและการปฏิบัติตน

อนึ่ง หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา มุ่งสั่งสอนให้พุทธศาสนิกชนยึดมั่นต่อการกระทำความดีหมั่นทำบุญรักษาศีลอยู่เป็นนิตย์และละเว้นจากการกระทำความชั่วด้วยเกรงกลัวต่อบาปกรรม หรือผลแห่งการกระทำความชั่วของตน สำหรับคำสอนเกี่ยวกับจริยธรรมและการปฏิบัติตนที่พบในปัญญาชาดกฉบับล้านนา โดยแบ่งตามลักษณะของคำสอนและกลุ่มของผู้ถูกสอนนั้น สามารถแบ่งออกเป็น 5 ลักษณะ คือ สอนบุคคลทั่วไป สอนกษัตริย์ สอนบุรุษ สอนสตรี และสอนเกี่ยวกับการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์

(1) สอนบุคคลทั่วไป

การสอนบุคคลทั่วไปที่พบในนิทานชาดกนั้น ส่วนใหญ่จะเน้นถึงเรื่องของการประพฤติปฏิบัติตนตามหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา โดยเฉพาะการทำบุญรักษาศีล ทั้งศีล 5 ศีล 8 และศีล 10 รวมทั้งโทษของการกระทำชั่ว ซึ่งจะพบจากการให้โอวาทคำสั่งสอนของพระโพธิสัตว์และพระอินทร์ที่ทรงใช้สั่งสอนพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย โดยมีเนื้อความสำคัญ คือ ข้อปฏิบัติตนสำหรับบุคคลทั่วไป ให้เว้นจากการกระทำความชั่วทั้งปวง อาทิ เว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต คิดเบียดเบียนผู้อื่นให้ได้รับความเดือดร้อน เว้นจากการลักทรัพย์ เว้นจากการประพฤติดีกในกาม เว้นจากการพูดเท็จ โกหกหลอกลวงผู้อื่น และเว้นจากการดื่มกินของมีเมาให้ตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาท เป็นต้น ทั้งนี้ ในการให้โอวาทคำสั่งสอนของพระโพธิสัตว์และพระอินทร์นั้น จะมีการยกตัวอย่างจากบุพกรรมที่ทรงกระทำไว้ในอดีตชาติมาเทศนา รวมทั้งผลของการกระทำนั้น หรือการล่วงละเมิดใน

ศีล 5 ซึ่งนอกจากจะส่งผลให้ผู้ประพฤติได้รับโทษทัณฑ์ในชาตินี้แล้ว ในชาติต่อไปก็ยังจะได้รับผลจากบุญกรรมนั้นเช่นกัน และสอดคล้องกับคติความเชื่อในเรื่องบาป บุญ คุณ โศภ หรือความเกรงกลัวต่อการทำความชั่ว ซึ่งเชื่อว่า หากผู้ใดไม่ปฏิบัติตามและละเมิดต่อศีลธรรมคำสอนนั้น ก็จะได้รับความทุกข์ทรมานจากการตกนรกในอบายภูมิทั้ง 4 ตัวอย่างจากเรื่องสุธนชาดก กล่าวถึงว่าพระกุมารสุธนทรงให้โอวาทคำสอนแก่พญายักษ์ฉนาร ในเรื่องของการรักษาศีล 5 โดยเฉพาะละเว้นจากการดื่มกินของมีเมาที่จะนำมาซึ่งความประมาท (สุธนชาดก : 64 - 65) จากเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก กล่าวถึงว่าพระกุมารสุวรรณสังข์ทรงให้โอวาทคำสอนแก่เหล่าพสกนิกรทั้งหลายเกี่ยวกับเรื่องของการประพฤติปฏิบัติตน ในการรักษาศีล 5 และศีล 8 (สุวรรณสังขราชกุมารชาดก : 245) จากเรื่องจันทมณฑกชาดก ที่กล่าวถึงจันทมณฑกกุมารว่าทรงให้โอวาทคำสอนแก่เหล่าพสกนิกรทั้งหลาย หลังจากที่ได้พญาอนูราชะได้ยึดเมืองกลับคืนมาจากพญานันทกิดติและสุทิสสนจกัผู้เป็นพระราชโอรส แล้วสถาปนาแต่งตั้งให้จันทมณฑกกุมารขึ้นครองราชสมบัติแทน(จันทมณฑกชาดก : 296) และจากเรื่องปัญญาพลชาดกกล่าวถึงว่า นางสมาธิธิดาของเศรษฐีผู้หนึ่งซึ่งอาศัยอยู่ในเมืองพันธุมาติ ได้กล่าวให้โอวาทแก่ผู้เป็นมารดาเกี่ยวกับเรื่องของการละเว้นจากการพูดเท็จ และโทษของการพูดเท็จนั้น (ปัญญาพลชาดก : 483)

ถ้าหากการยกเอาเรื่องบุญกรรมมาใช้สั่งสอนนี้ “ ถือเป็นกลวิธีอันชาญฉลาดที่จะช่วยโน้มน้าวจิตใจของผู้อ่าน ผู้ฟัง ให้เห็นคุณค่าของการประกอบกุศลกรรม และโทษของอกุศลกรรม กล่าวคือ นอกจากผู้แต่งจะแสดงให้เห็นว่ากรรมในปัจจุบันชาติสามารถจะส่งผลต่อผู้กระทำได้แล้ว ยังได้กล่าวถึงบุญกรรมซึ่งมีส่วนสนับสนุนหรือขัดขวางพฤติกรรมของตัวละครฝ่ายธรรมอีกด้วยแนวความคิดในเรื่องบุญกรรมนี้มีส่วนที่จะเอื้ออำนวยต่อคำสอนในเรื่องกรรมให้เห็นจริงขึ้น และเป็นเหตุผลหนึ่งที่จะอธิบายถึงการพลัดพราก ระหว่างตัวละครฝ่ายธรรมได้อย่างกลมกลืนและเหมาะสม เมื่อพิจารณาบุญกรรมตามที่ปรากฏในเรื่องต่าง ๆ แล้ว จะเห็นได้ว่าบุญกรรมที่คอยขัดขวางพฤติกรรมของตัวละครฝ่ายธรรม จะปรากฏอยู่บ่อยครั้งกว่าบุญกรรมที่สนับสนุน ทั้งนี้ผู้แต่งคงจะไม่ประสงค์ให้เกิดความซ้ำซ้อนกับแนวคิดหลักซึ่งเน้นเรื่อง “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ก็เป็นได้...” (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2538 : 259 – 260) รวมทั้งสอนในเรื่องของกฎไตรลักษณ์ หรือลักษณะ 3 ประการแห่งสังขารทั้งหลาย ซึ่งประกอบไปด้วย ความไม่เที่ยง (อนิจตา) ความเป็นทุกข์ (ทุกข์ตา) และความไม่มีตัวตน (อนัตตา) ส่วนใหญ่จะแทรกอยู่ในเนื้อความที่กล่าวถึงการพลัดพรากจากกันระหว่างพระโพธิสัตว์และคู่ครองหรือการพลัดพรากจากบ้านเมืองที่อยู่อาศัยเป็นสำคัญ จากตัวอย่างเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก กล่าวถึงว่าพระกุมารสุวรรณสังข์ทรงกล่าวโอวาทคำสอนแก่พระราชบิดาพระราชมารดา และเหล่าเสนาอำมาตย์ทั้งหลาย โดยยกเหตุแห่งบุญกรรมที่ทำให้พระองค์ต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองไปเป็นเวลานาน (สุวรรณสังขราชกุมารชาดก : 247 - 248) และเรื่องมณฑก พระอินทร์ได้ตรัสเล่าแก่นางนงกขางว่า เหตุที่นางสุชาดาราชเทวีต้องพลัดจากการจุติไปเกิดเป็นเทวธิดาบนสวรรค์นั้น เนื่องมาจากบุญกรรมที่เคยกระทำไว้ในอดีตชาติ (มณฑกชาดก : 368) ในส่วนของคำสอนที่เกี่ยวกับเรื่องอริยสัจ 4 ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคนั้น ผู้แต่งมุ่งสั่งสอนให้เห็นถึงความทุกข์ สิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ การดับเหตุแห่งความทุกข์ และวิธีในการดับทุกข์ทั้งปวง จากตัวอย่างเรื่องสมุททโมสชาดก ที่กล่าวถึงพระพุทธเจ้าว่าทรงเทศนาสั่งสอนแก่บรรดาพุทธสาวกที่มาเข้าเฝ้า ณ ปาเชตวันอาราม โดยยกเหตุแห่งบุญกรรมเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นสมุททโมสโพธิสัตว์เจ้ามาครัสแสดง (สมุททโมสชาดก : 25) และเรื่องสุธนชาดก ซึ่งกล่าวถึงว่า พระพุทธเจ้าทรงเทศนาสั่งสอนแก่พุทธสาวกที่ถามถึงเหตุแห่งพระภิกษุรูปหนึ่งปรารถนาจะขอลาสิกขาบทจากสมณเพศเนื่องจากมีจิตปฏิบัติพหุต่อสตรี โจมสะคราญนางหนึ่ง (สุธนชาดก :

111) นอกจากนี้ ยังสอนเกี่ยวกับเรื่องของการตั้งอยู่ในความไม่ประมาทสำหรับการดำเนินชีวิตโดยปกติทั่วไป จากตัวอย่างเรื่องสุธนชาดก กล่าวถึงว่าพระกุมารสุธนโพธิสัตว์เจ้าทรงกล่าวโอวาทคำสอนแก่พญายักษ์นาค และพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ให้ละเว้นจากการค้ำกั้นของมึนเมาที่จะนำมาซึ่งความประมาททั้งปวง (สุธนชาดก : 64) จากเรื่องสิริสากุมมารชาดก กล่าวถึงพระกุมารสิริสาททรงให้โอวาทคำสอนแก่เสนาคีอัยยะกะว่าให้รู้จักการดำรงตนอยู่ในความไม่ประมาท หึงปฏิบัติดีปฏิบัติชอบโดยการทำบุญรักษาศีลอยู่เป็นนิตย์ และผลแห่งการประพฤติตนอยู่ในกรอบของศีลจริยาวัตรอันดีงามนั้นก็จะนำมาซึ่งความสุขกายสบายใจ ทั้งในปัจจุบันและต่อไป ในภายภาคหน้า (สิริสากุมมารชาดก : 143) จากเรื่องเสตปิณชิตชาดก กล่าวถึงว่า เสตปิณชิตะโพธิสัตว์เจ้าทรงกล่าวโอวาทคำสอนแก่พระอินทร์และเหล่าเทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เกี่ยวกับเรื่องของการตั้งอยู่ในความไม่ประมาท (เสตปิณชิตชาดก : 337) และเรื่องทุกัมมชาดก กล่าวถึงพระกุมารทุกัมมะว่าทรงระลึกถึงคำสอนของพระราชาบิดาที่สอนในเรื่องของการตั้งอยู่ในความไม่ประมาท โดยเน้นเกี่ยวกับการเลือกคบคน เลือกรู้คน และผู้นำที่ดี (ทุกัมมชาดก : 455) ดังนี้ เป็นต้น

สำหรับคำสอนเกี่ยวกับเรื่องของการตั้งอยู่ในความไม่ประมาทนี้ เอมอร์ จิตตะโสภณ (2544) กล่าวว่า สอดคล้องกันกับแนวคิดเรื่องพระอินทร์ที่ปรากฏในแบบเรียนบาลี “วัฒนธรรมโพธิ” เล่ม 1 ความว่า

“อุปมาเทน มฆวา เทวานิ เสฏฐติ
อุปมาทิ ปัสสนติ ปมาโท ครหิโต สทา”

(หน้า 5)

และความว่า “...ทั่วมฆวานจอมเทพ บรรลุความเป็นผู้ประเสริฐสุดแห่งเทพทั้งหลายด้วยความไม่ประมาท ท่านผู้รู้ทั้งหลายสรรเสริญความไม่ประมาท ดีความประมาททุกเมื่อ...”

(หน้า 23)

คนล้านนาให้ความสำคัญกับหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก และจากความเลื่อมใสศรัทธาในหลักคำสอนเหล่านี้จึงส่งผลให้คนล้านนาประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในกรอบจริยาวัตรอันดีงามเพื่อหวังในอานิสงส์แห่งการกระทำความดีซึ่งจะช่วยส่งผลให้มีชีวิตที่สุขสบายในภายภาคหน้า หรือไม่ละเมิดต่อหลักศีลธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ด้วยความเกรงกลัวต่อผลของการกระทำความปวง

(2) สอนกษัตริย์

คนล้านนาให้ความสำคัญต่อกษัตริย์ของล้านนาไม่น้อยไปกว่าความเคารพศรัทธาต่อสถาบันสงฆ์ในชุมชน ทั้งนี้คนล้านนาเชื่อว่ากษัตริย์ผู้ทรงคุณธรรมเป็นผู้ที่มีบุญญาธิการสูงส่งในลักษณะของสมมุติราชซึ่งสืบเชื้อสายมาจากเทวดาบนสวรรค์ทรงทำหน้าที่เป็นผู้พิทักษ์ความยุติธรรม ขจัดทุกข์บำรุงสุขแก่เหล่าพสกนิกร และทำหน้าที่ในการทำนุบำรุงศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองดำรงอยู่คู่กับสังคมล้านนาสืบไป

“ ในสังคมล้านนาสมัยก่อน ผู้เป็นพระยาปกครองเมือง ผู้เป็นพระยามหากษัตริย์ต้องมีทศพิธราชธรรม จึงจะปกครองบ้านเมืองได้เรียบร้อยเป็นที่รักแก่ประชาชนพลเมือง พระราชปกรณารายธรรอย่าง “พ่อ” ปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอย่าง “ลูก” ปกครองโดยธรรม ความเป็นกษัตริย์ที่ดีต้องมีทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมใหญ่อันเป็นความต้องการของประชาชนและฝ่ายพุทธจักร ที่มีต่ออำนาจของกษัตริย์ในการปกครองอาณาจักรว่า จะต้องใช้อำนาจที่อิงเข้ากับธรรมะ ไม่ใช่กำลังหรืออำนาจต่าง ๆ โดยมีขอบ หรือยึดถือผลประโยชน์ของตนเป็นใหญ่เท่านั้น วรรณกรรมต่าง ๆ ของล้านนามักจะกล่าวถึงกษัตริย์ว่าต้องเป็นธรรมราชา ซึ่งได้แก่ ผู้รู้ธรรม ประพฤติธรรมและอุปถัมภ์ศาสนา ถ้ากษัตริย์ขาดลักษณะเหล่านี้ จะได้รับคำตำหนิว่าไม่เหมาะสมกับการปกครอง...” (วรจกณา สติธิกัน อ้างในทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล , 2542 : 178) ด้วยเหตุที่พระมหากษัตริย์ทรงมีฐานะเป็นองค์อุปถัมภ์ของพุทธศาสนาตามคติความเชื่อในเรื่องของ “ธรรมราชา” จากหลักฐานที่มีปรากฏอยู่ในท้องถิ่นล้านนา อาทิ การสร้างวัดและโบราณสถานต่าง ๆ ไว้อย่างมากมาย หรือทรงจัดให้มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นในอาณาจักรล้านนาในสมัยของพญาติโลกราชโดยเฉพาะช่วงยุคทองของพระพุทธศาสนาในดินแดนล้านนาตั้งแต่สมัยพญา กือนา สืบมาจนถึงสมัยราชวงศ์เจ้าเจ็ดคนคั้งนั้นพระมหากษัตริย์ของล้านนาจึงได้รับการยกย่องเป็น “ พญาธรรมิกราช ” ซึ่งแนวทางในการปฏิบัติตนของกษัตริย์ในฐานะเป็นธรรมราชานั้น จะต้องดำรงตนอยู่ในทศพิธราชธรรมทั้ง 10 ประการ อันได้แก่ “ ทานะ คือ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้มีใจกว้าง เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ศีละ คือ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้มีราชจริยวัตรถูกต้องตามระเบียบวินัยอันดี ปริจาคะ คือ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้อ่อนน้อมถ่อมตนและเป็นสุภาพชน อหิโกระ คือ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่ดกเป็นทาสของความริษยาพยาบาท ตะปะ คือ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้คงทน อดทน อดกลั้น และมีจิตใจเข้มแข็ง อวิโรทร คือ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้มีอิทธยาศัยไม่คร่ำย วุวาม เจ้าอารมณ์ ขัดขวางประโยชน์สุขของปวงชน...” (โขมสีแสนจิตต์ อ้างใน สิริ บุตรอินทร์ , 2539 : 114) ดังคำสอนที่ปรากฏในนิทานชาดกหลายเรื่องโดยกล่าวถึงว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเทศนาแก่บรรดาพุทธสาวกทั้งหลาย และเป็นที่มาของการนำเหตุการณ์จากนิทานชาดกมาแล้วเพื่อยกตัวอย่างให้เห็นได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น อาทิ จากเรื่องสิริสากุมมารชาดก (หน้า 145 – 146) สุวณณสังขราชกุมมารชาดก (หน้า 242) จันทนาคกชาดก (หน้า 316) ทุกัมมชาดก (หน้า 456) และปัญญาพลชาดก (หน้า 502) ซึ่งกล่าวถึงว่า กษัตริย์หรือผู้ปกครองที่ดีนั้น จะต้องดำรงตนให้อยู่ในทศพิธราชธรรมทั้ง 10 ประการ มีความเมตตากรุณาต่อผู้ที่อยู่ได้บังคับบัญชา และสามารถขจัดทุกข์ บำรุงสุขแก่บรรดาราษฎรทั้งหลายในบ้านเมืองของตน เป็นต้น

สำหรับดินแดนล้านนาในปัจจุบัน ได้ผนวกรวมตัวเข้ากับเมืองสยามหรือประเทศไทย และอยู่ภายใต้การปกครองของส่วนกลางที่มีกฎหมายรัฐธรรมนูญเป็นตัวหลักสำคัญซึ่งกำหนดแนวปฏิบัติตนของคนในสังคมให้เป็นไปตามกฎระเบียบของคนส่วนใหญ่ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นองค์พระประมุขของประเทศและทรงเป็นศูนย์รวมจิตใจของเหล่าพสกนิกรทั้งปวง ทั้งนี้ นอกจากคนล้านนาจะต้องประพฤติปฏิบัติตนให้อยู่ภายในกรอบของกฎหมายรัฐธรรมนูญแล้วยังยึดมั่นศรัทธาในคติความเชื่อตามหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาควบคู่กันไป ส่งผลให้วิถีชีวิตของผู้นั้นในชุมชนเกิดความสงบสุข ร่มเย็น เป็นไปตามกฎระเบียบของสังคมและสอดคล้องกันกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนาได้อย่างผสมผสานลงตัว

(3) สอนบุรุษ

คำสอนเกี่ยวกับบุรุษที่พบในนิทานชาดกส่วนใหญ่มุ่งสอนในเรื่องของการประพฤติปฏิบัติคนทั้งในเรื่องทางโลกและเรื่องทางธรรม การสอนในเรื่องทางโลก คือ สอนเกี่ยวกับเลือกคู่ครอง หรือการครองเรือน ส่วนการสอนในเรื่องทางธรรม คือ สอนในเรื่องของการครองตนให้อยู่ในศีลจรรยาวัตรอันดีงาม โดยเป็นในเรื่องของการรักษาสีล 5 ตัวอย่างจากเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก ซึ่งกล่าวถึงพระกุมารสุวรรณสังข์โพธิสัตว์เจ้าทรงให้โอวาทคำสอนแก่เหล่าเสนาอำมาตย์ ความว่า “... ที่นั่น ปรมโพธิสัตว์เจ้าอยู่เสวยบ้านเมืองเปนพระญาพาราณสี กับค่อมนางจันทเทวีคนเปนแม่แห่งคนดั่งนั้น ก็ประกอบชอบทัตถธัมม์สืบประการ แลสอนท้าวพระญาเสนาอำมาตย์ทั้งหลายมวลด้วยคำว่า เจ้าทั้งหลายจงกะทำกุศลบุญ คือว่าให้ทานรักษาสีล ๕ สีล ๘...กะทำบุญเป็นคั่นว่าให้ทานรักษาสีลพึงธัมม์ ครบพอย่ำผู้เฒ่าผู้แก่ตาม คั่งโพธิสัตว์เจ้าหากสอนนั้นก็มีแล...” (สุวรรณสังขราชกุมารชาดก ฉบับชำระ : 231) หรือจากตอนที่พระกุมารสุวรรณสังข์ทรงให้โอวาทคำสอนแก่เหล่าเสนาอำมาตย์และผู้เป็นเชยแห่งพญาพาราณสีทั้ง 6 คน ความว่า “...ท่านทั้งหลายจงประกอบด้วยใจอินดุกรุณาคนทั้งหลายอันเป็นยาจากคนขอ อัน ๑ ให้รักษาสีลพึงธัมมเมตตากรุณาไพเราะ ๆ อย่าได้ประมาทหลงลืม ประการ ๑ จงครบพอย่ำแก่พ่อแม่ญาติทวงสาแลมิตรสหายครูบาอาจารย์...แม่นปู่คละผู้ใดเกิดมาวัน ๑ ฉะนั้น คีดี ให้ครบพอย่ำกันฉนั้นจึงจักมีผลอานสงสะ จักได้สุขในภวะชั่วนี้ชั่วหน้าแท้ดีหลี...” (สุวรรณสังขราชกุมารชาดก ฉบับชำระ : 224) จากเรื่องสุธนชาดกกล่าวถึงว่า พระกุมารสุธนทรงให้โอวาทคำสอนแก่พญายักษ์จันตาร ความว่า “...มาริส ดูกรเจ้าผู้หาทุกข์ได้ ควั อันว่าเจ้า รุกขาหิ จังรักษา ปญจ สีลانی ยังสีล ๕ ทั้งหลาย สีลانی นาม ชื่อว่าสีลทั้งหลาย อันมีประมาณ ๕ ...อันว่าคนทั้งหลาย รุกขนุตา อันรักษา อิมานี สีลانی ยังสีลทั้งหลาย ผ่งนี้ ปญจ ๕ อัน คจฉนคิ คีได้เมื่อเกิด เทวโลก ในเทวโลก เมทา เหตุผล้าง กายสุส ยังขันธทั้ง ๕ เอว คั้งนี้แล...” (สุธนชาดก ฉบับชำระ : 62 - 65) จากเรื่องสิทธากุมารชาดก กล่าวถึงพระกุมารสิทธาว่าทรงกล่าวโอวาทคำสอนแก่พญาปฐมราชผู้เป็นพระราชบิดาว่าให้ละเว้นจากการทำบาป ความว่า “...มหาราช ข้าแต่ มหาราชเจ้า ปุคฺคโล อันว่าปุคฺคละ วชเชยฺย คีเพิงละเสยฺย ปริสาธเม ยังผู้ชายทั้งหลาย อันเปนอาธัมม คีอว่าเปนบาป นั้นแล... อันว่าคนทั้งหลายผ่งนั้น สัสนุนาปิ แม่นอันท่านเทียวไพมา สีสธาร ในสงสาร อิตฺตธา อันจักได้เปนเจ้าเปนใหญ่ สัพพตฺถ ในภวะทั้งมวล โหนฺติ คีมีแล แลคนทั้งหลายผ่งนั้น นคมิสฺสนนฺติ คีบ่จักได้ไพ อปาเย ในอบาย อิมินาปญฺญกมฺเมน ด้วยปญฺญกมฺมอันนั้นแล...” (สิทธากุมารชาดก ฉบับชำระ : 142 - 146) จากเรื่องทุกัณฐชาดกกล่าวถึงพญาทุกัณฐะว่าทรงยกตัวอย่างคำสอนของพระราชบิดามากกล่าวแก่พญาสามันตราช ความว่า “...ชายผู้ใดบวช ๓ ที่ สิกข์ ๓ ที่ อย่าได้เอาเป็นมิดต์เปนสหาย พระญาเมืองโคบพิจจธมา แล กะทำโทษให้ท่านฉิบหายเสยฺย อย่าได้อยู่ในเมืองอันนั้นเทอะ...” (ทุกัณฐชาดก ฉบับชำระ : 455) และจากเรื่องปัญญาพลชาดก ซึ่งกล่าวถึงมหาเสนาบดีแห่งเมืองพันธุคิว่า ได้กล่าวตักเตือนแก่อำมาตย์ผู้หนึ่ง ความว่า “...ดูราเพื่อนทั้งหลาย อย่ากล่าวคำเอื่อนั้นเทอะ ปชอบบ่ควรแล ดุมเหอันว่าเจ้าทั้งหลาย สมถา จังฟังยังคำอันข้าจักกล่าวนี้เทอะ ลูกสิกข์บ่ดีในครูบาอาจารย์คั้งนั้นผู้มีประญาเทียรยอมดีลูกสิกข์ แลเปนโทษแก่ลูกสิกข์ภวะอันนั้นก่อน คั่นว่าตายคี่ได้มาสู่อบายทั้ง ๔ คาย ประการ ๑ เมยผิดผัวเปนอันดีเสยคี่ดี ลูกยังลูกชายผิดในพ่อและแม่คี่ดี ข้าคนแห่งตนหากมล้างบ้านคั้งนี้ คีเปนคลองอันจักเลิงทุกข์ ทั้ง ๒ ประการ...” (ปัญญาพลชาดก ฉบับชำระ : 480) คั้งนี้เป็นคั่น จากตัวอย่างทั้งหมดที่กล่าวมาข้างคั้งนั้น ทำให้ทราบว่ามีผู้แต่งต้องการจะสอนให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังได้ตระหนักถึงการประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในกรอบศีลธรรม หมั่นทำบุญรักษาสีล ละเว้นจากการทำความชั่วหรือ

บาปกรรมทั้งหลาย โดยถ่ายทอดผ่านบทบาทของพระโพธิสัตว์เพื่อเป็นการโน้มน้าวจิตใจให้เกิดความคล้อยตาม ได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล และเป็นการนัยยั้งถึงความเลื่อมใสศรัทธาที่พุทธศาสนิกชนมีต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นสำคัญ

(4) สอนสตรี

คำสอนเกี่ยวกับความประพฤติของสตรี มีปรากฏในนิทานชาดก 4 เรื่อง คือ สุรณชาดก จันทมาตกชาดก โสณันทชาดก และปัญญพลาชาดก ทั้งนี้ การที่ไม่ปรากฏคำสอนสำหรับสตรีอยู่ในเนื้อความของนิทานชาดกมากนัก อาจเป็นเพราะผู้แต่งมุ่งแสดงถึงบุญบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นสำคัญ ดังนั้นการแทรกคำสอนสำหรับสตรีจึงพบว่ามีอยู่น้อยมากจากจำนวนนิทานชาดกทั้งหมด 56 เรื่อง จากตัวอย่างในเรื่องสุรณชาดก ที่กล่าวถึงพญาเสวตรราชและพระนางปทุมคัพพัทธราชเทวีผู้เป็นบิดามารดาของนางจิริปปภาวาทรงให้โอวาทคำสอนแก่พระราชธิดาในเรื่องการประพฤติตนให้เหมาะสมกับหน้าที่ของภรรยาที่ดีที่พึงปฏิบัติต่อสามี เนื่องในวันอภิเษกสมรสระหว่างพระกุมารสุรณและนางจิริปปภาวาท ความว่า “...ดูกรนาง คุว์ อันว่านาง อุปปมุตตา หากคำประหมาทบได้ โหหิ จุงมีเทอะ คุว์ อันว่าเจ้ามา กรโสติ จุงอย่าได้กะทำ วิวาห์ ยังอันคิดเถียงกับผัวแห่งนางเทอะ คุว์ อันว่านาง ออกควา อย่าได้กะทำ ปมาห์ ยังอันประหมาท อุปฐาหิ จุงหื้ออุปฐาก สามีก็ ยังผัวแห่งนางเทอะ...” (สุรณชาดก ฉบับชำระ : หน้า 41) จากเรื่องจันทมาตกชาดก กล่าวถึงเหตุที่สุทัตสณจกักจับไฉ่นางพรหมจารีออกจากเมือง เนื่องจากนางไม่กระทำตนให้สมกับเป็นภรรยาที่ดี กล่าวคือ นางได้กล่าวคำหยอกย้อนโต้เถียงแก่ผู้เป็นสามี ความว่า “...ในกาลเมื่อหนึ่งเจ้าราชบุตรตนเปนลูกพระญากล่าวว่า ดูรานางดังรือ เหตุว่าเปนไทยยื้อนเราดังนั้น ก็เยาะวิตักกะเห็นอด้งนั้น ที่นี้นางพรหมจารีกล่าวว่า ในเมื่อข้าอยู่ในเมืองอนูราชะ วันนั้นข้าก็เป็นทุกกะตะเปนใจ มีมือถือกระเบื้องหม้อไผ่กว่าชอกกินแท้แล เท่าบัดนี้เจ้าอุเอชามาถึงสุขแล้วข้ากะทำตนเปนหนักเชื่องอันแล ที่นั้นลูกพระญาสุทัตสณจกักจึงกล่าวว่า ดูรายังผู้ถ้อยภัย มิงว่ายังดูดาญ ว่าดั่งนั้นแล้วคืหื้อคนทั้งหลายแต่แพแล้วจ้านางพรหมจารีนั่งอยู่หั้นแล คืหื้อไพล น้ำอจิรวดีเสียนั้นแล...” (หน้า 270) จากตอนที่จันทมาตกกุมารกล่าวก้าวคำสอนแก่นางพรหมจารี ความว่า “...ดูราน้องอิง อันว่าผู้เฒ่าผู้แก่ปลูกปลูกปลูกหล่านหื้อเปนผัวเมียกันทุกชาติเทอะ ว่าดั่งนั้นคืบมีนา เท่าหื้ออยู่กับด้วยกันในชาติอันเดิวนี้นาย คันทาไฟสู่ปรโลก พายหน้าหาบาปกัมมบได้แล...” (หน้า 282) จากตอนที่ผู้คนในเมืองโฆษขานถึงความงามของนางพรหมจารีและเหตุที่นางถูกสวามีนำตัวใส่แพไปลอยน้ำอจิรวดี เนื่องมาจากนางได้ละเมิดต่อศีลเมื่อครั้งในอดีตชาติ โดยนำแมวตัวที่นางเลี้ยงนั้นขังไว้ในช่องปลา แล้วนำไปวางทิ้งไว้ในแอ่งน้ำเพราะเกิดโทสะที่แมวร้องขออาหารเสียงดัง (หน้า 287) และจากตอนที่นางปริสุทธีกล่าวคำสอนแก่นางเทวธิลักขา ความว่า “...ดูรานาง เจ้าอย่าได้ไพนอนที่นอนผู้ชาย ฉนั้นน้เทอะ บัดีเพิ่นนินทาด้านขวันเจ้า บัดีอวยแก่ท่านแล...เจ้าอย่าหานผู้ชาย เจ้าอย่าหานผู้ชายแล...” จากข้อความนี้ กล่าวสอนสตรีให้ประพฤติตนอย่างเหมาะสม ไม่สมควรจะพุดจาซังแวงกับบุรุษที่ไม่รู้จักคุ้นเคย หรือคนแปลกหน้า (หน้า 292) รวมทั้งอย่าใจกล้าเข้าไปนอนอยู่ในห้องของบุรุษที่ไม่ใช่ญาติหรือสามี จากเรื่องโสณันทชาดก กล่าวถึงว่า นกแขกเต้ากล่าวคำพินิจแก่พญาธัมมมธุและคนทั้งหลาย ความว่า “...โกนุโตมหาชนา ดูราคนทั้งหลาย ปุคฺคโล อันว่าบุคฺคละผู้กะทำบาปนั้นจักได้ชื่อว่าสงคั่นนั้นบมีในโลกนี้แล ปุคฺคโล อันว่าบุคฺคละผู้หาประหมายได้ มญฺญูเต แลใสใจเจ้งบาปอันนั้น...เย นรา อันว่าคนทั้งหลายผู้งัดมกได้โทษแก่ท่านผู้อื่นอันมักกะทำแก่คนนั้น ค่ ป่าปี อันว่า บาปอันนั้นคืหากมาถึงแก่คนแล้ว ปฏิวาตรโซ ขดา เปนคังกำฝืนผายหัวลมแล้วนั้นแล...” (หน้า 413) จากเรื่องปัญญพลาชาดก กล่าวถึงว่า เศรษฐีสองสามีภรรยา กล่าวคำสอนแก่

ผู้เป็นบิดาแห่งคน ความว่า “...ดูราเจ้าลูกกรีกแก่พ่อแลแม่ อคติ อันว่าไฟอันอยู่ในเรือน เจ้าอย่าได้เอาไฟนอกเรือน ไฟอันอยู่นอกเรือนอย่าได้เอาเข้าไฟในเรือนเทอะ...” (487) ซึ่งสอนถึงเรื่องของการครองเรือนว่าผู้ที่ป็นภรรยาที่คณั้น ต้องไม่นำเรื่องภายในครอบครัวไปเล่าให้แก่บุคคลอื่นฟังและต้องไม่นำความจากภายนอกเข้าไปเล่าจนเกิดความวิวาทกันแก่ครอบครัวของตน

จากตัวอย่างที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้ทราบว่าผู้แต่งต้องการจะสอนให้สตรีประพฤติตนได้อย่างเหมาะสมทั้งในด้านการครองตน และการครองเรือน ในส่วนของการครองตนก็ให้รู้จักปฏิบัติตนเป็นกุลสตรีที่ดีไม่สมควรจะเป็นฝ่ายที่เอ่ยปากเจรจากับบุรุษก่อน หรือในส่วนของ การครองเรือน ก็ให้รู้จักอ่อนน้อมถ่อมตนอย่าได้กล่าววาจาได้เถียงขัดแย้งแก่ผู้เป็นสามี สิ่งใดที่เป็นเรื่องภายในครอบครัวก็ไม่สมควรนำไปเล่าแก่บุคคลภายนอก ครอบครัวและไม่นำเรื่องทุกข์ร้อนภายนอกครอบครัวเข้าไปเล่าเพราะอาจสร้างความวิวาทกันแก่ชีวิตคู่ได้ ดังนี้ เป็นต้น

(5) สอนเกี่ยวกับการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์

คำสอนเกี่ยวกับการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในนิทานชาดกนั้นผู้แต่งได้หยิบยกการบำเพ็ญทานบารมีซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นลักษณะของการถวายอสังกตทานของพระโพธิสัตว์ จากตัวอย่างเรื่องทุลลชาดก กล่าวถึง พญาจินนราช ว่าเมื่อได้ฟังโอวาทคำสอนจากพระนาคที่ปลงระก็บังเกิดความเลื่อมใสศรัทธา ยิ่งนัก ความว่า “...สกิมว มหาราช สพุทฺธิ โหติ สมากโม ดังนี้เป็นแล้ว มหาราช ดูรา มหาราชะ โย ปุคฺคโล อันว่า ปุคฺคละผู้ใด สมากโม ได้ประสบพบ สพุทฺธิ กับด้วยสัพฺปปริสสะเจ้าทั้งหลาย สกิมว สิ่งเดียว โหติ คีมี สวา สมากคิ อันว่า กริยาอันปุคฺคละผู้ใดประสบพบด้วยสัพฺปปริสสะเจ้านั้น ปาเลติ คีเทียรย้อมรักษา ชัม ปุคฺคลัม ยัง ปุคฺคละผู้ใด สงฺคโม อันว่ากริยาอันปุคฺคละผู้ใดประสบพบ สพุทฺธิ กับด้วยสัพฺปปริสสะเจ้าทั้งหลายนั้น น ปาเลติ คีปรักขา นัม ปุคฺคลัม ยังปุคฺคละผู้ใด ปุคฺคโล อันว่าปุคฺคละ สมากคิ คีเพิงว่าเสพ สพุทฺธิเอว กับด้วยสัพฺปปริสสะเจ้าทั้งหลายสิ่งเดียว ปุคฺคโล อันว่าปุคฺคละ กุพฺพเณ คีเพิงกะทำ สมากคิ คียังอันวิสาสะคุ้นเคย สพุทฺธิ กับด้วยสัพฺปปริสสะเจ้าทั้งหลายแล โย ปุคฺคโล อันว่าปุคฺคละผู้ใด อญฺญาย รู้แล้ว ฐมฺมัม ยังธัมมัม สคฺคัม แห่งสัพฺปปริสสะเจ้าทั้งหลาย โส ปุคฺคโล อันว่าปุคฺคละผู้ใด เสฏฺฐโณ อันแปนปุคฺคละผู้ประเสริฐ นปายิโย อันแปนคนถ้อยร้าย โหติ คีมี แล...เย นรา อันว่าคนทั้งหลายผู้ใด ปุญฺญวนตา อันได้กระทำยังกุศลบุญกัมมทั้งหลาย ปาเปหิ วิวชฺชิตา อันมา เว้นจากปาปกรรมอันน้อยอันใหญ่ เต นรา อันว่าคนทั้งหลายผู้ใดนั้น จจฺจนฺติ คีจักได้ เมื่อเกิด สกฺเค ในสวรัค เทวโลกสิ่งเดียว ลกฺขิตฺตํ จักได้ ทิพฺพสมฺปตฺติ ยังสัมปตฺติ ยถากามํ โดยตั้งใจมักชู้ประการแล...” (หน้า 351 – 353) จากเรื่องรัตนปัทมชาดก ที่กล่าวถึงว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเทศนาแก่บรรดาพุทธสาวกทั้งหลาย โดยยกเหตุที่รัตนปัทมชาดกพระโพธิสัตว์เจ้าทรงบำเพ็ญทานบารมีมากแล้วแสดงเป็นตัวอย่างไว้อย่างชัดเจน ความว่า “...ตมฺมตฺถุ ปภาสนฺโต อาห สตุลา อันว่าพระพุทธเจ้า ปภาสนฺโต จักสำแดง คํ อตุลํ ยังอัคคะอันนั้น...ราชา จ อันว่าพระญาคีดี เทวิจ อันว่า นางเทวีกีดี นครวาสิโน จ อันว่าชาวเวียงทั้งหลายคีดี ฐตฺวา ตั้งอยู่ โอวาท ในโอวาทคำสอน ตสฺส แห่ง มหาสคฺคตฺเจ้าคนนั้น กตฺวา กระทำแล้ว ปุญฺญานิ ยังบุญทั้งหลาย ทานาทีนํ อันมีทานเป็นค้ำ อาตุหปรีโยสานน ในเมื่อแล้วอาตุแห่งตน ปุริยสฺส คีได้เมื่อทำเพง เทวโลก ในเทวโลกมีแล...” (รัตนปัทมชาดก ฉบับชำระ : 394) จากเรื่องฉัททันตชาดก ซึ่งกล่าวถึงว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเทศนาแก่พระภิกษุทั้งหลายโดยยกเอาเหตุแห่งบุญกรรมของพญาช่างฉัททันต โพธิสัตว์เจ้ามากแล้วเป็นอุทาหรณ์ (ฉัททันตชาดก

ฉบับชำระ : หน้า 541 – 542) และจากเรื่อง นรวิชาค (หน้า 590) พรหมโฆสชาค (หน้า 830 – 832) วิริย-
ปัมพิตชาค (หน้า 905 – 908) สิริจุทามณิชาค (หน้า 974) และจันทชาค (หน้า 1008) ดังนี้ เป็นต้น

การที่พระพุทธเจ้าทรงยกเอาเหตุการณ์จากอดีตที่เกี่ยวกับการบำเพ็ญทานบารมีของพระโพธิสัตว์ใน
พระชาติต่าง ๆ มากเล่าแสดงธรรมแก่บรรดาพระภิกษุพุทธสาวกทั้งหลายได้สลับรับฟังก็เพื่อโน้มน้าวจิตใจให้
ผู้ฟังเกิดความคล้อยตามในผลของบุญกรรมนั้นได้อย่างชัดเจน และเป็นการให้เหตุผลว่าเหตุใดพระโพธิสัตว์เจ้าผู้
ทรงประกอบแต่คุณงามความดีจึงประสบกับเคราะห์กรรมเช่นเดียวกับมนุษย์โลกทั่วไป ทั้งนี้ถือเป็นกุศโลบาย
อันดีที่จะช่วยกล่อมเกล้าจิตใจพุทธศาสนิกชนให้ตระหนักถึงการทำความดี ละเว้นความชั่วทั้งปวง รวมทั้ง
การเกรงกลัวต่อบาปกรรมที่ได้กระทำไว้ในหนก่อนและยังเป็นการสร้างความสงบสุขให้แก่สังคมโดยที่สมาชิก
ในสังคมนั้นประพฤติปฏิบัติตนให้อยู่ในกรอบศีลจริยวัตรต่าง ๆ โดยเฉพาะการทำบุญรักษาศีล และการบริจาค
ทานปัจจัยทั้งหลายเป็นสำคัญ

ก. คำสอนที่เกี่ยวกับการเลือกคู่ครอง

เมื่อศึกษาวิเคราะห์นิทานชาคในปัญญาสาขาคฉบับล้านนา พบว่ามีชาคที่มุ่งสั่งสอนในเรื่องของ
การเลือกคู่ครองอยู่ 1 เรื่อง คือ ปัญญาพลชาค ซึ่งกล่าวถึงว่าบุคคลที่เหมาะสมแก่การเลือกมาเป็นคู่ครองนั้น
จะต้องเป็นผู้ที่มีรูปสมบัติความพร้อม กล่าวคือ เป็นผู้ที่ความประพฤติดี สามารถปฏิบัติตนได้อย่างเหมาะสม
ครองตนอยู่ในศีลจริยวัตรอันดีงาม และมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด รอบรู้ทั้งในเรื่องทางธรรมและเรื่องทางโลก
ตลอดจนปรนนิบัติให้คู่ครองของตนได้รับความสุขกายสบายใจ สามารถรับฟังปัญหาทุกข์ร้อนต่าง ๆ รวมทั้งให้
คำแนะนำปรึกษาแก่ผู้เป็นสามีหรือภรรยาของตนได้ จากความในตอนที่กล่าวถึงรูปโฉมของนางสมาธิศาแห่ง
เศรษฐีผู้หนึ่งว่า “...เอโก เสฏฐี อโนว่าเสฏฐี ๑ อสสิโกฏี วิกโว มีเจ้าของแปดสิบโกฏี มีข้ายังข้าชายก็มากนักแล
เสฏฐีผู้นั้นยังมีลูกสาวผู้ ๑ ประกอบด้วยรูปโฉมโฉมพริ้วฉวีอันงาม มีหน้าอันใส่องมงามเสมอคั่งหน้า
แว่นค่านัน มีผมอันเขียวปนคั่งปีกแมลงง้วนนั้นแล และมีเขี้ยวอันดิดชิดชนกันเสมอคั่งแฉกแก้วชรีเพ็กนั้นแล มี
ริมปากทั้งสองกล่ำอันงาม คั่งลูกนิโครตูกงามนั้นแล มีเสียงอันม่วน มีหน้าเข้มแล้วจึงเจียรจางเหมือนคั่งเสียงดู
ริยนดรีเพียวทั้งหลายก็มีแล...” (ปัญญาพลชาค ฉบับชำระ : หน้า 479) จากความในตอนที่ปัญญาพลกุมาร
ทดสอบสติปัญญาของนางสมาธิศาโดยการถามปริศนาธรรมอันประกอบไปด้วย ขัน 5 ซึ่งได้แก่ ขัน 5 รูปขัน
เวทนาขัน สติญาณขัน สังขารขัน แก้ว 3 ประการ อันมี พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เว้นจากการละเมิด
ศีล 5 อันมี ปาณาติปาต เป็นต้น การหลุดพ้นจากโอฆธรรม 4 ประการ คือ กามโอฆะ ภวโอฆะ ภิฏฐิโอฆะ
และอวิชชาโอฆะ รวมทั้งหลักพ้นจากประตูทวารทั้ง 6 อกุศลจิต 12 กิเลสทั้งปวง การปฏิบัติตนตามคลองวัตร
8 ประการ สมัตตสังวรณ สมัตตสังคหะ การทำบุญรักษาศีล 5 เหล่านี้ เป็นต้น (ปัญญาพลชาค ฉบับชำระ :
หน้า 489 – 494) และจากความในตอนที่นางสมาธิศาให้ปัญญาพลกุมารกล่าวถึงลักษณะของสตรีที่ที่เหมาะสม
แก่การเลือกมาเป็นคู่ครองว่า “...เจ้าปัญญาพลละก็เทศนาว่า จตุตาโร ภริยา มาตา ภริยา อิตฺติโย มงคฺลา โหนฺติ
คังนี้ เสฏฐี คุรนาณเสฏฐีริศา ลักษณะแห่งยังทั้งหลายอันควรเอาเป็นเมียมี่ ๔ จำพวก คือว่าเมียมี่ ๑ คนอยู่เสมอ
คั่งแม่ผู้ ๑ เสมอคั่งน้องยังแห่งตน ผู้ ๑ เสมอคั่งสหายนั่นแล ผู้ ๑ เสมอคั่งข้ายังนั้น ผู้ยังจำพวกนี้เอาเป็นมงคล โหนฺติ
คิมี่แก่ผู้ชายในโลกนี้แล... ปี ประการ ๑ รัมมอันควรผู้ยังปฏิบัติมี ๔ ประการแล อัน ๑ ผู้เป็นนั้นเพียรขอม

กล่าวด้วยคำอันควรรักจำเริญใจแก่ทุกคนเมื่อ อัน๑ ปินิสีในกัมมอันเป็นบาป อัน๑ ลูกหลานข้าคนอันมีในตน ก็หืออิมด้วยเข้าน้ำแล เครื่องนุ่งตามอันมักเทียรยอมรู้จักคุณท่านอันกะทำหือแก้ตน อัน๑ ครพอยายังผู้เฝ้าผู้แก้พ่อแม่ อัน๑ มีปัดตือข้านกลัวในผิวแห่งตน เทียรยอมแสงแลถามกิจจะอันควรกระทำแลบ่ควรกระทำ อัน๑ เทียรยอมขงขวยในนกรกิจจะแก้ลูกหลานทั้งหลาย รัมม์ 10 ประการนี้มีในตนแห่งผู้ยัง ๔ จำพวก ก็ควรเอาเป็นมิ่งคลคืนักแล...” (ปัญญาพลชาดก ฉบับชำระ : หน้า 491) หมายความว่า สตรีที่สมควรเลือกมาเป็นคู่ครองจะต้องดำรงตนอยู่ในลักษณะ 4 ประเภท คือ สตรีที่ปฏิบัติตนได้เสมอแม่ เสมอน้องสาว เสมอเพื่อน และเสมอข้ารับใช้ รวมทั้งเป็นผู้ที่มีคุณธรรมทั้ง 10 ประการ ซึ่งได้แก่ มีวาจาดี หลีกเลียงจากการทำบาป บริจาคทานข้าวน้ำ เครื่องนุ่งห่มให้แก่ผู้ยากไร้เชื่องใจ ดูแลข้ารับใช้ในเรือนให้มีความสุขตามอัธยาศัย รู้จักบุญคุณคน เคารพนบนอบต่อผู้อาวุโสและบิดามารดา เชื่อฟังคำสั่งของผู้เป็นสามี รู้จักคิดตามตามได้ถึงกิจที่ควรกระทำ และกิจที่ไม่ควรกระทำ ตลอดจนปฏิบัติตนตามหน้าที่ของภรรยาที่ดีซึ่งสตรีที่ประพฤติปฏิบัติตนได้ตามที่กล่าวมาข้างต้นนี้ก็สมควรที่บุรุษจะเลือกมาเป็นภรรยาด้วยความภาคภูมิใจ รวมทั้งผู้แต่งยังได้กล่าวถึงการปฏิบัติของนางสมาธิหลังจากที่เข้าไปอยู่ในบ้านของปัญญาพลกุมาร เมื่อกระทำพิธีวิวาห์มงคลเสร็จสิ้นลง ความว่า “...ตโต ปญฺญาช แรกแต่นั้นไพบยหน้า ฐิดา อันว่านางสมาธิลูกสาวเสฏฐี ก็จำเริญคลองวัดศัปฏิบัติอุปัฏฐากพ่อแม่ผู้แก้แห่งตนตั้งไว้เสมอคั่งเทวดานั้นแล นิปฺนกาเล ในกาลเมื่ออันจักนอน นางคี่ผู้แต่งดูยังวัดอุณควรเป็นประโยชน์ในวันพรุกหือแหลบเรียงไว้ด้วยดี แล้วคี่จึงนอน เมื่อนางนอนคี่บ่หอนนอนเพียงผิวด้วยคารวะดี เมื่อนางลุกก็ลุกก่อนผัวตน ฐาปสํ นางคี่ตั้งไว้ มุโขทกํ ยังน้ำช่วยหน้า แลไม่มีสีพื้นแลน้ำอุ่นน้ำเย็น อุปัฏฐากด้วยอันตมแต่งข้าวน้ำโภชนาหารอันประณีต หือพ่อแม่ผัวกินก่อนแล้วนางจึงกิน ปุณ เมื่อพายุฝนแล ฐา ฐิดา อันว่าลูกสาวเสฏฐีนั่น วุตตสมฺปนฺนา อันประกอบด้วยคลองวัดศัปฏิบัติดังนี้ บ่ขาดสักวันแล รตฺติภาเค ในส่วนคืน นางคี่เทียรยอมพิจารณาอุตฺตงขารรัมม์ทั้งหลาย ด้วยอาการว่า อนิจฺจํ ทุกขํ อนัตตา ไฟใจ ๆ บ่ขาดคี่มีแล...” (ปัญญาพลชาดก ฉบับชำระ : หน้า 494)

นอกจากนี้ ยังมีการกล่าวคำสอนแทรกไว้ในเนื้อความของชาดกเรื่องทุกัมมชาดก ซึ่งกล่าวถึงว่าสตรีที่มีสถานภาพเป็นแม่ร้าง 3 คน เป็นแม่หม้าย 3 คน ก็ไม่สมควรจะเลือกมาเป็นภรรยา โดยถ่ายทอดผ่านทางบทบาทของทุกัมมะโพธิสัคว์เจ้า ซึ่งได้กระทำการทดสอบคำสอนของผู้เป็นบิดาในเรื่องของการคบเพื่อน การเลือกคู่ครอง และผู้บังคับบัญชาที่ไม่เหมาะสมนั้นว่าจะเป็นอย่างไร ความว่า “...ศิวายังผู้ใดร้าง ๓ ที หม้าย ๓ ทีอย่าได้เอาเป็นเมีย...” (ทุกัมมชาดก ฉบับชำระ : หน้า 455)

สำหรับวัตถุประสงค์ของผู้แต่งซึ่งนอกจากจะมุ่งแสดงถึงลักษณะของสตรีที่ดีว่า ต้องมีคุณสมบัติงามพร้อมเหมือนกับนางแก้วของพญจักรพรรดิราช รวมทั้งมีรูปโฉมงดงามถูกต้องตามลักษณะของเบญจกัลยาณีครบถ้วนทั้ง 5 ประการ คือ งามผม งามโอษฐ์ งามฟัน งามผิวกาย งามวัย เป็นที่ตึงตาเจริญใจแก่ผู้ที่ได้พบเห็น และสมควรได้รับการยกย่องเชิดชูจากบุรุษทั้งหลายแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะทางสังคมของชาดกเรื่องนี้ว่ายกย่องให้บุรุษเป็นใหญ่ และมีสถานภาพทางสังคมสูงกว่าสตรี ซึ่งลักษณะดังกล่าวอาจพิจารณาได้ว่าเป็นการแฝงในเรื่องของการกดขี่ทางเพศ ที่สตรีจะต้องเป็นผู้อยู่ภายใต้กรอบการควบคุมของสามี ไม่มีสิทธิต่อรองหรือขัดแย้งใดใดกับผู้ที่ป็นสามี ดังข้อความที่กล่าวว่า ภรรยาที่ดีนั้น จะต้องปฏิบัติตนเสมอตั้งข้ารับใช้ของสามี เหล่านี้ เป็นต้น

ผลจากการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับหลักคำสอนที่ปรากฏอยู่ในปัญญาสาขาคถาฉบับล้านนา สามารถสรุปได้ว่า ผู้แต่งมุ่งแสดงถึงหลักคำสอนไว้ 2 ลักษณะ คือ หลักคำสอนเกี่ยวกับเรื่องทางธรรม และหลักคำสอนเกี่ยวกับเรื่องทางโลก โดยถ่ายทอดผ่านทางบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครในเรื่องเป็นหลัก ซึ่งเน้นถึงหลักธรรมคำสอนต่าง ๆ ที่พุทธศาสนิกชนทั้งหลายพึงปฏิบัติ อาทิ คำสอนที่เกี่ยวกับหลักทางพุทธศาสนา และจริยธรรมความประพฤติของมนุษย์ ซึ่งได้แก่ การรักษาศีล 5 ศีล 8 และศีล 10 เรื่องของกฎไตรลักษณ์ อริยสัจ 4 การตั้งอยู่ในความไม่ประมาท และการยึดมั่นต่อสัจจะอันเป็นพื้นฐานเป็นสำคัญ นอกจากนี้ยังแสดงถึงหลักคำสอนที่เกี่ยวกับการเลือกคู่ครอง และการครองเรือนของเพศฆราวาส โดยเฉพาะสอนสตรีว่าให้รู้จักการวางแผนได้อย่างเหมาะสม สามารถประพฤติปฏิบัติตนอยู่ในกรอบจารีตประเพณีของสังคม ทั้งนี้ ก็เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้กลุ่มคนในสังคมล่วงละเมิดต่อศีลธรรมจรรยาบรรณอันดีงาม และตระหนักถึงหน้าที่ที่ตนควรกระทำ เพื่อเป็นอันส่งผลบุญแก่ชีวิตต่อไปในภายภาคหน้า

5.3 ความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์กับนิทานชาดก

“เมื่อกล่าวถึง งานเขียน วรรณกรรม หรือวรรณคดี เราจะพบว่าแม้แง่มุมที่น่าสนใจมาพิจารณาได้หลายประเด็น เป็นต้นว่า วรรณกรรม จัดเป็นศิลปะของการเลียนแบบ (Imitation) เป็นศิลปะของการแสดงออก (Expression) เป็นศิลปะที่ประกอบด้วยโครงสร้างต่าง ๆ (Structure) และเป็นศิลปะที่ก่อให้เกิดผลสะท้อน (Effect) ต่อผู้อ่าน แง่มุมทั้งสี่ประการนี้ อาจนำมาพิจารณารายละเอียดเพื่อวินิจฉัยคุณค่าของวรรณกรรมได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น...” (ชลธิรา สัตยวาทนา, 2522 : 33) และด้วยเหตุที่ “ความสัมพันธ์ของศิลปะวรรณคดีกับชีวิตเป็นความสัมพันธ์ที่เสริมสร้างปัญญา ดังนั้น จึงต้องอาศัยการศึกษาทั้งผู้แต่ง ตัวงาน และผู้รับ ซึ่งบริบททั้ง 3 สิ่งนี้ทำให้เห็นความเชื่อมโยงเกาะเกี่ยวกัน ดังความรับผิดชอบของผู้แต่งที่จะแสดงแก่นแท้ของสังคม และความจริงของชีวิตอย่างซื่อตรง อาจเป็นแสงสว่างทางปัญญาของยุคสมัย และชี้แสดงรากทางวัฒนธรรมที่ยิ่งใหญ่ของสังคมนั้นด้วย รวมทั้งบ่งบอกความสัมพันธ์ของความคิดและงานสร้างสรรค์ระหว่างวัฒนธรรมจากต่างถิ่นที่กระทบถึงกัน...” (ดวงมน จิตรจันทน์ อ้างใน เจตนา นาควัชระ, 2543 : 95)

อนึ่ง การศึกษาวรรณกรรมในลักษณะที่สัมพันธ์กับสภาพสังคมในยุคสมัยใดสมัยหนึ่ง จะพบว่าวรรณกรรมส่วนใหญ่ผู้แต่งได้นำเสนอแนวคิดของเรื่องโดยผ่านทางบทบาทและพฤติกรรมของตัวละคร ซึ่งเป็นเสมือนภาพสะท้อนความคิดของคนในสังคมยุคนั้น โดยเฉพาะวรรณกรรมประเภทชาดก และส่งผลต่อการสร้างเรื่องการดำเนินเรื่อง รวมทั้งการสร้างตัวละครของเรื่องในลักษณะที่มีความเชื่อมโยงเกี่ยวเนื่องกัน ดังนั้น การศึกษาบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครจึงช่วยให้ผู้ศึกษามองเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างโครงเรื่องกับลักษณะของตัวละครได้ชัดเจน ทั้งนี้เพราะเมื่อผู้แต่งวางโครงเรื่องไว้อย่างไรก็ต้องพยายามสร้างตัวละครให้มีลักษณะที่จะช่วยให้เรื่องดำเนินไปตามจุดมุ่งหมายที่วางไว้

สำหรับจุดประสงค์หลักของการศึกษาในครั้งนี้ก็เพื่อศึกษาเกี่ยวกับบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์ที่ปรากฏในปัญญาสาขาคถาฉบับล้านนา ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์กับนิทานชาดกทั้ง 56 เรื่อง จากการศึกษาวิเคราะห์สามารถสรุปได้ว่า บทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์มีความสัมพันธ์กับนิทานชาดก อยู่ 3 ลักษณะ ได้แก่ การสร้างเรื่อง การดำเนินเรื่อง และการสร้างตัวละคร

5.3.1 การสร้างเรื่อง

บทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์มีความสัมพันธ์กับการสร้างเรื่องของนิทานชาดก กล่าวคือ หากต้องการจะอธิบายเหตุผลของเรื่องให้มีความน่าเชื่อถือเป็นไปได้และสอดคล้องกับคติความเชื่อของพุทธศาสนิกชนทั่วไปผู้แต่งจะต้องสร้างตัวละครที่มีลักษณะทรงอำนาจขึ้นมาและสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้โดยไม่ขัดต่อความรู้สึกลึกของผู้อ่านหรือผู้ฟังหรืออีกนัยยะหนึ่งก็เพื่อโน้มน้าวจิตใจของผู้อ่านให้เกิดความคล้อยตามได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล ซึ่งได้แก่ พระอินทร์ ทั้งนี้เมื่อผู้แต่งวางบทบาทและหน้าที่ของพระอินทร์ให้เป็นผู้ที่คอยประสานเหตุการณ์ทั้งหมดของเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบเรื่องจึงทำให้การสร้างเรื่องนั้นมีความเป็นเอกภาพ (Coherence) ซึ่งหมายถึง การสร้างความสัมพันธ์ระหว่างโครงเรื่อง การดำเนินเรื่อง การสร้างหรือการกำหนดตัวละคร ตลอดจนรายละเอียดอื่นๆ ของเรื่องให้เกิดความกระชับได้อย่างสอดคล้องและกลมกลืนกัน จากตัวอย่างในเรื่อง *กุสสุมาลชาดก* จะเห็นได้อย่างชัดเจน ซึ่งกล่าวถึงบทบาทของพระอินทร์ว่าทำหน้าที่ในการประทานบุตรให้แก่นางสีดาดีพระมเหสีของพญาโอภากราช และคอยช่วยเหลือพระกุมารกุสสุมาลเมื่อได้รับความยากลำบากหรือทุกข์ใจในเรื่องของความรัก โดยการบังคับเทวดาวิวารให้ลงไปช่วยเหลือพระกุมารกุสสุมาลโพธิสัตว์เจ้า รวมทั้งประทานสิ่งวิเศษอันเป็นทิพย์ให้พระกุมารกุสสุมาลนำไปใช้ในการป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ จากศัตรู และในตอนท้ายของเรื่องก็ได้แสดงรูปลักษณะที่แท้จริงให้ปรากฏแก่พระโพธิสัตว์ และกล่าวสรรเสริญสักการบูชาคุณแก่พระโพธิสัตว์ เมื่อทรงประกอบกุศลกรรมเสร็จสิ้นลง ซึ่งแสดงให้เห็นว่า พระอินทร์เป็นตัวละครที่ทำให้การสร้างเรื่องของนิทานชาดกเป็นไปอย่างสอดคล้องและผสมผสานกันอย่างลงตัวจากบทบาทและพฤติกรรมที่ปรากฏอยู่ในนิทานชาดกเรื่องนั้น ๆ บทบาทของพระอินทร์ที่มีต่อการสร้างเรื่องในนิทานชาดกจึงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นทั้งผู้ควบคุมปัญหา และผู้ที่คลี่คลายปัญหาของเรื่องเมื่อถึงเวลาอันควร ถือเป็นการถ่ายทอดแนวคิดและโลกทัศน์ของกวีได้อย่างชัดเจน

5.3.2 การดำเนินเรื่อง

ความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์กับการดำเนินเรื่อง คือ ทำให้เนื้อเรื่องเกิดความกระชับ และประสานต่อเนื่องกันไปตั้งแต่ต้นจนจบเรื่อง ทั้งนี้ บทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์ที่พบจากเรื่องชาดกถือเป็นการอธิบายเหตุผลของเรื่องไปพร้อมๆ กันกับเหตุการณ์ของเรื่องที่ดำเนินไป สร้างความเพลิดเพลินทางอารมณ์ให้กับผู้อ่านหรือผู้ฟัง รวมทั้งให้แง่คิดทางค่านิยมปัญหาในลักษณะของการตั้งสอนสิ่งที่พึงงามและการประพฤติปฏิบัติตนสำหรับพุทธศาสนิกชนทั้งหลายให้ตระหนักการทำความดี ละเว้นความชั่ว ดังนั้น การดำเนินเรื่องของนิทานชาดกจึงต้องอาศัยบทบาทของพระอินทร์ที่จะช่วยให้เนื้อหาและเหตุการณ์ของเรื่องไม่เกิดความเินยื้อหรือซับซ้อนจนเกินไป ซึ่งจะช่วยให้ชาดกเรื่องนั้นมีความเป็นเอกภาพในด้านการดำเนินเรื่อง และมีโครงเรื่องที่กระชับ สื่อความเข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น

5.3.3 การสร้างตัวละคร

การสร้างตัวละครถือเป็นสิ่งสำคัญสำหรับงานวรรณกรรมประเภทนิทานชาดก เพราะการนำเสนอแนวคิดและจุดประสงค์ของผู้แต่ง โดยถ่ายทอดผ่านทางบทบาทของตัวละครจะช่วยสื่อความได้อย่างชัดเจนมากกว่าวรรณกรรมคำสอนทั่วไป จากการยกเอาความประพจน์ของตัวละครมาเป็นอุทาหรณ์สอนใจแก่ผู้อ่านหรือผู้ฟังให้เกิดความคล้อยตาม หรือโน้มน้าวจิตใจให้ตระหนักถึงผลของการประพฤติปฏิบัติตนตามตัวอย่างที่ยกมา กล่าวนั้น สำหรับบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์ที่สัมพันธ์กับการสร้างตัวละครของนิทานชาดกในลักษณะที่เป็นตัวละครฝ่ายดีหรือตัวละครฝ่ายธรรมนี้ ถือเป็นการช่วยสนับสนุนบุญบารมีของตัวละคร ว่าเป็นผู้ประกอบคุณงามความดี รวมทั้งลงโทษตัวละครฝ่ายชั่วหรือฝ่ายอธรรมที่คิดเบียดเบียนผู้อื่นให้ได้รับความเดือดร้อน และยังสามารถช่วยให้จัดประเภทของตัวละครตามลักษณะความประพฤติของตัวละครนั้น ๆ ได้ง่ายยิ่งขึ้น นอกจากนี้ ในนิทานชาดกบางเรื่อง พระอินทร์เป็นผู้ที่มีบทบาทในการถือกำเนิดของตัวเอกซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์หรือตัวละครที่ประกอบกุศลกรรมตั้งมั่นอยู่ในศีลบริวารวัตรอันดีงาม และใช้การช่วยเหลือแก่ตัวละครที่ประพฤติดีเหล่านี้โดยไม่แบ่งแยกว่าเป็นกษัตริย์หรือยากจ สร้างความสมดุลย์ให้กับเนื้อเรื่อง ด้วยความเชื่อว่าตัวละครที่พระอินทร์เป็นผู้ช่วยเหลือในการถือกำเนิดนั้น เป็นผู้ที่มีบุญญาธิการ และมีลักษณะพิเศษแตกต่างไปจากเด็กธรรมดาทั่วไป จากตัวอย่างในเรื่องสุวรรณสังขราชกุมารชาดก และกุสสราชาดก ดังนี้ เป็นต้น

ผลจากการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์ที่ปรากฏในปัญญาสาตกถฉบับล้านนา สามารถสรุปได้ว่า แนวคิดและคติความเชื่อในเรื่องพระอินทร์มีอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของคนล้านนาเป็นอย่างยิ่ง และแม้ว่าในปัจจุบันคนส่วนใหญ่จะหันมาให้ความสนใจในเรื่องของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีต่าง ๆ มากกว่าเรื่องศีลธรรมที่มีความสำคัญต่อจิตใจของคนในล้านนา แต่โดยส่วนลึก ๆ แล้ว คนล้านนาก็ยังคงเชื่อว่า “พระอินทร์เป็นเทวคัพิตกษัตริย์” ถึงแม้จะมีลักษณะเป็นเพียงเรื่องทางนามธรรมมากกว่ารูปธรรม หรือถูกกล่าวถึงในเชิงเปรียบเทียบกับตาม แนวคิดในเรื่องพระอินทร์ก็ยังส่งผลต่อจิตใจของคนล้านนาสืบมา ดังนั้น บทบาทและพฤติกรรมของพระอินทร์ที่ปรากฏในปัญญาสาตกถฉบับล้านนา จึงเป็นสิ่งช่วยย้ำถึงคติความเชื่อของคนล้านนาซึ่งมีต่อพระอินทร์ในลักษณะที่เชื่อว่าทรงเป็นเทวคัพิตกษัตริย์ยิ่งใหญ่บนสวรรค์ ทำหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาเหล่าเทวดาทั้งหลาย หรือทำหน้าที่เป็นผู้พิทักษ์จรรยาบรรณ ให้การช่วยเหลือ ปกป้องคุ้มครองผู้ที่กระทำความดี และทำหน้าที่ในการเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองอยู่ในดินแดนล้านนาสืบไป รวมทั้งยังเป็นนักรบที่มีความเก่งกาจทั้งในด้านสติปัญญาและพลังกำลัง นอกจากนี้ ตำแหน่งพระอินทร์ยังเป็นสุดยอดปรารถนาของพุทธศาสนิกชนทั่วไปในล้านนา ที่หวังจะได้ไปเสวยทิพย์สมบัติของพระอินทร์บนสวรรค์ จึงมุ่งมั่นที่จะประกอบกุศลกรรมไว้อย่างมากมายเมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่บนโลกมนุษย์ ด้วยเหตุที่เชื่อว่าอันสงฆ์ผลบุญดังกล่าวจะช่วยส่งให้ได้ไปเกิดใหม่บนสวรรค์ในชาติต่อไป และถือเป็นการโน้มน้าวจิตใจของคนล้านนาให้เชื่อมั่นต่อการทำความดี ละเว้นจากความชั่วทั้งปวง ซึ่งสอดคล้องกันกับแนวประพฤติปฏิบัติของพระอินทร์ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น